

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 32

Київ – 2015

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У-455

**Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання
зі спеціальностей «Історичні науки» (протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.;
див.: Бюлетень ВАК України. – 2006. – № 4. – С. 5;
перереєстровано: протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.;
Наказ МОН України: протокол № 747 від 13 липня 2015 р.)**

*Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол №1 від 1.09.2015 р.*

Редакційна колегія:

Вабіщев О.М., доктор історичних наук (Республіка Білорусь);
Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Могильний Л.П., доктор історичних наук (заступник головного редактора);
Мокляк Я.В., доктор габілітований, професор (Польща);
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Патриляк І.К., доктор історичних наук, професор;
Петков П.С., доктор історії, професор (Болгарія);
Пуріч С., доктор історії, професор (Румунія);
Розовик Д.Ф., доктор історичних наук, професор;
Сорока Ю.М., доктор історичних наук; професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рецензенти:

Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор;
Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор

У 455 Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора
А.П. Коцура. – Київ, 2015. – Вип. 32. – 133 с.

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні, джерелознавчі проблеми, історії науки та техніки, подаються рецензії на наукові праці.

ББК 63.3 (4 УКР) я 43
Свідectво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2015

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ	7	
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	7	
<i>Валерій Ластовський</i>		
ЛЕГЕНДА ПРО ПОХОДЖЕННЯ МІСТА ЧЕРКАСИ ТА ЇЇ РЕАЛЬНІСТЬ.....	7	
<i>Борис Білецький, Анатолій Коцур</i>		
ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ. ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА.....	12	
<i>Лілія Циганенко, Маргарита Баиши</i>		
МІСЦЕ ДВОРЯНСТВА БЕССАРАБІЇ В РОЗВИТКУ ЛІКУВАЛЬНО-МЕДИЧНОЇ СПРАВИ.....	19	
<i>Вероніка Пятницька</i>		
ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА С.Ф. ВЕСЕЛОВСЬКОГО НА ЧОЛІ ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛЬСТВА УКРАЇНИ В ПЕТРОГРАДІ (1918 РІК).....	25	
<i>Вікторія Березовська</i>		
РОЗВИТОК БЕССАРАБІЇ ЗА ЧАСІВ РУМУНСЬКОГО ПАНУВАННЯ: ОСВІТНЬО-КОНФЕСІЙНИЙ АСПЕКТ (1918–1940 РР.).....	31	
<i>Анатолій Скрипник</i>		
ПОЛІТИКА КАДРОВОЇ МІЛІТАРИЗАЦІЇ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІНСЬКОГО АПАРА- ТУ ГУБЕРНІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 20-Х – 60-Х РР. XIX СТ.....	38	
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ		
<i>Олексій Чередніченко</i>		
ПИТНІ ЗАКЛАДИ В МІСТАХ АНГЛІЇ XIV–XV СТ.....	45	
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ.....		52
<i>Віта Коцур</i>		
КОЗАЦЬКА СТАРШИНСЬКА ЕЛІТА СЕРЕДИНИ XVII–XVIII СТ. І БЛАГОДІЙНІСТЬ: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	52	
<i>Ігор Постольник</i>		
СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ	58	
<i>Лариса Грцик</i>		
ЗАКОНОДАВЧИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ СТУДЕНТІВ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	64	
<i>Ольга Зубко</i>		
РЕЦЕНЗІЯ ДМИТРА АНТОНОВИЧА НА НАУКОВУ РОБОТУ ВОЛОДИМИРА СІЧИНСЬКОГО «АРХІТЕКТУРА В СТАРОДРУКАХ» ВІД 6 ЛИПНЯ 1927 РОКУ	71	
<i>Тарас Пшеничний</i>		
ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО АКЦІЮ «ВІСЛА», ЯК ОДНУ З ФОРМ ЛІКВІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКО- ПОЛЬСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ.....	77	
<i>Андрій Петровський</i>		
ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ НА СТОРІНКАХ ФАХОВОГО ВИДАННЯ «ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ».....	84	
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....		89
<i>Наталія Коломісць</i>		
ВПЛИВ НІМЦІВ-МЕНОНІТІВ НА РОЗВИТОК ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У XIX СТОЛІТТІ.....	89	

Ольга Анікіна	
НАГОРОДИ І ВІДЗНАКИ ЗА ВИЗНАЧНІ ДОСЯГНЕННЯ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ТА ЛІСІВНИЦТВІ ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	97
Станіслав Герук, Олена Сукманюк	
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ДОЇЛЬНИХ АПАРАТІВ.....	102
Майя Костюк	
УМАНСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ЯК СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ ЗАКЛАД СЕРЕДНЬОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ: РЕОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПЕРЕБУДОВИ У НАВЧАЛЬНО-ПРАКТИЧНІЙ СТРУКТУРІ (1859–1912).....	106
Петро Дрозд	
ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АКАДЕМІКА АН СРСР Є.М. ЛАВРЕНКА (1918–1934 рр.).....	112
Віталій Ящук	
ДОСЛІДЖЕННЯ В. В. СКОПЕЦЬКИМ ПИТАНЬ ФІЛЬТРАЦІЇ ТА ЙОГО ВНЕСОК У СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ ЕКОЛОГІЮ.....	118
РЕЦЕНЗІЇ	126
Леонід Могильний	
РОЗОВИК О. ЖІНКИ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УРСР (1920-ТІ РОКИ). – ВІННИЦЯ: НІЛАН-ЛТД, 2014. – 454 с..	126
НАШІ ЮВІЛЯРИ	128
Галина Коцур	
УНІВЕРСИТЕТИ ДУШІ ТА СЕРЦЯ БОРИСА ФЕДОРОВИЧА БІЛЕЦЬКОГО (ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ).....	128
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	131

CONTENTS

ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH	7
HISTORY OF UKRAINE	7
<i>Valery Lastovsky</i>	
THE LEGEND ABOUT THE APPEARANCE OF CHERKASY AND ITS REALNESS	7
<i>Borys Bilecky, Anatoliy Kotsur</i>	
TRAITS TO VASYLII HRYHOROVYCH-BARSKY'S PORTRAIT	12
<i>Lilya Tsyganenko, Margarita Bachli</i>	
THE PLACE OF NOBLES OF BESSARABIA PROVINCE IN THE DEVELOPMENT OF THE SPHERE OF MEDICAL CARE IN THE REGION	19
<i>Veronika Pyatnitskaya</i>	
POLITIC ACTIVITY OF PROFESSOR S. F. VESELOVSKY AT THE HEAD OF THE CONSULATE GENERAL OF UKRAINE IN PETROGRAD (1918)	25
<i>Viktoriya Berezovskaya</i>	
DEVELOPMENT OF BESSARABIA DURING THE ROMANIAN CONTROL: EDUCATION AND CONFESSIONAL ASPECT (1918–1940)	31
<i>Anatoliy Skrypnyk</i>	
POLICY OF PERSONNEL MULTARIZATION OF LOCAL ADMINISTRATIVE APPARATUS IN THE RIGHT-BANK PROVINCES OF UKRAINE IN THE 20–60-ies OF THE 20 th CENTURY.....	38
WORLD HISTORY.	
<i>Oleksii Cherednichenko</i>	
INNS, TAVERNS, AND ALEHOUSES IN ENGLISH LATE MEDIEVAL TOWNS AND CITIES	45
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE	52
<i>Vita Kotsur</i>	
ELITE OF COSSACK OFFICERS IN MID-XVII–XVIII CENTURIES AND CHARITY: REVIEW OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.	52
<i>Igor Postolnik</i>	
MODERN HISTORIOGRAPHY OF SOCIAL AND CULTURAL PROCESSES IN THE UKRAINIAN VILLAGE OF THE LATE NINETEENTH CENTURY	58
<i>Larysa Grytskyk</i>	
LEGISLATIVE DIMENSION OF SOCIAL STATUS OF STUDENTS IN RUSSIAN UKRAINE IN HISTORICAL LITERATURE	64
<i>Olga Zubko</i>	
REVIEW OF DMITRY ANTONOVICH ON SCIENTIFIC WORK OF VLADIMIR SICHINSKIY «ARCHITECTURE IN EARLY PRINTED BOOKS» FROM 6 JULY 1927	71
<i>Taras Pshenychnyy</i>	
OPINION OF HISTORICAL ACTION «VISLA», AS A FORM OF ELIMINATION UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH ON UKRAINIAN-POLISH BORDERLANDS.....	77
<i>Andriy Petrovskiy</i>	
THE INVESTIGATION OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV HISTORY ON THE PAGES OF «THE PERIODICAL OF UKRAINIAN HISTORY» EDITION	84
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES	89
<i>Natalia Kolomiiets</i>	
INFLUENCE OF MENNONITE GERMANS ON DEVELOPMENT OF THE SOUTHERN UKRAINIAN AGRICULTURE IN THE XIX CENTURY	89

<i>Olga Anikina</i>	
AWARDS AND HONORS FOR OUTSTANDING ACHIEVEMENTS IN AGRICULTURE AND FORESTRY DURING THE RUSSIAN EMPIRE.....	97
<i>Stanislav Geruk, Olena Sukmaniuk</i>	
MILKING MACHINES HISTORY	102
<i>Maiia Kostiuk</i>	
UMAN SCHOOL AS A SPECIALIZED SECONDARY AGRICULTURAL EDUCATIONAL INSTITUTION: REORGANIZATION AND REARRANGEMENT IN THE ACADEMIC AND PRACTICAL STRUCTURE (1859–1912).....	106
<i>Petro Drozd</i>	
KHARKIV PERIOD OF SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF THE MEMBER OF THE USSR ACADEMY OF SCIENCES E. M. LAVRENKO (1918–934).	112
<i>Vitaliy Yashchuk</i>	
V.V. SKOPETSKYI’S RESEARCH OF FILTRATION AND HIS CONTRIBUTION TO MODERN UKRAINIAN ECOLOGY	118
REVIEWS.....	126
<i>Leonid Mogylny</i>	
ROZOVYK O. WOMEN IN PUBLIC, POLITICAL AND CULTURAL LIFE OF USSR(1920’S). – VINNYTSIA: NILAN-LTD, 2014. – 454 P.	126
OUR JUBILLERS	128
<i>Halyna Kotsur</i>	
UNIVERSITIES OF SOUL AND HEART OF BORYS FEDOROVYCH BILETSKY (TO THE 80TH ANNSVERSARY OF HIS BIRTH)	128
THE INFORMATION ABOUT AUTHORS	132

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) «16»

© Валерій Ластовський
(Київ)

ЛЕГЕНДА ПРО ПОХОДЖЕННЯ МІСТА ЧЕРКАСИ ТА ЇЇ РЕАЛЬНІСТЬ

У роботі досліджується проблема походження міста Черкаси в контексті легенди 1552 р. про його заснування. Розглядаються основні теоретичні уявлення істориків стосовно реальності цієї легенди та її впливу на східноєвропейську історіографію. Частина істориків сприймає цю легенду як достовірний факт, інші ж вважають її недостовірною. Вказується на безпосередній зв'язок між цією легендою та відомим середньовічним твором «Хронікою Биховця». Висловлюється думка про запозичення із «Хроніки» основної інформації для створення легенди. Зокрема, наголошується на запозиченні ідеї щодо походження литовського князя Гедиміна та традиції заснування ним ряду литовських міст. Як один із основних аргументів використовується відома праця австрійського посла Сигізмунда Герберштейна, котрий безпосередньо цікавився питанням походження Черкас і його можливими зв'язками із кавказькими черкесами. Висловлюється думка про те, що вірогідним автором легенди про походження міста Черкаси став канівський боярин Чайка. По-перше, саме він виступив в якості зацікавленої особи у впорядкуванні користування уходами. По-друге, він довгий час виконував адміністративні функції в Каневі, підпорядковуючись старості Остафію Дашковичу. Він мав значні земельні володіння, отримував певні прибутки від уходів і займав посаду канівського намісника ще при старості Остафію Дашковичу в проміжку між 1514 та 1535 рр. Саме через старосту черкаського і канівського та його адміністрацію, до якої належав і боярин Чайка, проходила дипломатична інформація на початку XVI ст. щодо п'ятигорських черкесів. Збіг у назвах став підставою для створення легенди. Автор легенди підкреслив роль литовського фактору як основного у заснуванні міста, а переселення черкесів використав як вторинний результат. Іноді на підтвердження «черкеської версії» як аргумент наводиться існування на території сучасного міста топонімів «Кавказ/Казбет/Казбек». Однак, сучасний черкаський історик Ю. Мариновський аргументовано показав їх пізні походження (кінець XIX – початку XX ст.), пов'язане з іменами жителів та скороченням в радянський період слів «козацька біднота».

Ключові слова: Черкаси, Канів, легенда, уходи, місто, Остафій Дашкович, черкеси, Гедимін, «Хроніка Биховця».

Про походження назви і виникнення міста Черкаси написано вже достатньо багато. На сьогодні – це одна із загадок вітчизняної історії, пов'язана не з локальним епізодом, а з розвитком загальноісторичних процесів на території України у литовську добу. З цього приводу було висловлено деякі версії («черкеська», «касозька», «тюркська»), але вони залишили, все ж таки, більше питань, ніж відповідей, оскільки засновані були на довірі до неперевіраних джерел і деяких випадкових збігах. Чіткого результату в ході дискусій між істориками і краєзнавцями так досягнуто і не було. Але крапка фактично була поставлена рішеннями радянської партійної влади.

Найбільш яскраво актуалізувалася проблема виникнення міста і його назви в першій половині 1980-х років. На сьогодні вже загальновідомо, що після успішного святкування 1500-річчя Києва тодішня партійна номенклатура розпочала процес пошуку відповіді й на «черкаську» легенду. Все

крилося, звичайно у можливості виділення із загальнодержавного бюджету значних коштів. Але для цього необхідно було обґрунтувати відповідну «круглу» дату. На це й були кинуті найкращі сили місцевих краєзнавців та істориків-партійців. Так і з'явилося 700-річчя міста Черкаси, яке широко було відзначене різноманітними заходами у 1986 р. В листопаді того ж року спеціальним указом Верховної Ради СРСР місто було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Підготовка до святкування 700-річчя Черкас виявилася настільки потужною, що в цей процес був втягнутий Інститут археології АН УРСР, котрий дав з цього приводу позитивний висновок у 1985 р., хоча фактично підстав і матеріалів для цього не існувало.

Позитивом всього цього «святкового» процесу було виділення грошей на розвиток інфраструктури міста, на достатньо широкомасштабне будівництво, на проведення культурних заходів.

У 1985 р. була урочисто відкрита нова будівля обласного краєзнавчого музею (збудована ще у 1983 р. за спеціальним проектом архітекторів С. Фурсенка, Л. Кондрацького та М. Собчука). У 1986 р. з'явилася Площа 700-річчя із величезною скульптурою літописного Бояна (скульптор А. Куш, архітектор О. Кусало), відкрито пам'ятник гетьману Івану Підкові (скульптор П. Кулик, архітектор В. Блошук), збудовано цілий ряд нових приміщень (кінотеатр «Україна», музичне училище, аеровокзал та ін.).

Негативом же цього процесу стало своєрідне «замороження» теми і консервація наукового пошуку дослідників щодо середньовічної історії. Фактично, з цього моменту інші варіанти минулого навіть не розглядалися.

Важливим фактором для розуміння ситуації навколо заснування міста і появи його назви залишається легенда, записана у лютому-березні 1552 р. при створенні «Опису Канівського замку». Суть її зводиться до наступного: «От початку Черкасов и Канева уходы по всем tym рекам вольны были каневцом, бо яко князь великий литовский Гедимин, завоевавши над морем Кафу и весь Перекоп и Черкасы Пятигорское, и приведши черкасов часть з княгинею их, посадил их не Снепороде, а иных на Днепре, где тепер Черкасы сидят, а снопородцев посадил на Днепреж у Каневе, предся отчизны свои по речкам иным себирским уходить не перестали» [2, с. 103]. Ця легенда виявилася достатньо стійкою у часі, особливо в питанні відстоювання інтересів жителів Канева. В усякому разі, вона спокійно «дожила» аж до кінця XVIII ст. і була зафіксована у привілеї польського короля Станіслава Августа від 9 липня 1792 р. [3, с. 65–66].

Багато хто із краєзнавців і дослідників сприйняв цю легенду як підтвердження «черкеської» версії походження Черкас. Легенди про заснування міст, звичайно, не рідкість. Вони переслідують, перш за все, мету підкреслити значення міста для населення (Рим, Київ тощо), підкреслити його особливість, відмінність від іншого. Те ж саме проглядається і в даній ситуації. Як видно із самого тексту, та й історики вже цю думку також висловили, центральним об'єктом у цій легенді виступають «уходи», які жителі Канева вважають своїми. Цікаво, що в описі Черкаського замку того ж часу нічого подібного не було зафіксовано. З цього випливає, що для жителів Черкас ця тема взагалі не була актуальною.

Ставлення істориків та краєзнавців до цієї легенди неоднозначне. Частина сприйняла її як достовірний факт (напр., Н. Яковенко [9, с. 174]), що доводить «східну» версію походження міста і

його назви. Частина ж дослідників (напр., О. Русина, Ю. Михайлюк) визнали її недостовірною. При цьому, О. Русина показала незаперечний зв'язок цієї легенди із тією інформацією, що була відображена в історичній пам'ятці, відомій під назвою «Хроніка Биховця» [7, с. 32–47]. Їх об'єднала інформація про похід литовського князя Гедиміна, котра перейшла в «Хроніку» М. Стрийковського, а потім помандрувала й по інших історіографічних джерелах (М. Бельський, О. Гвагнін та ін.). В результаті, і у Густинському літописі з'явився запис про те, що у 1305 р. литовський князь Гедимін захопив ряд українських міст, в т.ч. й Черкаси [5, с. 107]. Для деяких же дослідників ця дата також стала достовірною і відправною щодо ідеї про заснування міста ще у XIII ст.

О. Русина підтримала думку, висловлену у 1878 р. В. Антоновичем, що саме цей «подніпровський переказ» став основою для перекручення у творчості невідомого автора «Хроніки Биховця» [1, с. 62–63]. Однак, на моє переконання, є серйозні підстави вважати, що канівська легенда є штучно створеною, а не народним переказом. Про це свідчить наступне: 1) вона переслідувала цілком конкретну вигоду, 2) вона не була відома Сигізмунду Герберштейну (про це – нижче), 3) вона була записана у Каневі, а не в Черкасах, де про неї ніхто і не знав (інакше б вона там була також хоч якось відображена), 4) в легенді засновником міст називається князь Гедимін, а в легендах та «Хроніці» цей князь фігурує також як засновник інших міст – Троку та Вільно (тобто відбулося запозичення інформації по аналогії), 5) вона була записана в одному єдиному офіційному документі і жодними іншими джерелами (письмовими чи фольклорними) не підтверджується.

Тобто стає зрозумілим, що інформація, записана в «Хроніці Биховця» стосовно походження Гедиміна, вже у «канівській легенді» обросла деякими новими деталями, які й були записані у 1552 р. Сама ж «Хроніка» була створена раніше, в 30-х роках XVI ст. [8, с. 230]. Можна ще підкреслити й те, що автор не був знайомий із літописними джерелами, де Канів вперше згадується під 1144-м роком. У «Хроніці» також про це не йдеться.

Варто відзначити ще один достатньо відомий факт, який був пропущений або до кінця не продуманий істориками і краєзнавцями. Ще у 1557 р. австрійський посол Сигізмунд Герберштейн (1486–1566) у своєму творі писав, що «черкаси», які живуть по Дніпру, відмінні від тих, які живуть в горах Понту

(дослівно: «Porro Circassi, Borusthenis accolae, Rutheni sunt alii ab his quos supra ad Pontum in montibus habi are dixi» [12, p. 111]; в російському перекладі «Rutheni» трактувалося як «русские» [4, с. 185]). Він двічі, у 1517 та 1526 рр., проїжджав по землях Великого князівства Литовського і був особисто знайомий із старостою черкаським і канівським Остафієм Дашковичем. Важливість його думки полягає в тому, що вона віддзеркалює певні тогочасні уявлення на зв'язок (точніше, на його відсутність) між «черкасами» і «черкесами», яким захопилися пізніші історики. Тобто, він його заперечує повністю. Ці слова означають, що й сам С. Герберштейн цікавився цим питанням і отримав адекватну відповідь на нього. У зв'язку з цим важливо мати на увазі, що тодішні жителі українських земель хронологічно були ближчі до початку міста і, зрозуміло, що в пам'яті народній «східний» фактор обов'язково б був зафіксований і залишався відомим (чого насправді не було).

Однак, залишається ряд питань: хто створив цю легенду і що ж реального в ній було?

Зрозуміло, що використати інформацію «Хроніки» в побудові власної ідеї могла не тільки особа, знайома з нею і освічена, але й особа, яка належить до еліти тодішнього суспільства і була жителем Канева. Скоріш за все, нею був канівський боярин Чайка. По-перше, саме він виступив в якості зацікавленої особи (зрозуміло, були й інші) у впорядкуванні користування уходами. По-друге, він довгий час виконував адміністративні функції в Каневі, підпорядковуючись старості Остафію Дашковичу. Одразу після викладу «канівської легенди» в опису Канівського замку йшлося: «З уходов верху писаных не завжды ровно, але яко колы уходников много бываеть, а яко ся з ними умовляеть, нижли поведил отчич тутошний, Чайка боярин...» [2, с. 103]. Заради справедливості слід вказати на можливість авторства «легенди» в особі тодішнього старости черкаського Яна Хрщоновича, який також фігурує в тому ж тексті із свідченням про занепад прибутків від уходів. Але, на відміну від боярина Чайки, Ян Хрщонович не був пов'язаний із Каневом і Черкасами і лише незадовго до ревізії (ймовірно, у 1547 р.) був призначений сюди, займаючи перед цим Гомельське староство [10, с. 352–353].

Про самого ж боярина Чайку відомо небагато. Безперечно, він був місцевий, мав значні земельні володіння (зокрема, «на Удои земля

Пирятинская, отчизная»), отримував певні прибутки від уходів і займав посаду канівського намісника ще при старості Остафію Дашковичу в проміжку між 1514 та 1535 рр.

І ось тут варто звернути увагу на факт, який, можливо, мав вирішальний вплив на формування «канівської легенди». У 1514 р. кримський хан Менглі-Герай відправив до польського короля Сигізмунда I посольство, яке, крім іншого, мало повідомити про перемогу Ногайської орди над «П'ятигорськими Черкасами» («Piatihorskij Czerkasy»), у зв'язку з чим сам хан змушений був послати на ногайців своє військо [11, s. 436]. Очевидно, саме так і потрапила інформація до автора легенди про існування «п'ятигорських черкасів». Адже посольства кримського хана до польського короля проходили через Черкаси і Канів. Як відомо, Остафій Дашкович виконував функції канівського старости з 1510 р., а канівського і черкаського вже з 1514 р., які включали в себе й дипломатичну діяльність. А, як ми вже знаємо, боярин Чайка десь після 1514 р. став виконувати у Каневі функції його намісника. Зрозуміло, цю роль О. Дашкович не міг доручити особі, якій не довіряв. Зрозуміло також, що їх стосунки повинні були бути довірливими і раніше. Тобто боярин Чайка вповні міг мати доступ до дипломатичної інформації, міг бути присутнім на зустрічах О. Дашковича із посланцями, міг виконувати секретарські обов'язки тощо.

Автор «канівської легенди» взяв «п'ятигорських черкасів» за основу для своєї ідеї як народ чужий та далекий і тому й пов'язав з ним заснування Черкас за співзвучністю назв. Водночас він підкреслив роль литовського фактору у заснуванні Черкас, на що дослідники взагалі не звернули увагу. А з його думки саме цей фактор був головним, а поселення «черкасів» уже вторинним результатом.

Іноді на підтвердження «черкеської версії», як аргумент, наводиться існування на території сучасного міста топонімів «Кавказ/Казбет/Казбек». Справді, такі топоніми існують. Однак, сучасний черкаський історик Ю. Мариновський аргументовано показав їх пізнє походження (кінець XIX – початку XX ст.), пов'язане з іменами жителів та скороченням в радянський період слів «козацька біднота» [6, с. 178–186].

З усього цього випливає, що «канівська легенда» не може сприйматися як визначальне джерело до будь-якої наукової версії щодо заснування міста Черкаси.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия / В.Б. Антонович. – К., 1878. – Вып. 1.
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1.
3. Архив Юго-Западной России. – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1.
4. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – М., 1988.
5. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К., 2006.
6. Мариновський Ю.Ю. «Кавказ» і «Казбет»: походження міських топонімів (За матеріалами фондів Державного архіву Черкаської області) / Ю.Ю. Мариновський // Черкаська минувшина – 2001. – Черкаси, 2001.
7. Русіна О. До джерел історіографічного міфа (переглядаючи проблему Гедимінового походу на Київ) / О. Русіна // Середньовічна Україна. – 1997. – Вип. 2.
8. Ючас М.А. Хроника Быховца / М.А. Ючас // Летописи и хроники. 1973. – М., 1974.
9. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К., 1993.
10. Яковлів А. Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в. / А. Яковлів // Україна. – К., 1907. – Т. III. – № 9. – Ч. I.
11. Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów Perekopskich (1469–1515). Akta i listy / K. Pułaski. – Kraków-Warszawa, 1881.
12. Rerum Moscoviticarum commentarij, Sigismundo Libero authore. – Antverpiae, MDLVII.

© Валерий Ластовский
(Киев)

ЛЕГЕНДА О ПРОИСХОЖДЕНИИ ГОРОДА ЧЕРКАССЫ И ЕЕ РЕАЛЬНОСТЬ

В работе исследуется проблема происхождения города Черкассы в контексте легенды 1552 г. о его основании. Рассматриваются основные теоретические представления историков о реальности этой легенды и ее влиянии на восточноевропейскую историографию. Часть историков воспринимает эту легенду как достоверный факт, другие же считают ее недостоверной. Указывается на непосредственную связь между этой легендой и известным средневековым произведением «Хроникой Быховца». Высказывается мнение о заимствовании из «Хроники» основной информации для создания легенды. В частности, отмечается заимствование идеи относительно похода литовского князя Гедимина и традиции основания им ряда литовских городов. Как один из основных аргументов используется известная работа австрийского посла Сигизмунда Герберштейна, который непосредственно интересовался вопросом происхождения Черкасс и его возможными связями с кавказскими черкесами. Высказывается мнение о том, что вероятным автором легенды о происхождении города Черкассы стал каневский боярин Чайка. Во-первых, именно он выступил в качестве заинтересованного лица в упорядочении пользования уходами. Во-вторых, он долгое время выполнял административные функции в Каневе, подчиняясь старосте Остафию Дашковичу. Он имел значительные земельные владения, получал определенные доходы от уходов и занимал должность каневского наместника еще при старосте Остафии Дашковиче в промежутке между 1514 и 1535 гг. Именно через старосту черкасского и каневского и его администрацию, к которой принадлежал и боярин Чайка, проходила дипломатическая информация на начало XVI в. о пятигорских черкесах. Совпадение в названиях стало основанием для создания легенды. Автор легенды подчеркнул роль литовского фактора как основного в основании города, а переселение черкесов использовал как вторичный результат. Иногда в подтверждение «черкесской версии» в качестве аргумента приводится существование на территории современного города топонимов «Кавказ / Казбет / Казбек». Однако, современный черкасский историк Ю. Мариновский аргументированно показал их позднее происхождение (конца XIX – начала XX вв.), связанное с именами жителей и сокращением в советский период слов «казацкая беднота».

Ключевые слова: Черкассы, Канев, легенда, уходы, город, Остафий Дашкович, черкесы, Гедимин, «Хроника Быховца».

© Valery Lastovsky
(Kyiv)

THE LEGEND ABOUT THE APPEARANCE OF CHERKASY AND ITS REALNESS

There are a lot of things have been written about the origin of Cherkasy and its name. Nowadays this is one of the local history riddles which are not linked with the local episode but with the growth of general historical processes on the Ukrainian territory in the Lithuanian Era. Because of the fact some versions

have been presented (the Circassian, the Kazoch, the Turkic) but however they left more questions than answers, because they were based and relied on unchecked originators and even some coincidence. Any results during discussions and arguments between historians haven't been achieved.

The most important fact to understand the situation and way of establishing of Cherkasy is based on the legend which was written in the February-March of 1552 during the creation of «Kaniv Castle description». The legend appeared to be the long lasted in time, especially in the aspect of defending interests of citizens. Anyways, it existed up till the end of the 18th century and has been preserved as the privilege of Stanisław August Poniatowski, the Polish King, in July, 9, 1792.

Most of historians took this legend as the proof of the Circassian version of the Cherkassy origin. Legends about the establishment of cities are widely spread. They follow the idea of showing how the exact city (Rome, Kyiv, etc.) is important or special for the citizens. The same thing might be observed in the current situation.

During the work the problem of the Cherkasy origin in the context of the legend of 1552 was under public attention. Main theoretical concepts of historians are considered on concerning of the legend realness and it's influence on the Eastern European historiography. The part of historians take the legend as the authentic fact, and the other part take it extremely opposite. The direct connection can be observed between the legend and «The Bukhovets Chronicles», the medieval composition. There is a thought that the main information, to create the legend, was borrowed from «The Chronicles».

If speaking of brownness its necessary to mention that the ideas of the city establishment in Lithuania and trips of Gediminas, Grand Duke of Lithuania are stressed the most. In the Kaniv legend facts about Gedemias' trips which were mentioned in «The Bukhovets Chronicles» gained some new aspects which were written in 1552. «The Chronicles» itself were created earlier, in the 30's of the 16th century. Its necessary to stress the fact that the author knew about chronicle sources where for the first time Kaniv was mentioned in 1144. In «The Chronicles» there is nothing about it as well.

The famous work of Sigismund von Herberstein, a Carniolan diplomat and writer, is one of the main proofs which is used. In his works he wrote that «cherkasy» which are based along the Dnipro are different from the one which are located in mountains. The importance of his thought is relied on the fact that it shows some views and imaginations on the exact period of time and it's link between the old 'cherkasy' and the new 'cherkassy' in which historians were dived. So, he absolutely denies it. In this case its important to know that inhabitants which lived on the Ukrainian lands were much more closer to the original city, and its absolutely understandable that the national 'eastern' factor would probably has been fixed and long-lasting.

There is a thought that Tchaica, a Kaniv lord, is believed to be the author of the legend about the origin of Cherkasy. Firstly, it was the Tchaica, who acted as the interested person to get away streamlining use. Secondly, he has been performing administrative functions in Kaniv city for the long time, serving for Ostap Dashkevych, the first leader of a Cossack defense force.

He was a landlord and had a lot of lands, he received some profits and was a Kaniv servant during Ostap Dashkevych's period in 1514–1535. The diplomatic information about the Circassians was held through Tchaika, a chief, and his administration. The author of the legend stressed the role of The Lithuanian factor as the main in the city establishment, and the relocation of Cherkasy he considered to be the second point to focus on.

Sometimes for the confirmation of the Circassian version the existence of placenames cities as Caucas/Kazbet/Kazbek could be used as the proof. However, Y. Marinovskyy, a modern historian, accompanying with proofs showed their late appearance (the end of 19th - the beg of 20th century), its was linked with inhabitants' names and contraction of the words in the Soviet period called 'The Cossack Poorness'.

Making the conclusion its worth saying that 'the Kaniv legend' cannot be taken as the real source of information to any scientific version and the point of Cherkasy establishment.

Keywords: Cherkasy, Kaniv, the legend, «uhody», the city, Ostap Dashkevych, Circassians, Gediminas, «The Bukhovets Chronicles».

До редакції надійшла 22.06.2015.

ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ. ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

У статті йдеться про життя та діяльність В. Григоровича-Барського – українського паломника, його подорож країнами Західної Європи, Близького Сходу та Південно-Східного Середземномор'я протягом 1723–1747 років, опис релігій і культури різних народів, їх звичаїв і традицій.

В. Григорович-Барський – патріот рідної землі. Проживши десятки років далеко від рідного краю, він ніколи не забував свого коріння, рідної землі, яку щиро і безвідмовно любив. Він прагнув поділитися всім побаченим і здобутим, пережитим і засвоєним зі своїм народом.

«Дорожні записки» В. Григоровича-Барського започаткували жанр біографії та географії релігій України, витримали багато перевидань. Вони містять багатий географічний, історико-археологічний і мистецтвознавчий матеріал про країни Західної Європи, Близького Сходу та Південно-Східного Середземномор'я, про їх духовно-церковне та культурне життя. На їх сторінках розкрилася яскрава постать автора – мандрівника, дослідника, уважного спостерігача, знавця багатьох мов, історії та культури балканських та близькосхідних народів і разом з тим великого патріота рідної землі.

Ключові слова: паломництво, святі місця, географія релігій, гостинність, православні святині, духовний подвиг, вірність рідній землі.

Про повернення народу усіх духовних цінностей, створених попередніми поколіннями, але вилучених, сфальсифікованих або замовчуваних протягом багатьох десятиліть, про більш зріле і сприйнятливніше ставлення суспільства до культурної і наукової спадщини українці мріяли завжди. Слідом за поглибленням цього усвідомлення – необхідності прилучення до згаданих скарбів України – іде їхнє реальне затребування, читацьке й глядацьке освоєння, осмислення в естетичній свідомості та публіцистичній думці. Звідси, очевидно, відкривається шлях до нової культурної свідомості та нової духовної реальності так потрібних сьогодні, на початку ХХІ ст., для українського громадянського суспільства

«Освоєння відновлюваної спадщини, – підкреслює академік І.Дзюба, – змінить образ нашої культури і в наших власних очах, і в очах інших народів, у очах культурного світу... Допоможе побачити справжній духовний та інтелектуальний потенціал нашого народу» [9, с. 98].

Ці проблеми на нинішньому етапі розвитку української державності і нації набирають особливої гостроти. Вони знаходять своє пояснення в тих конкретних обставинах, у яких ми виявилися в глобальному світі на сучасному етапі. І якщо в попередні часи деякі сусідні народи, воліючи мати в національному пантеоні славетних українців, заперечували їх український родовід, а народ не міг розпоряджатися своїм величезним капіталом, що збагачував

скарбницю знань світової цивілізації і високої духовності, залишився не визнаним і належно оціненим на отчій землі, то нині, в умовах російської агресії проти України, в Росії, вдаючись до політичного, історичного, морального мародерства, стверджують, що історія Древньої Русі – це початок Російської імперії, а такої держави як Україна і українців взагалі не існує. Таке мародерство необхідно спростовувати на конкретних прикладах. Адже у нас було вкрадено не лише назву Русь, було вкрадено всю нашу історію. Вона була вміло підверстана під історію Московії, яка згодом стала Росією. Нас намагаються позбавити власної історії, у нас забирають території – Крим, Донецьк, Луганськ, заперечують нашу легітимність в історії [17, с. 6].

Саме вкрадену українську історію ворог сьогодні цинічно використовує для того, щоб підтвердити своє право на анексовані ним українські землі. За нездатність захистити власну історичну спадщину ми платимо нині високу ціну.

ХХІ ст. нагально вимагає повернути Україні імена великих діячів, митців і вчених, «позичених» або привласнених іншими культурами, тобто навчитися користуватися своєю рідною історією, мати широкий світогляд, лише тоді нас зрозуміє світ. У сучасних умовах це тим більше важливо, оскільки в їхньому колі багато достойних українців, які змінили світ, з одного боку, – з іншого – Україна сьогодні стоїть перед проблемою бути чи не бути їй державою, а українцям нацією, визнаною в світі. Серед таких

Василь Григорович Григорович-Барський (1701–1747), якого в російських виданнях вважають росіянином [5, с. 201; 8; 10], а не українцем. Факти засвідчують зовсім інше. В низці джерел його цілком справедливо і аргументовано називають українським мандрівником, паломником, богословом, ученим [16, с. 38; 6, с. 201].

Василь Григорович Григорович-Барський народився 1 (12) січня 1701 р. у сім'ї київських міщан (батько був небагатим купцем), що походила з подільського містечка Бара [5, с. 201].

У другій половині XVIII ст. родина Григоровичів переїхала з Бара до містечка Літки Броварського району, один з синів якої – Григорій з сім'єю десь близько 1715 р. переїздить до Києва – спочатку до Печерської Слобідки, а потім поселяється на Подолі поблизу соборної церкви Успіння Богородиці. У його сім'ї народилося чимало дітей, серед яких найбільш популярними, які прославили родину і Україну, виявилися Василь (1701), який був третьою дитиною, та Іван (1713), який був шостою дитиною у сім'ї; перший з них майбутній мандрівник, другий – будівничий [3].

На Подолі в ті часи зосереджувалося ремісниче і торгове життя міста. Крім того, сюди тягнулося студентство з усього слов'янського світу – до знаменитої Києво-Могилянської академії, що здавна славилася своїми професорами та випускниками. В такому середовищі зростав Василь. Початкову освіту він здобув дома. Читати і писати його навчив батько. Навчався він легко завдяки природним здібностям. Як згадував пізніше його молодший брат Іван, Василь з дитинства був допитливий та «мав охоту бачити чужі країни» [20]. Здобуті знання в домашніх умовах не задовольняли допитливого хлопця.

І хоч батько-купець мріяв про кар'єру священослужителя для сина, той марив наукою [13, с. 42]. Він таємно від батька проходив навчальні курси в Києво-Могилянській академії у Феофана Прокоповича. Все це закінчилося тим, що 1715 р. за сприяння Феофана Прокоповича, який був ректором Києво-Могилянської академії, Василь Григорович поступив до цього навчального закладу. Згадана академія у першій половині XVIII ст. продовжувала відігравати роль провідного наукового та культурного осередку в Україні [20]. В ній йому вдалося опанувати вступний цикл – «пройти малі школи навіть до риторики» і досягти «начал філософії» – 1721 р. він розпочав вивчати богословсько-філософські курси, які мали завершити його повну освіту.

У 1723 р. на двадцять третьому році життя Василь Григорович раптово захворів і змушений

був залишити академію [12]. Стан його здоров'я був настільки важкий, що, як згодом писав сам мандрівник, на той час він втратив надію на зцілення. Але саме ця обставина і стала одним з чинників, які спонукали його до мандрів, а саме: до подорожі до Львова – на лікування. Проте причиною цьому була не тільки недуга. За всіх позитивних рис у викладанні та змісті навчальних дисциплін академія не була позбавлена схоластичних методів навчання, а це не задовольняло живий, активний, пошуковий розум майбутнього мандрівника. Палке бажання побачити світ, відкрити його для себе, почерпнути нові знання, вигострити розум – це були не другорядні мотиви, якими керувався Григорович-Барський, залишаючи навчання в академії і мріючи про багаторічні мандри [12]. Ним рухала неймовірна жага знань.

Вибравши момент, коли батько був у від'їзді по своїх торговельних справах, Василь умовив матір відпустити його, і відправився в дорогу. Але в дорозі посильний від батька наздогнав втікача, вимагаючи повернення додому. Син, однак, не звернув з обраного шляху, а написав батьку листа, просячи пробачення і повідомляючи, що їде до Львова, а може, і далі, поступаючи всупереч волі батька. Жадібний до навчання і надзвичайно наполегливий у своїх прагненнях, він і у цьому випадку залишився вірним собі.

Кілька слів щодо появи прізвища Григорович-Барський. За існуючою світовою традицією в практиці часто траплялося так, що люди з тих чи інших міркувань обирали собі прізвище, яке було пов'язане з місцем їх народження чи походження їх батьків. Причини обрання таким чином прізвища могли бути різними. В даному випадку прізвище Барський, очевидно, появилось як доповнення до батьківського, відповідно до місця його походження – місто Бар. Достеменно невідомо, коли це трапилося. Так, за однією з версій О.М. Лазаревського, на основі аналізу вченим листування Василя Григоровича, це могло статися влітку 1723 р., коли він перебував у Почаївській лаврі як паломник [4]. Не можна виключити і того факту, що обрання цього прізвища було пов'язано з його вступом на навчання 1724 р. до Львівської єзуїтської академії під вигаданим прізвищем Барського [5, с. 201].

Коли Василь дізнався, що його одноліток і однокласник Юстин Левицький вирішив навчатися у Львівській єзуїтській колегії, то вирішив спробувати і собі, до того ж він чув про добрих львівських лікарів, які могли б допомогти у його недугі. Покинувши домівку без згоди батька, у липні 1723 р. Василь з Юстином вирушили в да-

леку дорогу. Мандрівник із захопленням згадував своє перебування «у славетному місті Львові, в якому є кам'яні будівлі, і чудові церкви, і дзвіниці, і школи, і чимало освічених людей», тим більше, що саме тут він і справді знайшов лікаря, який швидко допоміг йому вилікувати ногу.

Наступним кроком, до якого вдалися молоді мандрівники, було зарахування їх на навчання до єзуїтів. Блискуче володіння латинською мовою та високий рівень ерудиції дозволили створити їм правдоподібну легенду, якої навіть після тривалих розпитувань не зміг викрити перфект колегії. Хлопці представилися як рідні брати з Бара – «Барські» розповіли свою версію про попереднє навчання і були прийняті в клас риторики єзуїтської академії.

Навчання Василя Григоровича-Барського у Львівській єзуїтській академії було пов'язано з певними пригодами і тривало недовго – через кілька місяців у квітні 1724 р. він вирішує піти у далеку прощу до міста Барі, щоб поклонитися мощам святого Миколи Чудотворця, а потім до Рима. Він одержує підтримку львівського уніатського єпископа Афанасія (Шептицького), який подбав про видання патентів-свідоцтв для праці, а також відповідних грамот від єзуїтів та латинського архієпископа [12].

Отже, Львів став відправним пунктом мандрів Василя Григоровича-Барського, початком пізнання нового і важливим етапом його навчання, досягнення світу.

Вдячний Богові за зцілення, Григорович-Барський вирішив відправитися в паломництво по святих місцях Сходу, яке тривало майже до його смерті. Життєвий шлях, який він обрав, таїв в собі надзвичайно багато труднощів, небезпек і ризиків для самого життя, зате скільки нового, неймовірно цікавого і загадкового він давав мандрівникові. Саме це найбільше вабило Василя.

На такий крок здатні були лише сильні духом, з сильною волею і відповідним характером люди, які вірили в свої сили, були оптимістами, відданими справі, за яку вони бралися і якій присвятили життя. Такими рисами характеру володів Василь Григорович-Барський. Навіть його зовнішність слугувала їхнім підтвердженням. Як засвідчував його брат Іван, видатний архітектор XVIII ст., Василь був «зросту високого, волосся на голові й бороді чорне, без усякої сивини, обличчям смуглявий, тілом дорідний, брови чорні, високі, великі й майже зійшлися очі гострі, карі, ніс короткий; як одягом, так і мовою і статурою, схожий був на грека». До того ж він був «вдачі веселої та жартівливої, цікавився всякими науками і мистецтвами, а найбільше малюванням» [20].

Залишивши Львів, Василь разом з Юстином вирушив у мандри по Західній Європі. Спочатку вони побували у Кашовії (Кошице), потім біля стін Будапешта, а потім у самому Відні [5, с. 201]. Перебуваючи в цих містах, Василь, насамперед, описує їх систему охорони, звертає увагу на архітектуру, вказує, що всі будинки кам'яні, одні від інших кращі, білі, чисті, багато з них з залізними ґратами на вікнах і дверях, у містах всі нечистоти змиваються водою, вулиці прибрані, мощені каменем [11].

Мандрівника вразили своєю неповторною красою костели і кляштори відвіданих міст, дзвіниці, колодязі, фонтани, а також стовпи кам'яні, що стояли серед міст, із зображенням ангелів, а особливо гостинність їхніх жителів, яку вони відчули, насамперед, у Відні. Сам же Відень представ їм у всій красі «аки рай земной... Его же внїшня точїю красоти услади наша зїниці і серця». Говорячи про гостинність у Відні, В. Барський зазначав: «Таже ідолом на ночь к гостинниці, ідіже пелгрімам всегда на три дні з ястієм і питїєм місто дається... Ідіже єсть такої обичай: в полудні дають потраву єдину, обаче довільно, но нікогда же посную, в вечер же дають по украху хлїба і по мірной чашї віна...» [11].

Але найбільшу гостинність і доброзичливість прочани відчули, коли вони одержали від панського нунція патент, що дозволяв їм безперешкодно рухатися до Італії.

Продовжуючи подорож, мандрівники перебралися через Альпи і дісталися Італії. І саме тут, на підході до міста Барі, про яке так мріяв Василь, у нього відкрилася стара рана, яку він вилікував у Львові, та до того ж він ще й втратив документи пілігрима. За такої ситуації, коли його розбивала лихоманка, Василя зраджує Юстин – він залишає його напризволяще. Василь потрапляє до лікарні, де він перебуває кілька днів і з якої, у зв'язку з найубогішим постачанням, ледь живий утікає, подолавши неймовірні перешкоди. І тут відбувається диво – хворий, але надзвичайно мужній паломник одужує. Трапилося це під стінами Неаполя. Василь Григорович-Барський милується красою міста, описує у своєму щоденнику все, що тут побачив і що його хвилювало та радувало. Паломник продовжує свій шлях до Вічного міста.

В наступному році він відвідує місто Барі, де зберігаються нетлінні мощі святого Миколая Мірлікійського. Вони були вивезені з Візантії на Захід 1087 р., коли місто Барі було під владою норманів і оморфом римських пап. В. Григорович-Барський, як невтормний мандрівник і професійний паломник, змалював-

ши Барі, дав зрозуміти, що не цілком схвалює перенесення моцій в Італію, бо «кости немоцно познать от какого члена суть понеже не на своем месте лежат» [10].

Далі його дорога пролягала безпосередньо до Рима. «Много бо услаждает зеницы людские оные церкви древним строением здание, с многими главами, ценю и медию покровлены и позлащенные на себе кресты имущими», – зауважив мандрівник [19].

Він відвідує Венецію, яку назвав «нетленной девицей», й досить розлого, детально і мальовничо описує венеційський «банкет, карнавал», який проводиться тричі на рік: на Різдво, на Великдень і на зелені свята. Це дійство настільки яскраве і багатоманітне, що його, за словами В. Барського, «пером ізобразити неможливо, ні оцінити, ні розпізнати (осмислити) та зрозуміти». Спостережливе око і гострий розум паломника помічають, що все «многіє тисячі денег» вартує, а «суть ніціє». Це, на його думку, велелюдне і безглузде дійство, яке він оцінює так: «О безумія человеческого! О чоловіків бездумних! Таковая неудобная и негодная творящих!» [19].

Далі він прямує на острів Корфу і через Кефалонію досягає острова Хіос, а потім і Солуня і гори Афон.

10 вересня 1726 р. мандрівник відплив з Солуня до Палестини. Побував у Єрусалимі, на горі Сінайській. Вперше В. Григорович-Барський ступив на Святу Землю 29 вересня 1726 р., коли разом з іншими паломниками здійснив морську подорож із Греції у порт Йоппію – нинішню Яфу. Він описує збудження, яке панувало серед прибулих у передбаченні швидкого знайомства з Єрусалимом. Василь, на відміну від своїх попередників-паломників минулих часів з України, особливу увагу звертає на зовнішні обставини своїх подорожей. Він зауважує етнічний склад населення та різне ставлення місцевих етнічних груп до християнських паломників. Найкраще до подорожніх ставилися греки і євреї, але це вже було в Єрусалимі. А в перші години й дні подорожуючі зустрічали тільки турків, арабів і ефіопів. Всі вони не дуже привітно ставилися до паломників з Греції: від них збирали мито, настійно вимагали бакшиш (хабар), були погрози і, навіть, факти побиття [6].

У Єрусалимі В. Григорович-Барський пробув з кінця вересня 1726 р. до кінця квітня 1727 р. Він, відповідно до його допитливості та рухливості, по кілька разів бував у тих самих місцях, а особливо в тих, які описані в Біблії. Особливе піднесення, хвилювання і здивування він відчував у день 23 жовтня 1726 р., коли огля-

дав камінь на вершині Єлеонської гори, з якого вознісся на небо Ісус Христос, потім пішов до Гетсиманського саду, де в храмі гробу Богородиці брав участь у Святій Літургії [15].

При всій відданості християнству В. Григорович-Барський не був фанатиком. У його описах немає осуду обрядів і звичаїв юдеїв та ісламу. Він в усьому намагається помітити риси позитивного, оцінюючи людей не за їх вірою, а за приязнями взаєминами. Проте він засуджує брутальність, насильство, нетерпимість, лихослів'я. Нарікання його адресовані тим, хто був вимагачем і невірним. В його описах немає ні расового, ні національного упередження. При тому, віру в Бога паломник пов'язує не виключно з християнством, але й юдаїзмом і мусульманством.

В наступному році він відвідав Кіпр, перебував у Єгипті, на подвір'ї олександрійського патріарха Козьми в Каїрі у 1727–1728 рр. Звідти знову вирушає на Сінай і до Палестини. У 1729–1731 рр. жив у Тріполітанії (Сирія), де в місцевому училищі опанував грецьку мову. 1734 р. у Дамаску був пострижений у ченці антиохійським патріархом Сильвестром. Протягом наступних шести років проживав на острові Патамос, де продовжував вивчати грецьку мову і літературу [11].

3 травня 1743 р. Василь Григорович був священиком при російському посольстві в Константинополі, через рік вдруге вирушив на гору Афон.

Слід зазначити, свята гора Афон в мандрах В. Барського займає особливе місце, що знайшло своє відображення в його «Мандрах по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік». Якщо загальний обсяг книги становить 768 с. [15], то широкий опис святої гори Афону та святих і гідних хвали речей, які на ній є, становить приблизно третину всього рукопису Григоровича, а це кількасот сторінок [14, с. 93].

Звернімо увагу і на ту обставину, що вперше паломник тут побував протягом 4 місяців ще молодим, недосвідченим і не досить вправним у літературному письмі (на ту пору йому було 24 роки). Але, не дивлячись на це, він зумів підготувати рукописний ескіз про афонські монастирі, у якому вже тоді яскравими штрихами та лініями було окреслено розмаїту картину історичного буття Святої Гори, яка майже через 20 літ по-новому буде виписана В. Григоровичем-Барським, уже зрілим процаїном і письменником.

У травні 1744 р. на прохання російського посла Олексія Вишнякова досвідчений мандрівник вирушає на Афон, щоб детально описа-

ти православні святині. Якщо при перших відвідинах Афону святогорці ставилися до нього насторожено, то тепер «з великою приязню та повагою», оскільки він добре володів грецькою мовою і мав офіційний документ – «фірман із Царгорода та грамоту» посла. Після завершення подорожі на Афон у 1745 р. В. Григорович-Барський по суті створив окремий нарис про цю святу гору, описавши не лише словами усе, що побачив, а й ретельно зобразив те, що бачив навколо, близьке й далеке, все прекрасне, що довелося уздріти [2, с. 362]. Опис скомпоновано за схемою, якій властиві логічність, послідовність, взаємопов'язаність, раціональність.

Цими подіями закінчилася його мандрівка, яка тривала протягом 1723–1747 рр. – майже чверть століття. Він здійснив подорож за маршрутом: Київ – Львів – Кошице – Буда – Відень – Венеція – о. Корфу – Салоніки – о. Кіпр – о. Патмос – Константинополь (Стамбул) – Бухарест – Ясси – Могилів – Київ. З Венеції В. Барський відвідав Рим, із Палестини – Єгипет і Сирію, двічі побував на Афоні. В Україні подорож пролягала з Києва на Острог – Почаїв – Броди – Львів – Рудки – Самбір – Лаврів – Балигород. Зі Львова В. Барський здійснив подорож до Жовкви і Кракова. Свої враження від подорожі він виклав у праці «Странствия Василья Григоровича Барського по святым местам Востока с 1723 по 1747 год» [2, с. 361].

Як засвідчує її аналіз, протягом цих років В. Григорович-Барський пройшов шлях від простого пілігрима, який милувався красотами і дивами чужих країв, до вченого, який глибоко вивчав історію, економіку, освіту, релігію, побут і звичаї різних народів і країн, а також пам'ятки мистецтва та архітектури. Все це було ретельно занотовано в його дорожніх записках і супроводжувалося майже 150 малюнками і кресленнями – він не тільки описував побачене, а й замальовував види, плани і фасади примітних місць і споруд [16, с. 38].

В. Григорович-Барський ретельно змалював, додаючи до описів ілюстрації, кожне велике місто, куди він заходив, звертаючи особливу увагу на архітектурні пам'ятки, фортифікаційні споруди, храми та церкви. Він придивлявся до базарів, санітарного стану міст, водопостачання, вуличного освітлення, до вбрання місцевих мешканців, відзначаючи культурні характеристики населення й подаючи розлогі екскурси в історію різних етнічних груп [8].

Опис святих місць у його творі – це лише частина великої розповіді за обсягом про країни та міста Європи, Близького Сходу, Єгипту, де дове-

лося побувати мандрівникові за двадцять чотири роки. Автор розповів про добре організовану систему притулків для подорожніх у європейських містах, про монастирі та релігійні заклади, що допомагали православним прочанам на Балканах і Греції, а також про караванні маршрути Близького Сходу. Він описав значення та типи подорожніх документів, а також способи, вдаючись до яких міста і містечка контролювали тих, хто заходив за їх мури. Це дає підставу ученим-географам зробити припущення, що В. Григорович-Барський є зачинателем української географії, оскільки він подає описи практично всіх місць, де йому довелося перебувати, особливо природи [14, с. 93].

Яскравим прикладом географічного опису є, зокрема, опис Афону. В описі Святої Гори мандрівник, подібно до першовідкривачів світових просторів, ретельно фіксує географічні відомості про неї, розташування відносно материка, моря, островів, інших святих місць, вказує приблизні відстані, клімат, рельєф, рослинний і тваринний світ [16, с. 38].

Відвідавши з Палестини Єгипет, він, зокрема, описує його так: «В Єгипті знаходяться люди різного роду, різної віри і різної мови...». Далі він зазначає, що тут є араби єдиної віри як з турками (мусульмани), так і з греками (православні християни Александрійського патріархату). Живуть також «римляни (французи, венеціанці, іспанці), англійці, багато вірмен, жиди». Є дуже багато коптів, які не визнають Александрійського православного (грецького) патріарха і хочуть його підім'яти. Про сучасну південно-західну Сирію і Ліван В. Барський пише: «Відомо тобі буде, ретельний читачу, що в країні тій, в Сидоні, Бейруті і всюди навколо Дамаска, багато Марокітів знаходяться...» [16, с. 39].

Василь Григорович-Барський був патріотом рідної землі. Проживши десятки років далеко від рідного краю, Василь весь час роздумував, як поділитися всім побаченим і здобутим, пережитим і засвоєним зі своїм народом. Він захоплювався різними країнами, але в той же час був переконаний, що «нема кращої землі, ніж Руська». Свою любов до батьківської землі, гордий за неї, він підкреслював навіть обраними ним псевдонімами – «Василій Рос», «Василій Київський», «Василій Барський», якими він підписувався.

Після смерті батька, що сталася 1741 р., він вирішив повернутися на Батьківщину. Але йому не зразу вдалося це зробити, оскільки він, як підданий Росії, змушений був працювати рік (з травня 1743 – по травень 1744) в російському посольстві в Константинополі священиком. А в

наступному, маючи намір влаштуватися на посаду вчителя в нещодавно відкрите в Києві грецьке училище, адже він добре володів грецькою мовою і літературою протягом шестирічного навчання на острові Патмос (1735–1740), у травні 1744 р. подається в Афон з метою удосконалення своїх знань у цій галузі. Тут він мав доступ у всі православні монастирі та бібліотеки при них.

У середині 1746 р., після кількарічного перебування на Афоні, Василь Григорович-Барський прибув до Константинополя, а у вересні 1747 р. через Болгарію, Румунію та Польщу повернувся до Києва. Дорогою, ще перебуваючи в Бухаресті, він одержав від префекта києвоподільських шкіл В. Лащевського лист з запрошенням зайняти кафедру грецької мови в Києво-Могилянській академії. На жаль, цією пропозицією йому не вдалося скористатися, оскільки по прибуттю в Київ він тяжко захворів. Очевидно, далися взнаки труднощі та багаторічні мандри, – і він незабаром помер. Похований у Богоявленському соборі Київського Братського монастиря.

По собі залишив книгу «Пешеходца Василия Григоровича-Барского Плаки-Альбова, уроженца киевского, монаха антиохийского, в путешествии в святым местам в Европе, Азии и Африке находящимся (предприняты в

1723 и оконченные в 1747 г., им самим писанное)» [2, с. 362].

«Дорожные записки» В. Григоровича-Барського, які фактично започаткували жанр біографії та географії релігій України, витримали багато перевидань. Вони й досі не втратили свого пізнавального значення, адже в них міститься багатющий географічний, історико-археологічний і мистецтвознавчий матеріал про країни Західної Європи, Близького Сходу та Південно-Східного Середземномор'я, про їх духовно-церковне та культурне життя. На їх сторінках розкрилася яскрава постать їх автора – мандрівника, допитливого дослідника, уважного спостерігача, знавця багатьох мов, історії та культури балканських та близькосхідних народів і разом з тим великого патріота рідної землі. В. Григорович-Барський своїми мандрами по суті здійснив духовний (паломництво) подвиг, який як і подвиг перших паломників Київської Русі, прирівнюється до ратного подвигу [18, с. 4]. А тому не випадково «в Малій Росії і в оточуючих її губерніях не було жодного міста і будинку, де не було б» його дорожніх записок. «Майже у всіх російських семінаріях для єпархіальних архієреїв по кілька раз її переписували, благочестиві ж люди з духовних і світських станів за великі гроші діставали її» [1].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бегунов Ю. К. Институт русской литературы (Пушкинский дом) РАН / Ю.К. Бегунов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pushkinskiydom.ru/>
2. Білоус П.В. Літературна медієвістика. Вибрані студії: у 3-х т. – Т.2 Художній світ давньої української літератури: збірник / П. Білоус. – Житомир: ПП «Рута», 2012. – С. 362.
3. Гамалій Д. Григоровичі-Барські / Д. Гамалій // Нове життя. – 1993. – 18 верес. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.brovary.su/articles-people_grygorovych-barskyi_1.htm
4. Герасименко Н. Епістолярні джерела у науковій спадщині О.М. Лазаревського / Н. Герасименко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/graf/17/6.pdf>
5. Григорович-Барський Василь Григорович – мандрівник, паломник, учений, письменник // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2. – С. 201.
6. Там само.
7. Григорович-Барський Василь Григорович / Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2002. – С. 179.
8. Данилова Н. Странствия как постижение «премудрости Божией». Русский паломник / Н. Данилова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://palomnic.org/heritages/history/dogrev/grigorovich>
9. Дзюба І. Культурна спадщина і культурне майбуття / І. Дзюба // Наука і культура України. Щорічник АН УРСР. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 92–106.
10. Зыкова Н.В. Василий Барский: путешествие на Кипр XVIII века / Н.В. Зыкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/orthodoxchurches/40308.htm>
11. Крикуненко В.Г. Василь Григорович-Барський: Странствованія (Уривки) / В.Г. Крикуненко // ГУК г. Москвы. Библиотека украинской литературы. – 2011. – 13 янв.
12. Місто Лева у долі Григоровича-Барського / За матеріалами НБ Львівського НУ імені Івана Франка.
13. Нескородяна О.П. Поетика тілесності у «Странствіях» Василя Григоровича-Барського / О.П. Нескородяна // Наукові записки: Філологічні науки. – К., 2013. – Т. 150. – С. 40–44.

14. Полежаєв Ю.Г. Паломницька література (ходіння) як прообраз тревел-журналістики / Ю.Г. Полежаєв // Держава і регіони. Сер. Соціальні комунікації. – 2012. – №1. – С. 89–94.
15. Пономарева В. Чем прославился «киевский пешеход» Василий Барский? / В. Пономарева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-29841/>
16. Ровенчак О. Українська географія релігії: історія формування та предмет дослідження / О. Ровенчак // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – Вип. 2(3). – С. 38.
17. Слабошпицький М. «Рейдерське захоплення» історії. Та українська відповідь/ М. Слабошпицький // День. – 2015. – №14–15. – 30–31 січ. – С. 6.
18. Соколова М.В. История туризма / М.В. Соколова. – 5-е изд. – Стереотип. – М.: Академия, 2008. – 352 с.
19. Степовик Д. Звичай іноземців в описах українського мандрівника XVIII століття / Д. Степовик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2004/N5/Art08.htm>
20. Федорченко В.К. Історія туризму в Україні / В.К. Федорченко, Т.А. Дьорова. – К. : Вища шк., 2002. – 195 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_history/fedorchenko.htm

© Борис Белецький
(Черновці),

© Анатолій Коцур
(Київ)

ВАСИЛИЙ ГРИГОРЬЕВИЧ ГРИГОРОВИЧ-БАРСКИЙ. ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ

В статье речь идет о жизни и деятельности В. Григоровича-Барского –украинского паломника, его путешествии по странам Западной Европы, Ближнего Востока и Юго-Восточного Средиземноморья в течении 1723–1747 годов, описание религий и культуры разных народов, их обычаев и традиций.

В. Григорович-Барский – патриот родной земли. Прожив десятки лет вдали от родного края, он никогда не забывал своих корней, родной земли, которую искренне и безотказно любил. Он стремился поделиться всем увиденным и добытым, пережитым и усвоенным со своим народом.

«Дорожные записки» В. Григоровича-Барского положили начало жанру биографии и географии религий Украины, выдержали много переизданий. Они содержат богатый географический, историко-археологический и искусствоведческий материал по странам Западной Европы, Ближнего Востока и Юго-Восточного Средиземноморья, об их духовно-церковной и культурной жизни. На их страницах раскрылась яркая фигура автора – путешественника, исследователя, внимательного наблюдателя, знатока многих языков, истории и культуры балканских и ближневосточных народов и вместе с тем большого патриота родной земли.

Ключевые слова: паломничество, святые места, география религий, гостеприимство, православные святыни, духовный подвиг, верность родной земле.

© Borys Bilecky
(Tchernivtsi),

© Anatoliy Kotsur
(Kyiv)

TRAITS TO VASYLIY HRYHOROVYCH-BARSKY'S PORTRAIT

The article deals with V. Hryhorovych-Barisky's course of life who was an Ukrainian pilgrim and made a journey to the West European countries, the Middle East and the South East Mediterranean during 1723–1747, left the description of religions and cultures of different peoples, their customs and traditions.

V. Hryhorovych-Barisky was a patriot of his birth place. Living ten years far away from his motherland, he never forgot his roots, his native land, which was loved sincerely and unfailing by him. He tried to share to his people everything he saw and gained, experienced and inured.

«Travel Notes» written by V. Hryhorovych-Barisky established the genre of biography and geography of religions of Ukraine and withstood several editions. They contained rich evidences on geography, history, archaeology and art of Western Europe, Middle East and South East Mediterranean countries, about their spiritual and cultural life. The book revealed outstanding figure of the author who was a traveler, an explorer, a careful observer and a connoisseur of several languages, history and culture of the Balkan and Middle Eastern nations and a great patriot of his native land.

V. Hryhorovych-Barsky carefully described every large city visited by him, adding illustrations and paying particular attention to architectural monuments, fortifications, temples and churches. He looked closely at markets, sanitary conditions in cities, water supply, street lighting, costumes of local residents and noted the cultural characteristics of the population giving lengthy excursus to the history of different ethnic groups.

The Description of holy places is only a part of big story of countries and cities in Europe, Middle East, Egypt visited by traveler during twenty-four years. The author wrote both about the well-organized system of shelters for travelers in European cities, about monasteries and religious establishments that helped Orthodox pilgrims in the Balkans and Greece and also about the Middle East caravan routes. He described functions and types of travel documents and methods used by authorities for control people coming inside city walls. Based on this geographers suggest that V. Grigorovich-Barsky is a pioneer of Ukrainian geography of religions because he described almost all places, especially nature, which he had visited.

Keywords: pilgrimage, holy places, geography of religion, hospitality, Orthodox sanctuaries, moral deed, fidelity to motherland.

До редакції надійшла 27.08.2015.

УДК 930

© Лілія Циганенко
(Ізмаїл),

© Маргарита Баши
(Ізмаїл)

МІСЦЕ ДВОРЯНСТВА БЕССАРАБІЇ В РОЗВИТКУ ЛІКУВАЛЬНО-МЕДИЧНОЇ СПРАВИ

Розглядаються питання благодійної допомоги дворян в справі організації та розвитку лікувальних і медичних установ Бессарабської губернії в XIX – на початку XX ст. У зазначений період охорона здоров'я в південноукраїнських губерніях Російської імперії була розвинута дуже слабо; держава не справлялася з поставленими завданнями. Тому значну ділянку роботи по розвитку та підтримці різноманітних лікувальних і медичних закладів узяло на себе місцеве дворянство.

Дворяни фінансово підтримували державні та земські лікарні й інші медичні заклади. Вони були ініціаторами відкриття приватних богаділень, притулків, дитячих будинків; створювали профільні благодійні організації і товариства для допомоги окремим групам населення.

Сфера благодійної допомоги відкривала широкі можливості перед жінками-дворянками у виявленні своєї активної громадської позиції. Поряд з відкриттям та утриманням різних пансіонів і приватних жіночих шкіл, аристократки власним коштом утримували притулки для немовлят, сиротинці, створювали жіночі благодійні товариства, входили до складу правлінь різноманітних комітетів здоров'я тощо.

Однією з характерних рис громадського життя імперії останньої третини XIX – початку XX ст. було створення товариств медичної допомоги, до складу яких входили не лише лікарі. Наприклад, це товариства охорони здоров'я, головним завданням яких була боротьба за покращення громадського здоров'я та санітарних умов праці. Поряд з лікувальними та профілактичними заходами (виставки предметів гігієни, з'їзди, читання та бесіди про гігієну), товариства займалися дослідженням причин виникнення та розповсюдження хвороб, пошуком засобів їх недопущення.

Дворянство Бессарабської губернії брало активну участь в благодійній та лікувальній роботі в сфері лікувально-медичного обслуговування населення регіону. Не останню роль в цьому процесі відіграли жінки-дворянки, які своїм відданим служінням справі народного здоров'я заслужили глибоку повагу та світлу історичну пам'ять нащадків.

Ключові слова: дворянство, благодійність, піклування, лікарні, богадільні, Бессарабська губернія.

Благодійність і меценатська діяльність, на нашу думку, була однією з найхарактерніших рис суспільного портрету дворянства протягом всього часу його існування. Це можна вважати однією з основних ознак дворянської верстви. Традиції

безкорисної допомоги, майже втрачені в наш час, понад сто п'ятдесят років назад були настільки поширені, що сприймалися сучасниками як життєва норма. Благодійність вважалась не лише хорошим тоном, а й обов'язком багатих людей,

особливо представників шляхетного стану. Переважна більшість дворян XIX – початку XX ст. не уявляли свого життя без надання допомоги нужденним, хворим, бідним тощо. До 90-х років XIX ст. понад 75% коштів, що були витрачені на благодійництво, надходили з приватних рахунків. У цей час основними благодійниками й меценатами були представники аристократичних родів. Так, князь Д. Голіцин фінансував будівництво лікарні в Москві, граф М. Шереметев власним коштом побудував притулок для хворих. І таких прикладів в літературі наведено багато, особливо в галузі освіти та культури.

Серед сучасних українських істориків питаннями благодійності дворянства, в тому числі в галузі лікувально-медичної справи займаються Н. Гончарова, І. Гребцова, Ю. Гузенко, З. Орлова, Ф. Ступак та інші дослідники, які на сторінках своїх праць розкривають основні етапи та специфіку організації благодійності в українських землях у XIX – на початку XX ст. Однак, на жаль, питання участі бессарабського дворянства в справі благодійності досі залишилися поза увагою українських істориків.

Однією з сфер повсякденного життя мешканців імперії, яка потребувала фінансування, підтримки, допомоги як з боку держави, так і з боку місцевого нобілітету була лікувально-медична справа. Саме на діяльності дворянства Бессарабської губернії в галузі охорони здоров'я, відкритті та підтримці лікарень і богаділень, заснуванні різноманітних благодійних товариств відповідного напрямку ми й акцентуємо увагу в нашій статті.

В другій половині XIX – на початку XX ст. охорона здоров'я в південноукраїнських губерніях Російської імперії була розвинута дуже слабо. Земська реформа 1864 р. заклала правові основи земської медицини, сприяла розповсюдженню професійної та доступної медичної допомоги населенню імперії. Головним завданням земств у напрямку надання медичної допомоги населенню були: по-перше, організація лікарсько-санітарної допомоги сільському населенню; по-друге, боротьба з епідемічними захворюваннями. Характерними рисами земської медицини були колегіальність управління, безкоштовність медичної допомоги, доступність медичної допомоги для населення, профілактична спрямованість протиепідемічних заходів. Однак зусиль земських лікарів у питаннях медичного обслуговування населення було недостатньо для того, щоб мешканці держави отримували весь комплекс необхідного медичного обслуговування.

Так, у 1879 р. в Ізмайльському повіті Бессарабської губернії списочний склад лікарів стано-

вив 68 осіб, з яких 29 були на службі від уряду, 27 за запрошенням земства, 16 займалися приватною практикою. «Такий обмежений склад лікарського персоналу не міг не відбитися дуже погано на народному здоров'ї, яке в минулому році потерпало від хвороб місцевих та від занесених військами і полоненими турками», – повідомляв у своєму звіті губернатор краю. Щодо питання про забезпечення ліками в регіоні, то в тому ж звіті ми знайшли інформацію, що «... по всій Бессарабії 47 аптек державних, 18 земських. В них працює 77 осіб» [4, арк. 36–38]. Нестача чистої питної води, антисанітарія, незадовільний стан медичного обслуговування населення Бессарабської губернії часто призводили до таких епідемій, як холера, віспа, дизентерія, тиф тощо.

Ні держава, ні земства не в силах були подолати низький рівень медичної допомоги. Тому значну частину питань щодо медичного обслуговування місцевих мешканців узяли на себе приватні благодійники та піклувальні товариства губерній. За даними офіційної статистики на початку XX ст. благодійність переживала пік свого розвитку. На кожні 100 тис. жителів Європейської частини Російської імперії припадало 6 благодійних установ. 82% цих закладів були створені та перебували під патронатом приватних осіб; 8% сповідували становий підхід; 7% підпорядковувалися міським громадам; 2% земствам. Всього в державі в 1902 р. було зареєстровано 11 040 благодійних установ (для порівняння в 1897 р. їх було 3 500) та 19 108 піклувальних парафіяльних рад [5, с. 26]. Окрім цього, в Російській імперії існувало ще багато неофіційних, неформальних, приватних благодійних установ. Одне з провідних місць в справі надання благодійної допомоги в розвитку медицини в державі належало представникам дворянської верстви.

Нагадаємо, що держава приділяла значну увагу благодійності в різних її формах. Так, лише наприкінці XIX ст. спеціалізованих офіційних відомств, що контролювали питання надання благодійної допомоги, було чотири: Відомство установ імператриці Марії, Російське товариство Червоного Хреста, Піклування про будинки працелюбності та робітні доми, Імператорське людинолюбне товариство. До цього слід додати велику кількість благодійних товариств і установ, що знаходилися в підпорядкуванні різних державних відомств. Активна участь аристократів у наданні благодійної допомоги нужденним була характерним явищем як у межах імперії, так і в окремо взятих губерніях. Історія Бессарабської губернії є яскравим підтвердженням цієї тези.

Зупинимося на діяльності общин сестер милосердя, яка здавна була однією з форм подвижництва. Перша община сестер милосердя в Росії створена в 1844 р. великою княжною Олександрою Миколаївною разом з принцесою Терезією Ольденбургською. Мета та завдання общин були однаковими, варіювалися лише форма одягу, тривалість випробувального терміну, вартість послуг. Незмінними були аскетична суворість поведінки, безкорисливість, працелюбність, дисциплінованість та беззаперечна покора керівництву. До общин приймалися вдови та дівичі всіх станів у віці від 20 до 40 років. Сестри милосердя, вступаючи в члени общини, прирікали себе до важкої праці: доглядали важкохворих у військових та цивільних лікарнях. На думку одеської дослідниці І. Гребцової, їх праця – «це була особлива форма подвижництва, витримати яку могли лише сильні духом» [3, с. 113]. Сестри не отримували зарплатні, не мали вихідних або відпусток.

Однією з відомих на Півдні України установ стала община жалісливих сестер в Одесі, виникнення якої пов'язано з ім'ям відомого бессарабця – О.С. Стурдзи. Олександр Скарлатович – відомий письменник, політичний та громадський діяч, дипломат, історик, педагог, філософ і богослов. Він народився в Яссах у 1791 р., більшу частину свого життя провів у Бессарабії та в Одесі, до якої переїхав 1820 р. Автор понад 80 праць, які були надруковані в Росії, Франції, Німеччині, Греції; Олександр Скарлатович був особисто знайомий з В. Жуковським, О. Пушкіним, М. Гоголем. 1 листопада 1850 р., за благословенням архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія, в Одесі відбулося урочисте відкриття «богадільні жалісливих сестер», яка пізніше, з 1859 р. за імператорським наказом отримала ім'я свого засновника, таємного радника Олександра Скарлатовича Стурдзи [6, с. 80–81].

У 1903 р. в Бессарабії, в місті Кишиневі, створено Комітет милосердя. Як і інші подібні установи, Кишинівський комітет повинен був забезпечувати себе самостійно, за рахунок членських внесків і благодійних пожертвувань. Активну участь у діяльності комітету взяли місцеві дворянки. Якщо на початковому етапі благодійність починалася зі збору речей та жертв для солдатських родин або поранених вояків, то вже через деякий час дворянки змогли організувати справжній медичний заклад. Очолила жіночий комітет дружина бессарабського губернатора княгиня Софія Урусова.

Особливо багато роботи в комітеті додалося з початком російсько-японської війни 1904–

1905 рр.: сестри милосердя займалися спорядженням Бессарабського загону на Далекий Схід, опікувалися родинами вояків, що пішли на фронт. Восени 1904 р. княгиня С. Урусова разом з чоловіком залишила Бессарабію. Замість неї комітет очолила дворянка Наталя Харузіна.

2 жовтня 1906 р. Бессарабський комітет милосердя було реорганізовано в Товариство сестер милосердя Червоного Хреста. На честь місцевої святині – чудотворної ікони Гербовецької Божої Матері товариство взяло цю назву. Через декілька місяців у орендованому приміщенні силами Товариства було відкрито амбулаторію на 10 ліжок [8, с. 113–115]. Крім цього, здійснювався постійний прийом хворих, які разом з діагнозом отримували й ліки. Невдовзі в Товаристві з'явилося нове керівництво в особі дружини Бессарабського губернатора графині Віри Канкриної. Власним коштом вона взялася облаштовувати Товариство, будувати приміщення для лікарні, гуртожиток для сестер милосердя, будинок інфекційної лікарні тощо. До початку 1907 р. товариство мало вже власний капітал в розмірі 11 032 руб. Важко переоцінити роль Віри Петрівни Канкриної у розвитку медичного обслуговування мешканців Бессарабії. Вона намагалася брати участь у всіх лікарських справах, надавала персональну допомогу простим жителям краю, опікувалася долями медичного персоналу товариства тощо. Коли в 1912 р. разом з чоловіком В. Канкрини змушена була покинути Кишинів, однодумці та члени товариства вирішили віддячити їй: за рахунок додаткових асигнувань в лікарні було відкрито безкоштовне ліжко графині Канкриної, яке утримувалося за рахунок товариства; її ім'ям було названо гуртожиток сестер милосердя. Крім того, Віру Петрівну обрано почесним довічним членом та піклувальницею товариства.

Цікаво, що облаштування лікарень товариства проходило за кращими європейськими зразками. Так, інфекційна лікарня була організована за зразком англійської лікарняної системи. Палати й кабінети – просторі та світлі – були облаштовані паровим обігрівом і мали електричне освітлення. В амбулаторії товариства (у 1910 р. кількість постійних ліжок тут збільшилася до 40 одиниць) діяв свій рентген-кабінет, аптека, в якій виготовлялась більшість ліків, при необхідності хворим видавали кисневі балони. Щоденно в цьому лікувальному закладі надавалася допомога майже 250 хворим – мешканцям регіону, пораненим солдатам, міщанам, селянам тощо. Прийом хворих та проведення аналізів здійснювалися на платній основі, однак ціни були максимально знижені й

коливалися в межах 20–40 копійок за прийом у лікаря та видачу ліків.

Однією з проблем, з якою стикалися мешканці Бессарабії була відсутність лікарень спеціального призначення – наприклад, лікарень для психічно хворих людей. В середині XIX ст. в земській лікарні Кишинева існувало відповідне відділення, однак його потужностей було недостатньо. На початку 80-х рр. XIX ст. бессарабська влада почала замислюватися над питанням про необхідність будівництва окремої лікарні для психічно хворих. В Бессарабії існували землі, що були пожертвовані на благодійні цілі місцевими дворянами. Аристократи – громадські діячі Крісті, Пуришкевич, Котруцаї, барон Стюарт звернулися з клопотанням про виділення великих сум з доходів від цих земель на будівництво лікарні. Царський уряд виділив місцевому земству понад 600 тис. руб., що дозволило приступити до будівництва.

В лютому 1898 р. заклад очолив доктор медицини, психіатр Анатолій Дмитрович Кочовський (корінний бессарабець, випускник Новоросійського університету). З 1903 р. під керівництвом барона Олександра Стюарта (голова місцевої земської управи) почався наступний етап будівництва лікарні. Заклад був побудований за останнім словом науки і техніки: свій артезіанський колодязь, біологічна очистка води, гідро та електротерапія тощо. За допомогою благодійних внесків місцевих аристократів на роботу до лікарні запрошували кращих психіатрів. В 1908 р. Костюженська лікарня була визнана найкращим психіатричним закладом Російської імперії, а кількість її пацієнтів зросла до 700 осіб [7]. Цікаво, що саме в Костюженській лікарні вперше на півдні імперії було випробувано та схвалено проект сімейного патронажу, який до 1909 р. став найбільшим в Росії. Сутність цього експерименту полягала в тому, що частину хворих передавали на утримання до селянських родин, які за це отримували до 12 руб. на місяць. У домашній обстановці лікування та одужання проходило набагато швидше. В рік під домашнім патронатом знаходилося до 200 хворих! Таким чином, завдяки ініціативі та фінансовій підтримці місцевих дворян, у Бессарабії в другій половині XIX – на початку XX ст. було налагоджено найкращу в Російській імперії систему надання психіатричної допомоги та лікування.

З 1865 р. в Російській імперії діяв закон про обов'язкові щеплення від віспи, яка на той час була однією з найстрашніших хвороб. Особливого бажання місцевий люд не виявляв, та й

спеціалістів у регіоні бракувало. Як наслідок, восени 1884 р. у Кишиневі спихнула епідемія віспи, яку згодом вдалося приборкати. В 1893 р. бессарабський губернський санітарний лікар О. Чепурковський запросив до Бессарабії двох московських фельдшерів – дворянок Юлію Квятковську та Марію Рашкович, запропонувавши першій очолити приватну лабораторію з виробництва вакцини. З цим завданням панянки справилися успішно. В 1894 р. Ю. Квятковська відкрила в Кишиневі спочатку приватну практику з офтальмології, а в 1899 р. офтальмологічну лікарню зі стаціонаром на 10 місць. Протягом наступних трьох років вона зробила понад 200 складних операцій на очі. Справа Ю. Квятковської знайшла підтримку з боку держави та місцевих благодійників і до 1910 р. у місті побудовано нову будівлю офтальмологічної лікарні, кількість амбулаторних хворих у якій за рік дорівнювала 35 тис. осіб.

На підставі матеріалів, наведених у книзі «Благодійність в Росії», яка надрукована за дорученням імператорської канцелярії з установ імператриці Марії в 1901 р., ми можемо конкретизувати стан благодійної справи в Бессарабському краї. Так, в Кишиневі та повіті на початку XX ст. діяло 37 благодійних установ різного спрямування, як от: Товариство виправних притулків для неповнолітніх злочинців чоловічої статі; Міське піклування про бідних; Кишинівське благодійне товариство та інші. Щодо піклувальних установ медичного спрямування, то тут з 1876 р. діяло місцеве управління Російського товариства Червоного Хреста, до складу якого входило 20 членів. Товариство надавало лікарську та іншу допомогу під час війни хворим і пораненим воїнам. У мирний час піклувалося про покалічених воїнів та їх родини. Крім того, всім постраждалим від стихійних та суспільних лих товариство також гарантувало надання матеріальної допомоги. На початку XX ст. його капітал становив 63 233 руб., з яких приватні пожертвування становили 1 101 руб., а надходження з різних установ – лише 85 руб. [2, с. 1–4].

Не відставали від губернського міста і деякі повіти регіону. Особливо добре питання благодійної справи були поставлені в Акерманському повіті. Так, у 1900 р. в місті діяло Піклувальне товариство про дитячі ясла м. Акермана, яке було засновано 1900 р., й надавало підтримку дітям з бідних родин. Коштом товариства утримувався притулок-ясла в м. Акерман, в якому сироти та діти робітниць безкоштовно користувалися постійною або тимчасовою допомогою. В яслах утримувалося 48 дітей (26 хлопчиків та 22 дівчинки).

З 1868 р. діяв Місцевий комітет Російського товариства Червоного Хреста. На початку ХХ ст. до його складу входило 65 постійних членів. Капітал комітету становив 15 198 руб. Крім того товариству належали 3 будинки в місті (8 500 руб.) та земельна ділянка в повіті (157 дес. – 30 000 руб.). Щорічний прибуток товариства становив 6 664 руб., у тому числі приватні пожертвування – близько 1 500 руб. Акерманський комітет товариства Червоного Хреста власним коштом утримував Олександро-Маріїнську общину сестер милосердя в м. Акерман та місцеву богадільню, відкриті в 1876 р. Старі та нездатні до праці місцеві мешканці користувалися безкоштовним повним пансіоном. Богадільня утримувалася на загальні кошти комітету та була розрахована на 100 осіб. Окрім цього, в повіті діяли також Олександрівська богадільня, а при ній земська лікарня (село Сарата) (була відкрита у 1865 р. приватними особами) та її відділення в с. Арциз (1868 р.).

В Ізмаїльському повіті місцева еліта допомагала утримувати міську богадільню на 40 осіб (1884 р.), Товариство допомоги бідним мешканцям міста Ізмаїла та його передмість (1889 р.). Всього на початку ХХ ст. в Бессарабській губернії нараховувалося 99 благодійних закладів і товариств.

Незважаючи на те, що місцеві органи влади намагалися запобігти жебрацтву, заборони

його взагалі, заборонні заходи не дали очікуваних результатів. Так зародилася ідея організації допомоги бідним людям, міським жебракам – відкриття нічліжки.

Кишинівська нічліжка була побудована на кошти міста й діяла у відповідності до спеціального статуту, затвердженого міністром внутрішніх справ 31 липня 1899 р. Відомо, що за постановою міської думи та висновками фінансової комісії на будівництво нічліжного притулку на ім'я імператора Олександра II було асигнована чимала сума – 6 500 руб. Утримання нічліжки обходилося міському бюджету не дешево – майже в тисячу руб. на рік. Крім цього, кошти виділялися на заміну матраців та їх лагодження, на топку дев'яти печей і двох плит, на освітлення, на придбання лампадної олії, на різні господарчі потреби (ремонт приміщень, закупівля предметів побуту тощо). Значну частину з цих коштів виділяли місцеві аристократи та чиновники [1].

Отже, дворянство Бессарабської губернії активно залучалося до благодійної та піклувальної діяльності по відношенню до збіднілих та знедолених верств місцевого населення. Не останню роль в цьому процесі відігравали жінки-дворянки, які своїм відданим служінням справі народного здоров'я заслужили глибоку вдячність та історичну пам'ять.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аникин В. Из истории благотворительности в Бессарабии / В. Аникин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vdohnovenie.org/blago/history/besarab.php>
2. Благотворительность в России. Составлено по высочайшему повелению Собственной его Императорского величества канцеляриею по учреждениям Императрицы Марии. – С-Петербург, 1901. – Т. 2. Список благотворительных учреждений. Губернии Архангельская – Новгородская. – 48 с.
3. Гребцова И.С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр – регион) : Монография / И.С. Гребцова, В.В. Гребцов. – О. : Астропринт, 2006. – 320 с.
4. Державний архів Одеської області, ф. 5. Управление временного Одесского генерал-губернатора (1879–1889), спр. 5. Отчеты о состоянии Херсонской и Бессарабской губерний за 1878 г. и докладные записки Бессарабского губернатора о состоянии губернии за 1879 год (08.07.1879 – 17.12.1879), 178 арк.
5. Добродійність в Україні: минуле, сучасне, майбутнє. – К. : Гурт, 1998. – 180 с.
6. О том, чтобы Одесскую Богадельню Сердобольных Сестер именовать: «Одесская Тайного Советника Стурдзы «Богадельня Сердобольных Сестер» // ПЗЗРІ. Зібрання II. – Т. XXXIV (1859). – № 34906. – 19.09.1859. – С. 80–81.
7. Соловьева Т. Золотой век «желтого дома» / Татьяна Соловьева. – Кишиневский обозреватель. Информационно-аналитический еженедельник. – Вып № 18. – 15.05.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ko.md/main/view_article.php?issue_date=2008-05-15&issue_id=375
8. Тарнакин В. Бессарабские истории / Историко-краеведческие журналистские расследования / Владимир Тарнакин, Татьяна Соловьева. – Кишинев : Pontos, 2011 (F.E.-P. «Tipogr.Central»). – 300 с.

© Лилия Циганенко
(Измаил)

© Маргарита Баили
(Измаил)

МЕСТО ДВОРЯНСТВА БЕССАРАБИИ В РАЗВИТИИ ЛЕЧЕБНО-МЕДИЦИНСКОЙ СФЕРЫ

Рассматриваются вопросы благотворительной помощи дворян в деле организации и развития лечебных и медицинских учреждений Бессарабской губернии в XIX – начале XX вв. В указанный период охрана здоровья в южноукраинских губерниях Российской империи была развита очень слабо; государство не справлялось с поставленными задачами. Поэтому значительный участок работы по развитию и поддержке различных лечебных и медицинских учреждений взяло на себя местное дворянство. Дворяне финансово поддерживали государственные и земские больницы и другие лечебные учреждения. Они были инициаторами открытия частных богаделен, приютов, детских домов; создавали профильные благотворительные организации и общества для помощи отдельным группам населения.

Сфера благотворительной помощи открывала широкие возможности перед женщинами-дворянками в проявлении своей активной жизненной позиции. Помимо открытия и содержания различных пансионов и частных женских школ, аристократки на собственные деньги содержали приюты для новорожденных детей, сиротские дома, создавали женские благотворительные общества, входили в состав управлений различных комитетов здоровья и т.д.

Одной из характерных черт общественной жизни империи последней трети XIX – начала XX вв. было создание обществ медицинской помощи, в состав которых входили не только врачи. Например, это общества охраны здоровья, главной задачей которых была борьба за улучшение общественного здоровья и санитарных условий труда. Следовательно, наряду с лечебными и профилактическими мероприятиями (гигиеническими выставками, съездами, чтениями и беседами о гигиене), общества занимались исследованием причин возникновения и распространения болезней, поиском методов их преодоления или недопущения.

Дворянство Бессарабской губернии принимало активное участие в благотворительной и опекунской работе в сфере лечебно-медицинского обслуживания населения региона. Не последнюю роль в этом процессе играли женщины-дворянки, которые своим преданным служением делу народного здоровья заслужили глубокую благодарность и историческую память у потомков.

Ключевые слова: дворянство, благотворительность, попечительство, больницы, богадельни, Бессарабская губерния.

© Lilya Tsyganenko.
(Izmail),

© Margarita Bachli
(Izmail)

THE PLACE OF NOBLES OF BESSARABIA PROVINCE IN THE DEVELOPMENT OF THE SPHERE OF MEDICAL CARE IN THE REGION

The issues of charitable assistance in the organization of the nobility and the development of medical and health institutions of Bessarabia province in the XIX – early XX centuries. During this period, health care in South Ukrainian provinces of the Russian Empire was very poorly developed; the state does not cope with the task. Therefore, a significant portion of the work on development and support of various medical and health institutions took over the local gentry. Nobles financially supported by the state and rural hospitals and other medical institutions. They initiated the establishment of private hospices, orphanages, children's homes; create profile charities and societies to help specific groups of the population.

According to official statistics in the early XXth century charity experienced the peak of its development. For every 100 thousands residents of the European part of the Russian Empire accounted for 6 charities. 82% of these institutions were created and were patronized by private persons; 8% professed postural approach; 7% subordinated urban communities; 2% of the district council. Total in the country in 1902 were 11,040 registered charities (for comparison, in 1897 there were 3 500) 19 108 trustees and parish councils. In addition, many unofficial, informal, private charities existed in the Russian Empire. One of the leading positions in providing charitable assistance to the development of medicine in the state belonged to members of aristocratic strata.

Recall that the state has paid great attention to charity in its various forms. Only in the late XIXth century specialized official agencies that controlled the issue of charity, were four: Department of establish-

ments of Empress Maria, the Russian Red Cross, Care homes diligence and workshop houses the Imperial philanthropic society. Added to this is a large number of charitable societies and institutions were subordinated to different government departments. An active participation aristocrat in providing charitable assistance to those in need was prevalent both within the Empire and in individual provinces. History of Bessarabia province is a clear confirmation of this thesis.

One of the well-known institutions in the south of Ukraine became compassionate community of sisters in Odessa, the occurrence of which is associated with the name of the famous Bessarabians – A.S. Sturdza. Alexander Skarlatovych – known writer and political and social activist, diplomat, historian, educator, philosopher and theologian. He was born in Iasi in 1791, most of his life in Bessarabia and Odessa, which moved in 1820.

In 1903 in Bessarabia, in Chisinau Committee was established charity. Like other similar institutions, Chisinau committee had to support themselves independently through membership fees and donations. Local noblewomen participated in the activities of the committee. If at first charity began to collect items and donations for the soldiers' families or wounded soldiers, then after a while noblewoman could organize a real institution. Women's Committee headed Bessarabian governor wife Duchess Sofia Urusova.

A lot of the committee added to the beginning of the Russo-Japanese War of 1904–1905: nurses engaged in equipment Bessarabian squad to the Far East, took care of the families of the soldiers who went to the front. In autumn 1904 S. Urusov princess and her husband left Bessarabia. Instead, the committee headed noblewoman Natalia Haruzina.

2 October 1906 Bessarabian charity committee was reorganized into the Society of the Red Cross nurses. In honor of the local shrine – company took the name of the miraculous icon of Herbovetskoyi God Mother.

The scope of charitable aid opened opportunities for women-nobles in the manifestation of their active life position. In addition to the opening and maintenance of various boards and private women's schools, aristocrats own money kept shelters for babies, orphanages, charities created for women, part of the office of various health committees, etc.

One of the characteristic of the social life of the empire the last third of XIX – early XX centuries was the creation of communities of medical care, which included not only doctors. For example, it is society's health, the main task of which was the struggle for the improvement of public health and sanitary conditions. Consequently, in addition to medical and preventive measures (hygienic exhibitions, congresses, reading and talking about hygiene), engaged in the study of society and the causes of the spread of disease, finding methods to overcome them or avoid.

The nobility of Bessarabia province took an active part in charitable and custodial work in the field of medical and health services in the region. Not the least role in this process is played by women noblewomen who, by their devotional service to the cause of public health deserve deep gratitude and historical memory in the offspring.

Keywords: nobles, charity, trusteeship, hospital, hospice, Bessarabia province.

До редакції надійшла 25.08.2015.

УДК 341.7:930.22(477) «1917–1920»

© Вероніка Пятницька
(Київ)

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА С.Ф. ВЕСЕЛОВСЬКОГО НА ЧОЛІ ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛЬСТВА УКРАЇНИ В ПЕТРОГРАДІ (1918 РІК)

У статті розглядається проблема становлення дипломатичної мережі у добу УНР та історичної доцільності існування незалежної української держави. Висвітлюються особливості організації дипломатичної місії української держави в Петрограді, яка за своїм характером і суттю була справді проукраїнською. Аналізується діяльність та внесок професора С.Ф. Веселовського у розвиток дипломатичної служби Української Держави в Петрограді. Встановлено причини та характер дипломатичної служби, історії та розвитку дипломатичних відносин між Україною та Радянською державою у 1918 р. Методологічні засади статті базуються на загальнонаукових принципах історичної достовірності, об'єктивності, наступності, діалектичного розуміння історичного процесу. Вони ґрунтуються на пріоритеті документів, які дають змогу всебічно проаналізувати диплома-

тичну діяльність С.Ф. Веселовського. Важливими шляхами розв'язання проблеми даного дослідження є застосування загальнонаукових (типологізація, класифікація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід), власне історичних (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, культурно-історичний) методів дослідження, а також методів джерелознавчого, історіографічного аналізу та синтезу. У процесі дослідження також використовувалися такі методи, як: діалектичний та абстрактно-логічний при узагальненні теоретичних і методичних засад розвитку дипломатії.

Дипломатична та політична діяльність професора С.Ф. Веселовського у 1918 р. на посаді генерального консула в Петрограді була спрямована на захист та відстоювання інтересів громадян Української Держави.

Ключові слова: дипломатична місія, українська дипломатія, дипломатичні відносини, генеральне консульство України в Петрограді, міжнародні відносини, дипломатична служба, громадяни України, захист прав та свобод громадян України, українська держава, дипломатичні представництва.

На сучасному етапі розвитку історичної науки значний інтерес дослідників становлять пошуки реального відображення історичного минулого. В історії української дипломатії існує декілька недостатньо досліджених та дискусійних питань, білих плям тощо. Завдяки архівній інформації стало можливим дослідити та описати шлях видатного українського вченого, політичного, громадського та дипломатичного діяча, одного з організаторів сільськогосподарської науки в Україні Сергія Феофановича Веселовського. Згідно з архівних даних офіційна історія зовнішньополітичного відомства України розпочалась в грудні 1917 р. У липні 1917 р. було створене у складі генерального секретаріату Секретарство з справ міжнародних, що спершу очолював Сергій Єфремов, після нього був Олександр Шульгин, відомство згодом перейменовували на Секретарство справ міжнародних, першими та головними кроками якого було створення нормативно-правової бази дипломатичної діяльності та формування національної дипломатичної служби української державності. Пророче написав у той час вже згаданий Олександр Шульгин: «Багато перейде часу, різних пертурбацій зазнає Європа, багато помилок наробить вона, але свого мусимо чекати і до свого йти твердо. Історія визволення народу не робиться ні в один день, ні в два роки. Шлях, скерований на Захід, є вірний шлях. Шлях цей скерований не на одну Польщу чи Румунію, як це хтять нав'язати нам наші противники, а на цілу Західну Європу. По цьому шляху мусимо йти» [4, с. 322–323].

Сьогодні актуальність теми посилюється тим, що незважаючи на велику кількість літератури присвяченій цій проблемі, існує низка питань, які залишаються не висвітленими й досі. Вивчення цього питання можна вважати невичерпним, оскільки з'являтимуться нові документи, нові аспекти для дослідження, що спонукати-ме науковців повертатися до цієї теми знов.

Це пояснюється тим, що радянська історіографія не визнавала терміну «Українська рево-

люція», а події 1917–1921 рр. розцінювала не як реалізацію природних прав українців на державно-політичне самовизначення, а як «контрреволюційну боротьбу буржуазно-націоналістичних урядів» проти радянської влади та світової революції. Відтак внесок радянських дослідників в історіографію зовнішньої політики Української Держави ознаменувався стандартними ідеологічними штампами, універсальною конфронтаційною лексикою, а також постійним нагадуванням про маріонеткову залежність гетьмана П. Скоропадського від держав Четверного блоку.

Розгляд історії та розвитку дипломатичної служби в Україні 1917–1921 рр. ХХ ст. знайшли часткове відображення у працях дослідників М. Грушевського, О. Павлюка, О. Бараніва, Н. Суровцової, Д. Дорошенка, Д. Веденєєва, В. Матвієнка, М. Стахів та тощо.

Завданням цієї статті є комплексне дослідження основних першоджерел діяльності професора С.Ф. Веселовського у 1918 р. на посаді Генерального консула Української Держави в Петрограді.

Окремого історичного аналізу заслуговує діяльність Сергія Феофановича Веселовського, вітчизняного державного діяча, науковця, економіста і організатора сільськогосподарської дослідної справи в Україні. На жаль, на даний момент не існує спеціальних наукових досліджень про політичну та громадську діяльність професора С.Ф. Веселовського взагалі та у межах Генерального консульства Української Держави, зокрема.

Вихідними даними для розробки даної теми слугували, перш за все, виявлені архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДА-ВО України: ф. 3766, оп. 1, спр. 24, спр. 125, ф. 2187, оп. 1, спр. 6, спр. 8, спр. 9, спр. 90).

Ці матеріали виявились корисними, оскільки дали нам змогу прослідкувати та перевірити біографічні дані вченого. Особливу цінність для нас становлять листи – звернен-

ня Генерального консула Української Держави Сергія Веселовського до іноземного відділу при Комісаріаті внутрішніх справ Петроградської трудової комуни (3 липня 1918 р.), лист Генерального консула Української Держави в Петрограді Сергія Феофановича Веселовського до уповноваженого Комісаріату закордонних справ РСФРР (5серпня 1918 р.), телеграма Міністерства закордонних справ Німеччини Дипломатичному представництву в Києві з проханням передати Міністерству закордонних справ Української Держави телеграму Українського Генерального консула в Петрограді С.Ф. Веселовського (29 жовтня 1918 р.), Лист Генерального консула Української Держави в Петрограді С.Ф. Веселовського до урядовця української місії в країнах Скандинавії О. Тімота (10 липня 1918 р.), Доповідна записка Генерального консула Української Держави в Петрограді С.Ф. Веселовського Міністру закордонних справ Г. Афанасьєву про становище українців, заарештованих у Радянській Росії (грудень 1918 р.).

Роль професора С.Ф. Веселовського в організації консульської справи Української Держави в Петрограді та Петроградському окрузі певною мірою довгі роки замовчувалася, тільки завдяки доступу до архівних джерел та аналізу фахових періодичних видань того періоду можна проаналізувати його особистий внесок у розвиток дипломатичної справи Української Держави у 1917–1920-х рр. XX ст.

Саме на початку 1918 р. був започаткований процес створення організаційно-правової бази української дипломатичної служби міністерства закордонних справ. Було прийнято проект закону «Про закордонні установи УНР», який затверджував таку градацію закордонних установ України: посольства, дипломатичні місії, генеральні консульства, віце-консульства та консульські агенції, які очолювали відповідно послы, посланці або повноважні міністри, міністри-резиденти, повірені у справах. Цим законом передбачався організаційно-штатний розподіл українських дипломатичних представництв:

- посольство I розряду (9 співробітників);
- посольство II розряду (7 співробітників);
- посольство III розряду (3 співробітники).

Поточну діяльність українських консульських установ регулювали закон «Про установи для охорони українських інтересів за межами УНР» та «Статут про консульські установи УНР». У цей час планувалося відкрити 68 консульських установ у 23 державах світу та регіонах колишньої Російської імперії, де були сконцентровані українські громади. Це були міста Мінськ, Сама-

ра, Ташкент, Тифліс та Поволжя (9 консульств), Сибіру й Уралу (5), Кавказу (6), Далекого Сходу(4), Туркменістану і Середньої Азії.

Міністерство закордонних справ намітило програму підготовки дипломатичних та консульських кадрів на базі Українського економічного товариства. Проте нестабільне міжнародне становище, важка економічна і фінансова криза не дали змоги реалізувати ці плани, але українська дипломатична служба зробила дуже багато, щоб світ довідався про існування незалежної української держави.

Міністрами закордонних справ у ті складні й непевні часи були О. Шульгин, В. Голубович, В. Чехівський, Д. Дорошенко, які в міру своїх знань, а ще важливіше реальних можливостей, формували і спрямовували дипломатичну службу молоді української держави.

У більшості цих країн українські дипломатичні та консульські установи, послы та консулы фігурували у списках дипломатичного корпусу, користувалися дипломатичним імунітетом та привілеями, окресленими міжнародним правом, а у низці інших країн їхній статус був напівофіційним.

Головною метою діяльності українських дипломатичних представництв було добиватися від урядів країн перебування визнання української держави (що в ті часи було дуже нелегкою справою, зважаючи на консерватизм правителів провідних країн тогочасного світу), одержання матеріальної допомоги і моральної підтримки у боротьбі проти своїх захланних сусідів – Росії та Польщі.

Українські дипломатичні представництва вели активну інформативну і видавничу діяльність, допомагали українським полоненим у поверненні додому, захищали їхні інтереси у країнах перебування.

Консульська служба – це частина зовнішньої служби держави, яка, на відміну від дипломатичної служби, відає торговими і господарськими інтересами держави та виконує деякі адміністративні функції щодо власних громадян на території чужої держави.

Основну установу консульської служби – консульство (також консулянт) очолює консул, який, залежно від значимості свого уряду й компетенцій, належить до однієї із 4 категорій: ген. консул, консул, віце-консул і консульський агент. Консульська служба є інституцією міжнародного права, джерелом якого у випадку консульської служби є міжнародний звичай, договори (т. зв. консулярні, торгівельні тощо) та державне законодавство країни, яка висилає консулів, та країни, що їх приймає [1, с. 5 – 8].

В Україні в гетьманській козацькій державі консульську службу виконували дипломатичні посольства і делегації. Перед Першою світовою війною в українських землях діяли під Росією консулянти в Києві, Одесі, Харкові, Херсоні, а під Австрією – у Львові та Чернівцях (в обох цих містах були й російські консульства, що також займалися русофільською пропагандою).

В 1917–1918 рр. чужомовні консульства в Україні відіграли також політичну роль; вони перші встановили контакт з українським урядом (наприклад, британський генеральний консул в Одесі П. Багге, який згодом став дипломатичним представником при уряді УНР). Більшість їх і далі працювали за українських урядів; після Берестейського миру центральні держави відкрили свої консульства в Україні, натомість консульства держав Антанти виїхали, а їхні інтереси відстоювали нейтральні держави [6, с. 280–285].

З уваги на велику кількість українських громадян в Радянській Росії там було утворено ряд українських консульств, відразу ж після підписання з нею прелімінарного договору (закон з 4.07.1918 р.).

Генеральні консульства відкрили в Москві (О. Кривцов) та Петрограді (С. Веселовський), консульства і консульські агентства в Архангельську, Астрахані, Владивостоці, Воронежі, Казані (П. Бачило), Курську, Ново-Миколаївську, Омську (Адамович), Пензі, Рибинську, Самарі (О. Багрій), Саратові (І. Яковлів), Ташкенті, Тобольську, Томську, Тулі, Харбіні (П. Твардовський), Царицині й ін. На консулів призначено здебільше голів місцевих українських громад або інших їхніх кандидатів. Всі ці консульства займалися в основному репатріацією українських громадян і організацією місцевого українського культурного життя, а подекуди й організацією українських військових формацій. 24 грудня 1918 р. декретом Раднакрому РСФСР було наказано закрити українські консульства в Росії; рівночасно український уряд запропонував російським консульствам залишити Україну [3, с. 388–390].

Професора С.Ф. Веселовського було призначено на посаду Генерального консула Української Держави в Петрограді та Петроградському окрузі 5 липня 1918 р., наказ № 222. За час своєї служби він показав себе як висококваліфікований організатор та керівник дипломатичної служби Української Держави в Петербурзі. С.Ф. Веселовський виділявся своїми здібностями, завзятістю та працьовитістю. Він наполегливо та законно відстоював і захи-

щав інтереси України та її громадян у ті дуже непрості часи. Неодноразово він протестував проти трактування громадян Української Держави як громадян РСФРР з питань видачі їм закордонних паспортів, майна українських громадян, і найголовніше, порушення прав та свобод громадян України [2, с. 5–6].

Аналіз документів за тематично-змістовною ознакою дозволяє відокремити найголовніші напрями діяльності українських консульств. Вони визначалися вже самим функціональним призначенням консульств – захищати інтереси громадян Української Держави чи етнічних українців на території РСФРР.

Відповідно до звіту генерального консула Сергія Феофановича Веселовського Міністерству закордонних справ, поданого у грудні 1918 р., у Петрограді у ході здійснення «червоного терору» проводилися повальні обшуки і понад 450 підданих Української Держави були заарештовані без суду та слідства, а деякі з них розстріляні [11, арк. 15–17].

Більшість заарештованих були офіцерами царської армії або ж вищими чиновниками колишньої влади. Українське консульство в Петрограді активно співпрацювало у справі захисту та підтримки заарештованих українських підданих зі Шведським Червоним Хрестом. Згодом при генеральному консульстві в Петрограді було організовано відділення Українського Червоного Хреста з 8-ма сестрами милосердя, яким вдалося ввійти в контакт із заарештованими завдяки сприянню Шведського Червоного Хреста [7, арк. 9].

Консульство отримувало тисячі листів, заяв, телеграм від осіб, що не хотіли з тих чи інших причин іти до Червоної армії. Варто зазначити, що в принципі на той час багато мешканців з РСФРР могли визнати себе громадянами Української Держави, отримати документи в консульстві і таким чином уникнути призову до армії.

За час своєї роботи генеральне консульство в Петрограді видало понад 200 тис. посвідчень про належність до українського громадянства приватним особам та переправляло через евакуаційний та санітарний відділи майже таку ж кількість людей [9, арк. 6–8].

У листопаді 1918 р. українські консульства в РСФРР з огляду на подальше загострення політичних стосунків між Україною та Росією згорнули свою діяльність. На початку грудня відбувся обмін дипломатичними представниками обох країн, які поверталися на Батьківщину.

Павло Скоропадський у своїх мемуарах, згадуючи діяльність українських консульських представників у РСФРР, зокрема, занотував: «Ці

люди принесли багато користі українцям, котрі жили в Совдепії, оберігаючи їх від більшовицьких мерзотностей» [5, с. 10–12].

Враховуючи зазначене, можна зробити висновки, що дипломатична діяльність професора Сергія Феофановича Веселовського у 1918 р. на посаді генерального консула Української Держави в Петрограді була спрямована на захист та відстоювання інтересів молоді та незалежної України. Важливо те, що професором С.Ф. Веселовським була організована дипломатична місія Української Держави, яка за короткий термін (1 рік), у складних матеріальних умовах, в умовах політики неприйняття «української

ідеї», ідеї української державної незалежності змогла встановити дипломатичні відносини генерального консульства України в Петрограді з Радянською державою.

Отже, наявні документальні джерела дозволили заповнити прогалину в біографії та діяльності Сергія Феофановича Веселовського після розпуску Української Центральної Ради. Займаючи посаду Генерального консула Української Держави в Петрограді він показав себе як справжній державний та політичний діяч, що сумлінно виконував покладені на нього обов'язки зовнішньополітичної діяльності Гетьманату Павла Скоропадського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко Дм. Мої спогади про недавнє-минуле (1914–1918) / Дм. Дорошенко. – Ч. 3 : Доба Гетьманщини (1918). – Львів : Червона калина, 1924. – 220 с.
2. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.) : документи і матеріали / упоряд. док. : Андрієвська Л.В. [та ін.]; редкол. : К.І. Грищенко (голова) [та ін.]. – К. : Вид-во гуманіст. л-ри, 2010. – 592 с.
3. Матвієнко В.М. Дипломатія УНР доби Директорії / В.М., Матвієнко, В.М. Табачник // Українська дипломатична енциклопедія. – Т. 1. – 562 с.
4. П. Скоропадський. Спогади : кінець 1917 – грудень 1918 / гол. ред. Я. Пеленський. – К. : Філадельфія, 1995. – 1698 с.
5. Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) / О.В. Павлюк // Історія України. – 2002. – № 21/24. – 328 с.
6. Табачник Д. В. Історія української дипломатії в особах / Д. В. Табачник. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.
7. ЦДАВО України, ф. 2187, оп.1, спр. 6, арк. 9 зв.
8. ЦДАВО України, ф. 2187, оп.1, спр. 8, арк. 1 зв.
9. ЦДАВО України, ф. 2187, оп.1, спр. 9, арк. 8.
10. ЦДАВО України, ф. 2187, оп.1, спр. 90, арк. 37.
11. ЦДАВО України, ф. 3766, оп.1, спр. 24, арк. 2.

© Вероника Пятницкая
(Киев)

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА С.Ф. ВЕСЕЛОВСКОГО ВО ГЛАВЕ ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛЬСТВА УКРАИНЫ В ПЕТРОГРАДЕ (1918 ГОД)

В статье рассматривается проблема становления дипломатической сети в период УНР и исторической целесообразности существования независимого украинского государства. Освещаются особенности организации дипломатической миссии украинского государства в Петрограде, которая по своему характеру и сути была действительно проукраинской. Анализируется деятельность и вклад профессора С.Ф. Веселовского в развитие дипломатической службы Украинского Государства в Петрограде. Установлены причины и характер дипломатической службы, истории и развития дипломатических отношений между Украиной и Советским государством в 1918 г. Методологические основы статьи базируются на общенаучных принципах исторической достоверности, объективности, преемственности, диалектического понимания исторического процесса. Они основываются на приоритете документов, которые дают возможность всесторонне проанализировать дипломатическую деятельность С.Ф. Веселовского. Важными инструментами решения проблемы данного исследования является применение общенаучных (типологизация, классификация), междисциплинарных (структурно-системный подход), собственно исторических (проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, описательный, культурно-исторический) методов исследования, а также методов источниковедческого, историографического анализа и синтеза. В процессе исследования также использовались такие методы, как: диалектический и абстрактно-логический при обобщении теоретических и методических основ развития дипломатии. Дипломатическая и политическая деятельность профессора Сергея Феофановича Веселовского в

1918 г. на посту генерального консула Украинского Государства в Петрограде была направлена на защиту и отстаивание интересов граждан Украинского Государства.

Ключевые слова: дипломатическая миссия, украинская дипломатия, дипломатические отношения, генеральное консульство Украины в Петрограде, международные отношения, дипломатическая служба, граждане Украины, защита прав и свобод граждан Украины, украинское государство, дипломатические представительства.

© Veronika Pyatnitskaya
(Kyiv)

POLITIC ACTIVITY OF PROFESSOR S. F. VESELOVSKY AT THE HEAD OF THE CONSULATE GENERAL OF UKRAINE IN PETROGRAD (1918)

In the article the problem of formation of the diplomatic network in the day of the UNR and historical whether the existence of an independent Ukrainian state. The peculiarities of the organization of the diplomatic mission of the Ukrainian state in Petrograd, which by nature was really pro-ukrainian. Discusses the work and contribution of professor S.F. Veselovsky in the development of the diplomatic service of the Ukrainian State in Petrograd. The causes and character of the diplomatic service, the history and development of diplomatic relations between Ukraine and the Soviet government in 1918. It is a separate historical analysis activity deserves Sergey Veselovsky, patriotic statesman, scientist, economist and organizer of agricultural science in Ukraine.

Methodological basis of the article are based on scientific principles of historical accuracy, objectivity, continuity, dialectical understanding of historical process. They are based on the priority of the documents, which give the opportunity to fully analyze the diplomatic activity of S.F. Veselovsky. Important ways to solve the problem of this study is the application of scientific typology, classification), interdisciplinary (structural-systemic approach), historical (problem-chronological, comparative historical, descriptive, historical and cultural) methods of research and methods of source study, historiography of analysis and synthesis. In the research process was also used techniques such as: dialectical and abstract logic-generalization of the theoretical and methodological foundations for the development of diplomacy.

The role of Professor S.F. Veselovsky in the organization of the consular Affairs of the Ukrainian State in Petrograd and the Petrograd district to some extent for many years was suppressed only through access to archival sources and analysis of professional periodicals of that period, you can analyze his personal contribution to the development of diplomatic Affairs of the Ukrainian State in 1917–1920 XX century.

At the beginning of 1918 year began the process of creating the legal and institutional framework of the diplomatic service of the Ministry of foreign Affairs. Adopted a draft law on overseas institution UNR, who claimed such a gradation of foreign institutions in Ukraine: embassies, diplomatic missions, General consulates, vice-consulates and consular agencies that were led, respectively, ambassadors, envoys or Ministers Plenipotentiary, Ministers resident, attorneys in business. This act provided for the organizational distribution of Ukrainian diplomatic missions: the Embassy And discharge (9 employees); Embassy II level (7 employees); the Embassy of the III category (3 employees). Current activities of the Ukrainian consular offices regulated by the law on agencies for protection of Ukrainian interests outside of the UPR and charter of consular offices UNR. At this time it was planned to open 68 consular offices in 23 countries and regions of the former Russian Empire, where were concentrated the Ukrainian community. It was the city of Minsk, Samara, Tashkent, Tbilisi and the Volga region (9 consulates), Siberia and the Urals (5), Caucasian (6), Far East (4), Turkmenistan and Central Asia. The Ministry of foreign Affairs outlined the program of training of diplomatic and consular personnel on the basis of Ukrainian economic society. However, the unstable international situation, the severe economic and financial crisis is not allowed to implement these plans, but the Ukrainian diplomatic service has done a lot to let the world know about the existence of an independent Ukrainian state. Foreign Ministers in those difficult and troubled times were V. Shulgin, V. Golubovic, V. Chekhov, D. Doroshenko, which to the best of their knowledge, and more importantly real possibilities, formed and directed the diplomatic service of the young Ukrainian state. In most of these countries the Ukrainian embassies and consulates, ambassadors and consuls appeared in the lists of the diplomatic corps, enjoyed diplomatic immunity and privileges as defined by international law, and in several other countries, their status was semi-formal, or only tolerant.

Unfortunately, at the moment there is no specific research on diplomatic and political activities of professor S. F. Veselovsky in general and within the Consulate General of the Ukrainian State, in particular. Of particular value to us is represented by letter addressed to the Consul General of the Ukrainian State Sergey Veselovsky to the foreign Department at the Commissariat of internal Affairs of the Petrograd

labor commune (July 3, 1918), the letter of the Consul General of the Ukrainian State in Petrograd Sergey Veselovsky in the Commissioner of the Commissariat for foreign Affairs of the RSFSR (August 5, 1918), telegram from the Ministry of foreign Affairs to the Diplomatic mission of Germany in Kiev with the request to transfer to the Ministry of foreign Affairs of the Ukrainian State telegram Ukrainian General Consul in Petrograd S. Veselovsky (October 29, 1918), the letter of the Consul General of the Ukrainian State in Petrograd S. Veselovsky to the official Ukrainian mission in Scandinavia V. Timrata (July 10, 1918), memorandum to the Consul General of the Ukrainian State in Petrograd S. Veselovsky Minister of foreign Affairs G. Afanasyev on the situation of Ukrainians arrested in Soviet Russia (December, 1918).

Analysis of documents on thematically meaningful representation allows to separate the major activities of the Ukrainian consulates. They were defined by functional purpose of the Consulate is to protect the interests of citizens of the Ukrainian State or ethnic Ukrainians on the territory of the RSFSR. According to the report of Consul General Sergey Veselovsky within the Ministry of foreign Affairs, filed in December 1918, in Petrograd during the implementation of the «red terror» was carried out searches and more than 450 citizens of the Ukrainian State were arrested without trial, and some of them were shot. Most of those arrested were officers of the Royal army, or the highest officials of the former government.

Ukrainian Consulate in Petrograd actively cooperated in the protection and support of arrested ukrainian citizens with the Swedish Red Cross. Subsequently, at the Consulate General in St. Petersburg was organized by the Department of the Ukrainian Red Cross with 8 sisters of mercy, who managed to get in contact with detainees with the assistance of the Swedish Red Cross.

The Consulate has received thousands of letters, petitions, telegrams from persons that are not wanted for whatever reason to go to the red army. It is worth noting that, in principle, at the time, many residents of the RSFSR could recognize themselves as citizens of the Ukrainian State, to get the documents at the Consulate, and thus to avoid being drafted into the army. During its work, the Consulate General in St. Petersburg has issued more than 200 thousand certificates of affiliation to Ukrainian citizenship to individuals and transported through evacuation and health departments is almost the same number of people.

Keywords: diplomatic mission of the Ukrainian diplomacy, diplomatic relations, the Consulate General of Ukraine in St. Petersburg, international relations, diplomatic service, citizens of Ukraine, protection of the rights and freedoms of citizens of Ukraine, the Ukrainian government, the diplomatic missions.

До редакції надійшла 26.06.2015.

УДК 94 (498) «1918/1940»

**© Вікторія Березовська
(Ізмаїл)**

РОЗВИТОК БЕССАРАБІЇ ЗА ЧАСІВ РУМУНСЬКОГО ПАНУВАННЯ: ОСВІТНЬО-КОНФЕСІЙНИЙ АСПЕКТ (1918–1940 РР.)

В статті розглядаються освітньо-конфесійні питання розвитку Бессарабії після її приєднання до Румунської держави в період з 1918 по 1940 рр. Аналізуються кількісні показники щодо відкриття освітніх закладів у регіоні; змістовна частина навчальних програм початкових та середніх шкіл; рівень розвитку професійної освіти; заходи румунського уряду щодо підвищення рівня освіченості місцевого населення. Доведено, що незважаючи на декларативну боротьбу румунського уряду з неписьемністю, відкриття значної кількості шкіл в містах і селах регіону, рівень освіченості місцевого населення залишався досить низьким.

Оцінюється діяльність румунської влади стосовно релігійної ситуації в Бессарабії, її спроби використати церкву для виправдання румунської присутності в регіоні. Пояснюється, що намагання румунської влади створити проурядові та прорумунські релігійно-політичні товариства та небажання втрутитися в конфлікт між румунськими та бессарабськими старовірами призводять до напруження ситуації в регіоні. Як наслідок, політика перетворення церкви в пропагандистську прорумунську установу зустріла опір як з боку священнослужителів, так і з боку мирян.

Ключові слова: Бессарабія, освіта, навчальні заклади, румунська мова, церква, старовіри.

Одним з актуальних питань регіональної історіографії є політика румунської держави в Бессарабії в міжвоєнний період. Як відомо, в період з 1918 по 1940 рр. бессарабські землі

входили до складу Румунії. Ці території мали досить строкатий етнічний склад населення, особливо це було характерним для південних регіонів Бессарабії (сучасні Ізмаїльський, Бол-

градський, Ренійський, Кілійський, Арцизький, Тарутинський райони Одеської області). Представники національних меншин регіону чинили серйозний опір новій румунській владі, яка вдавалася до швидкої і насильницької румунізації.

У Бессарабії ядром опозиції стало російськомовне населення. Сталося це тому, що значна частина мешканців краю (особливо її освічена частина – чиновництво, вчителі, службовці, незалежно від етнічного походження та рідної мови), була зрусифікована.

Дослідження вказаної теми буде сприяти розумінню соціально-політичних та культурно-конфесійних процесів у регіоні в зазначений час; дозволить виявити основні причини, що спонукали румунську адміністрацію форсувати темпи румунізації в Бессарабії; оцінити її вплив на культурне та релігійне життя мешканців краю. Основна частина матеріалу статті присвячена подіям, що відбувалися на території двох південних адміністративних районів Бессарабії (1918–1940 рр.) – Ізмайльського та Аккерманського жудеців (до 1938 р.) та південної частини Нижньодунайського та Дністровського цинутів (до 1940 р.).

Історія Бессарабії 1918–1940 рр., зокрема її південної частини, викликала та викликає жваві дискусії серед румунських, молдавських, російських та українських істориків. Кожна з сторін висвітлює історичні події в регіоні, спираючись на свої історіографічні та методологічні принципи, існуючу політичну кон'юнктуру. Серед авторів історичних досліджень останньої третини ХХ – початку ХХІ ст., присвячених історії Південної Бессарабії 1918–1940 рр., потрібно назвати В. Лунгу [10], Н. Молдован [12] І. Стафі [3], А. Морару [1]. Маючи безпосередній доступ до архівних матеріалів Кишинєва та інших міст краю, історики досліджували розвиток бессарабської економіки та культури в різні роки румунської окупації.

Розвитку освітньої сфери в Бессарабії приділив значну увагу в своїй роботі «*Dezvoltarea învățământului public în Basarabia în perioada interbelică (1918–1940)*» («Розвиток народної освіти в Бессарабії у міжвоєнний час (1918–1940)») румунський історик Ніколає Суружіу [4]. Автор статті наголошував на виключно позитивних моментах румунської політики в сфері освіти. Незважаючи на розмаїття досліджень з історії Південної Бессарабії, культурний розвиток регіону в період 1918–1940 рр. є недостатньо висвітленим вченими й потребує подальшої уваги.

Із входженням Південної Бессарабії до складу Румунії відбувалися зміни й у культурному

житті регіону. Нова влада намагалася використати всі важелі впливу на населення, особливо на слов'янську його частину задля більш швидкої румунізації новоприєднаних земель [14, с. 277].

Для забезпечення порядку й виконання всіх настанов влади з Румунії була відправлена ціла армія чиновників, які сумлінно виконували всі розпорядження, що надходили з Бухареста. Це було пов'язано з тим, що, по-перше, в Бессарабії було небагато людей, які палко підтримували встановлення нових органів влади в краї. По-друге, більшість населення не володіла румунською мовою.

Основною проблемою культурного характеру для Південної Бессарабії стала сфера освіти. Кількість шкіл, за даними радянських істориків, щорічно зменшувалася [5, с. 30]. Наприкінці 1921 р. бессарабські вчителі усно та в пресі висловлювали своє обурення наказом директора народної освіти Румунії про переведення всіх середніх шкіл регіону на румунські навчальні плани, а відтак заборону на викладання російською мовою. Вчителі, лікарі, адвокати, які не знали румунської мови або не бажали присягнути на вірність румунському королю, позбавлялися роботи. Правове становище бессарабського вчителя залишалося невизначеним.

Переведення слов'яномовних шкіл на румунську мову навчання призвело до різкого зниження рівня успішності; збільшення кількості пропусків занять (особливо в сільській місцевості); зменшення відсотка випускників шкіл у регіоні. Водночас спостерігалася зростання кількості учнів, які не могли засвоїти програму навчання.

Яскравим підтвердженням того, що бессарабські мешканці страждали від жорсткої політики румунських властей в галузі освіти, можуть слугувати спогади сучасників тих подій. Ось що розповідає О. Я. Пламадяла про спробу румунізації однієї з художніх шкіл краю: «Життя школи, і без того важке, незабаром ускладнилося ще однією важкою обставиною: влада зажадала від усіх працівників державних установ присяги на вірність Румунії, в тому числі і від викладачів художнього училища. Всі викладачі відмовилися... Через кілька днів у школі з'явився румун на ім'я Сіміонеску і заявив, що його призначено директором художнього училища...Потім Сіміонеску заявив, що весь персонал школи він звільнить з роботи і викличе з Ясс інших викладачів, які допоможуть йому створити справжнє румунське художнє училище» [2].

Криза господарства та зuboжіння населення призвели до занепаду культури Бессарабії в цілому. В адміністрації, школі, медичних та

інших установах на керівні посади найчастіше призначалися вихідці з Румунії. В установах та школах насильно насаджувалася румунська мова, а ті, хто не знали її, позбавлялися можливості працювати. Школи, де викладання велося російською або єврейською мовами, перекладалися на румунську мову, або закривалися. Особливо багато шкіл було закрито в середині 20-х років. Книги, в тому числі й підручники, друкувалися лише румунською. З громадських бібліотек вилучалася література російською та українською мовами [11].

У Південній частині Бессарабії в означений час не було взагалі вищих навчальних закладів. Дві третини дорослого населення були неосвіченими. Особливо високим був відсоток неписьменних серед жінок. «Царський батіг був поганий, але порівняно з румунським гнітом, що лютує тепер в Бессарабії, він був іграшкою. Національне питання в Бессарабії вирішується тепер вистрілами» [6, с. 79], – зазначав один з діячів буржуазної Румунії. Однак така оцінка культурно-освітнього розвитку регіону визнається не всіма дослідниками.

На думку румунського вченого Н. Суружію, саме завдяки румунській адміністрації в Бессарабії вдалося практично повністю ліквідувати неписьменність. Автор вважає російський період в історії Бессарабії періодом пригнічення та закабалення місцевого населення, тотальної русифікації румун краю. Міжвоєнний час в історії Бессарабії історик характеризував як період культурного відродження регіону. За твердженням Н. Суружію, після 1918 р. в Бессарабії разом з російськомовними, німецькомовними та україномовними школами почали діяти румунськомовні навчальні початкові заклади, що дало можливість більшості населення краю отримувати освіту рідною мовою, чого не було в імперські часи [4].

Спробуємо проаналізувати наявні відомості. З одного боку, і румунські, і радянські історики були єдині у висновках про те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. кількість неписьмених в Бессарабії була доволі значною. Однак погляди на подальший розвиток освіти в краї кардинально різняться. Більшість радянських істориків намагалися представити ситуацію в Бессарабії у вигляді суцільного пригнічення та зубожіння, на відміну від румунських істориків, які малювали цей період лише «рожевими фарбами».

Об'єктивна ситуація виглядала наступним чином. У листопаді 1921 р. у Румунії було прийнято програму подолання неписьменності населення, авторами якої були румунські націонал-

ліберали. Програма передбачала покращення якості сільської та міської освіти, ліквідацію неписьменності в регіоні, побудову в кожному селі школи, підготовку висококваліфікованих спеціалістів – вчителів для освітніх закладів. 26 липня 1924 р. у Румунії було прийнято закон, який передбачав право на отримання початкової освіти для дітей (незалежно від статі та національності) і введення обов'язкової 7-річної середньої освіти [4]. Це сприяло збільшенню кількості навчальних закладів в краї: з 1918 по 1940 рр. у Бессарабії було відкрито 189 міських та 1 721 сільську школу.

Значну роль в розвитку освітньої сфери в регіоні відігравали професійно-орієнтовані навчальні заклади. Так, 1924 р. в Четатя Албе та Ізмаїлі були відкриті технічні училища. 1927 р. у Бессарабії відкрито: 10 педагогічних училищ, в яких навчалося 1 932 учні (1 300 хлопців та 632 дівчини); 21 чоловічий (1 402 учні) та 14 жіночих (3 225 учениць) ліцеїв [6, с. 55].

Окрім цього, з метою виконання державної програми освіти в регіоні було дозволено відкривати приватні навчальні заклади. До 1926 р. в Бессарабії їх було відкрито чимало: дві спеціалізовані школи, 45 дитячих садків, 39 приватних шкіл з державною програмою навчання (4500 учнів), 9 початкових шкіл з власною програмою (1640 учнів), одна середня школа (168 учнів), 8 жіночих навчальних середніх закладів (553 учениці), 9 приватних шкіл для чоловіків (598 учнів), 7 шкіл змішаного типу (451 школяр). Достеменно відомо, що серед цих шкіл були освітні заклади з російською, німецькою, єврейською мовами навчання [4]. Щодо дитячих садків – в Бессарабії до початку XX ст. вони були практично відсутні, а за період 1918–1940 рр. у краї діяло вже понад 50 цих дошкільних закладів [4].

Цілком зрозуміло, що у порівнянні з державними навчальними закладами з румунською мовою навчання названі школи були в меншості. Що ж до основних шкіл Бессарабії зазначеного періоду, навчання в них здійснювалося у відповідності до державних програм, які були спрямовані на піднесення ідеї Великої Румунії, її королівської сім'ї.

В цілому, незважаючи на наведені дані щодо певного кількісного зростання закладів освіти в Бессарабії в період 1918–1940 рр., культурно-освітній рівень місцевого населення залишався дуже низьким. Румунські джерела наводять наступні відомості: у 1923 р. один навчальний заклад припадав на 1 110 осіб шкільного віку, а вже в 1928 р. ця цифра ста-

новила понад 1 500 осіб [4]. Не було кращим і медичне забезпечення населення: наприкінці 30-х рр. XX ст. у Бессарабії працювало лише 145 лікарів та 53 аптеки [7, с. 52], і при цьому більшість з них знаходилися в Кишиневі.

Не треба забувати, що захоплена в 1918 р. румунськими військами Бессарабія опинилася під контролем православної держави. Тим не менш, курс влади на перетворення церкви в інструмент закріплення цього регіону в складі Румунської держави тут означав поширення етнічного, релігійного, мовного та політичного насильства.

Трохи історії. До початку встановлення румунської влади Бессарабська митрополія Російської Православної церкви включала три єпархії: Кишинівську, Хотинську та Болградсько-Ізмаїльську, до складу яких входили 1 084 церковні парафії, 27 монастирів, 7 скитів та 3 духовні семінарії. Традиційно, у відповідності до складу мешканців регіону, богослужіння велося російською та молдовською мовами.

Румунська влада вирішила внести свої корективи й у церковне життя, та використати церкву для виправдання румунської присутності в Бессарабії, а в перспективі й у процесі румунізації населення. Однак політика перетворення церкви в пропагандистську прорумунську установу зустріла опір як з боку священнослужителів, так і з боку мирян [13].

До вступу румунських військ на бессарабські землі в січні 1918 р. місцевий клір віднісся доволі прохолодно. Бессарабська церква разом з земством узяла участь у створенні патріотичного Комітету звільнення Бессарабії, а її голова архієпископ Анастасій відкрито засудив акт вторгнення. Тому політичне підпорядкування Бессарабської церкви румунській Синод почав з вимоги до Анастасія та єпископів Гавриїла та Діонісія відокремитися від Російської церкви. Коли ієрархи відмовилися зробити це, румунські військові власті заарештували їх і вислали за Дністер. Віруючим Синод пояснив, що Анастасій добровільно покинув єпархію. На його місце з Бухареста прибув румунський архієпископ Никодим, якого клір та миряни зустріли досить прохолодно [3, с. 217].

Реорганізацію в церковній галузі Румунська Патріархія розпочала з заборони використання російської мови під час богослужінь. З церков вилучали книги на церковнослов'янській мові, священникам забороняли читати проповіді російською мовою. В Ізмаїльському повіті, де російськомовні мешканці становили близько 70% населення, командуючий румунськими

військовими частинами генерал Штірбеску наказав священникам не починати богослужіння до прибуття жандармських загонів, і здійснювати його лише в їх присутності. Вимога проводити релігійну службу румунською мовою поширювалася на суто російські та болгарські парафії [13].

Румунська влада намагалася продемонструвати світові «суцільну підтримку» з боку місцевого населення змін в Бессарабії, створюючи проурядові та прорумунські релігійно-політичні товариства. Так, у 1921 р. було засновано «Братство викладачів релігії середніх шкіл Бессарабії», рік по тому – «Воїнство Христове», 1923 р. – «Союз румунських православних християн», а в середині 30-х рр. XX ст. – «Бессарабський союз меценатів богослов'я», «Синдикат бессарабських журналістів-християн» тощо. У жовтні 1924 р., після придушення Татарбунарського повстання, румунські церковні власті, намагаючись завершити підпорядкування Бессарабської церкви Румунській патріархії, ввели в області церковний календар, виправлений відповідно до Григоріанського. Цей акт поклав початок багаторічному протистоянню, в яке виявилися втягнутими не лише священнослужителі, а й віруючі [13]. Протягом наступного часу серед мешканців південних регіонів Бессарабії почалося цілеспрямоване поширення пропагандистської румунської релігійної літератури під егідою створеного в 1925 р. «Товариства з розповсюдження румунської літератури та культури румунського народу» («Астра»).

Окрему сторінку конфесійної історії Південної Бессарабії складають відносини між румунською владою та старообрядцями, а також відносини між Ізмаїльською старообрядницькою єпархією та Румунською Білокриницькою старообрядницькою митрополією.

До введення румунських військ, Кишинівська та Ізмаїльська старообрядницькі єпархії входили до складу Московської митрополії та безпосередньо належали до її юрисдикції. Однак, у зв'язку з включенням Бессарабського регіону до складу Румунії та переслідуванням старообрядців комуністами в радянській Росії, починаються конфлікти між румунськими та бессарабськими старовірами.

Румунія мала свою старообрядницьку митрополію, центр якої знаходився на півночі країни, в місті Фінтина Албе (Біла Криниця). Білокриницька митрополія, яку очолював митрополит Пафнутій, намагалася встановити контроль над обома новоприєднаними єпархіями та розірвати їхні конфесійні зв'язки з Москвою. Осо-

бливо важким був період другої половини 30-х рр. XX ст. Про це свідчать матеріали Ізмаїльського архіву, серед яких були знайдені відомості про з'їзди старообрядців в Ізмаїлі. На одному з таких з'їздів, що відбувся в травні 1935 р., було прийнято рішення про перешкоджання намірам митрополита втручатися у внутрішні справи єпархії [9, арк. 4]. Справа полягала в тому, що румунський митрополит, без попереднього погодження, призначив єпископом Ізмаїльської єпархії священника Феогена, проти якого виступала більшість ізмаїльських старовірів. Більше того, Білокриницька митрополія не мала юридичного права звільняти Ізмаїльського єпископа, оскільки це була прерогатива Московського митрополита. За канонами християнства, жодна митрополія не мала права втручатися у внутрішні справи іншої митрополії.

Однак дану заборону румунська митрополія проігнорувала, що й призвело до протистояння. За ініціативою митрополита було скликано церковний Собор для вирішення цього конфлікту. Нова єпархіальна адміністрація виступила з пропозицією відлучити від церкви Ізмаїльського єпископа Стеофана та Кишинівського єпископа Інокентія, на що Собор дав свою згоду [9, арк. 68]. Однак з таким рішенням не погодилися бессарабські старовіри, що призвело до подальшого загострення конфлікту між Білокриницьким митрополитом та Ізмаїльською і Кишинівською єпархіями.

Для вирішення проблеми представники Феогена (прорумунська група) звернулися до румунського уряду з проханням захистити бессарабських старовірів від «ставлеників Москви». Зі свого боку, проросійські старовіри звернулися до влади з аналогічним зверненням. Проте влада не стала втручатися у міжконфесійні суперечки, апелюючи до Конституції, яка проголошувала взаємне невтручання держави та церкви в справи одна одної та висловила надію на якнайскоріше вирішення проблеми. Однак моральну підтримку королівський уряд надавав все ж таки митрополії у Фінтині Албе.

Дії митрополита надзвичайно обурили священнослужителів обох єпархій. Останні на своїх з'їздах неодноразово зверталися до митрополита з проханням скликати загальнорумунський старообрядницький Собор, який би вирішив усі назрілі проблеми. Проте такий розвиток подій не входив в розрахунок митрополита Пафнутія. Його байдуже ставлення до звернень обох єпархій, та небажання вирішувати назрілі питання, призвело до скликання Кишинівського єпархіального з'їзду, який відбувся 18–19 серп-

ня 1935 р., і в якому взяли участь представники Ізмаїльської єпархії.

Рішення з'їзду були доволі рішучими. По-перше, з'їзд не визнав факту проведення митрополитом Панфутієм Собору, на якому Інокентія було відлучено від церкви. По-друге, з'їзд висловив свій протест у зв'язку з відлученням від церкви єпископа Інокентія та єпископа Стеофана. По-третє, в своєму зверненні до Пафнутія делегати висловили своє бачення ситуації щодо протистояння, що склалося. Наприклад, з'їзд визнав незаконним суд над Інокентієм, який відлучив єпископа від церкви лише за те, що «єпископ пив чай з якоюсь вірменкою, що він часто читав книги та засинав за читацьким столом, що під час читання книг Інокентій від втоми піднімав під себе свою ногу» [9, арк. 104–115]. Ці обвинувачення з'їзд вважав абсурдними, а рішення Собору таким, що не підлягає виконанню. Натомість, з'їзд висунув зустрічні звинувачення митрополиту Панфутію в алкоголізмі, в непристойній поведінці (відвідування єврейських трактирів), в незнанні святого письма та святих апостольських правил. Таке протистояння між єпархіями та румунською митрополією тривало до середини 1940 р.

В Ізмаїльському жудеці було багато старообрядницьких церков. Старовіри жили практично в половині сіл жудеця. Румунська адміністрація ставилася досить лояльно до «старої віри» та не забороняла проведення старообрядницьких богослужінь. Це стало однією з причин тісного співробітництва старообрядців з румунською владою.

Однак у відносинах між владою та старо-вірами все ж були певні проблеми. Настоятелі церков неодноразово зверталися з проханням до Міністерства освіти в Бухаресті відкрити при церквах старообрядницькі початкові школи для надання освіти дітям з родин старовірів. Проте влада ці прохання відкидала, обґрунтовуючи свої відмови тим, що старообрядницький культ не визнається державою [9, арк. 125]. Підтвердженням цьому є архівний документ з фонду «Наглядова справа за діяльністю старообрядницької церкви Ізмаїльського повіту» Ізмаїльського архіву, який датується 26 березня 1934 р. У ньому йдеться про сувору заборону відкривати старообрядницькі школи в регіоні. Окрім цього, у вказаному документі рекомендовано припинити використання російськомовної літератури в липованських церквах Вилкова, заборонити співи російською мовою та відхилити всі прохання про відкриття будь-яких слов'янських навчальних закладів у місті [8, арк. 142]. Але церковні служителі не полишали надії про відкриття таких шкіл і продовжували

звертатися з подібними проханнями до уряду. Священики знову і знову відправляли листи до румунського уряду, висловлюючи в них бажання про відкриття власних шкіл та з завіряннями в підтримці добрих відносини з владою Румунії [9, арк. 131].

Таким чином, відносини між румунськими та бессарабськими старовірами були досить напруженими. Обидві єпархії залишалися вірними Московському архієпископству, яке, натомість, перебувало в надзвичайно складному стані у зв'язку з більшовицькою реакцією. Старообрядницька община Ізмаїльського жуде-

ця підтримувала тісні стосунки з лояльною до неї румунською владою.

В цілому, культурний розвиток бессарабських земель часів румунського панування (1918–1940 рр.) важко назвати прогресивним. Незважаючи на декларативну боротьбу румунського уряду з неписьменністю, відкриття значної кількості шкіл в містах і селах регіону, рівень освіченості місцевого населення залишався досить низьким. Насильницька румунізація бессарабського слов'янського населення, спроба уряду за допомогою румунської церкви знайти підтримку своїм діям не знайшла очікуваного відгуку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Moraru A. Istoria românilor. Basarabia și Transnistria (1812–1993) / A. Moraru. – Chișinău : Universul, 1995, – 202 p.
2. Petrescu-Comnen Nicolae. Evreii și bolșevismul în Basarabia interbelică (1917–1940) / Nicolae Petrescu-Comnen. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.moraru.narod.ru/Subv_evreiasca.htm
3. Stafi Ion. Spovedaniile Basarabiei / Stafi Ion. – Ed. a 3-a, revăzută și adăugită. – Ch.: Bons Offices, 2007. – 364 p.
4. Surugiu N. Dezvoltarea învățămîntului public în Basarabia în perioada interbelică (1918–1940) / N. Surugiu. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.istoria.md/articol/200/Dezvoltarea_învățămîntului_public_în_Basarabia_în_perioada_interbelică.
5. Бобейко И.М. Двадцать два года героической борьбы (Из истории революционно-освободительского движения в Бессарабии в 1918–1940 гг.) / И.М. Бобейко, Я.М. Копанский. – Кишинёв: Партиздат, 1966. – 43 с.
6. Дембо В. Бессарабский вопрос / В. Дембо. – М.: Госиздат, 1924. – 182 с.
7. Дольник А. Бессарабия под властью румынских бояр (1918 – 40 гг.) / А. Дольник. – М.: Госполитиздат, 1945. – 175 с.
8. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА), ф. 312. Ізмаїльська повітова префектура поліції, місто Ізмаїл, з 1929 р. – Ізмаїльська повітова кестура поліції міста Ізмаїл, з 1939 р. – Ізмаїльська повітове поліцейське управління міста Ізмаїл, оп. 1, спр. 49. Листування з Бессарабським окружним інспекторатом поліції, комісаріатами поліції міст Болграду, Кілії, Рені, Вилково про нагляд за діяльністю населення російської та української національностей міст повіту (16 січня 1918–18 листопада 1939 рр.), 766 арк.
9. КУІА, ф. 312 Ізмаїльська повітова префектура поліції, місто Ізмаїл, з 1929 р. – Ізмаїльська повітова кестура поліції міста Ізмаїл, з 1939 р. – Ізмаїльська повітове поліцейське управління міста Ізмаїл, оп. 1, спр. 104. Наглядова справа за діяльністю старообрядської церкви Ізмаїльського повіту, (12 березня 1935 – 25 березня 1936 рр.), 257 арк.
10. Лунгу В.Н. Политика террора и грабежа в Бессарабии 1918–1920 гг. / В.Н. Лунгу. – Кишинёв : Картя молдовеняскэ, 1979. – 216 с.
11. Михайлова Н. «Румынский» период в истории города / Наталья Михайлова // Курьер недели. – №11. – 2008. – 5 февр.
12. Молдован Н.Д. Крестьянское движение в Бессарабии в 1929–1933 гг. / Н.Д. Молдован. – Кишинёв: Штиинца, 1979. – 184 с.
13. Шорников П. Политика румынских властей и кризис православной церкви в Бессарабии. 1918 – 1940 годы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: / http://kroto.info/library/25_sh/ornikov.htm
14. Шорников П.М. Молдавская самобытность: Монография / П.М. Шорников. – Тирасполь: Изд-во Приднестр. ун-та, 2007. – 400 с.

**РАЗВИТИЕ БЕССАРАБИИ В ПЕРИОД РУМЫНСКОГО УПРАВЛЕНИЯ:
ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-КОНФЕССИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ (1918–1940 ГГ.)**

В статье рассматриваются образовательно-конфессиональные вопросы развития Бессарабии после ее присоединения к Румынскому государству в период с 1918 по 1940 гг. Анализируются количественные показатели об открытии учебных заведений в регионе; составляющая часть учебных программ начальных и средних школ; уровень развития профессионального образования; мероприятия румынского правительства по повышению уровня образованности местного населения. Доказанно, что несмотря на декларативную борьбу румынского правительства с неграмотностью, открытие значительного количества школ в городах и селах региона, уровень образованности местного населения оставался достаточно низким.

Оценивается деятельность румынской власти по отношению к религиозной ситуации в Бессарабии, ее попытки использовать церковь для оправдания румынского присутствия в регионе. Объясняется, что попытки румынских властей создать проправительственные и прорумынские религиозно-политические общества и нежелание вмешаться в конфликт между румынскими и бессарабскими староверами приводят к напряжению ситуации в регионе. И как следствие, политика превращения церкви в пропагандистское прорумынское учреждение встречает сопротивление как со стороны священнослужителей, так и со стороны мирян.

Ключевые слова: Бессарабия, образование, учебные заведения, румынский язык, церковь, старообрядцы.

© **Viktoriya Berezovskaya**
(Izmail)

**DEVELOPMENT OF BESSARABIA DURING THE ROMANIAN CONTROL:
EDUCATION AND CONFESSIONAL ASPECT (1918 – 1940)**

History of Bessarabia is a mixed assessment among contemporary historians, especially the period of stay of these lands as part of Romania in 1918 – 1940 years. A significant part of the Romanian and Moldovan researchers try to describe the events of that period only with a positive attitude, while the majority of Soviet and modern Russian and Ukrainian historians have questioned the conclusions of their colleagues.

One of the important aspects that reflect the true state of affairs on the attached land reflects the situation in the field of education and religion. It is these aspects in the development of Bessarabia specified period subject of this paper.

In the period 1918–1940 in the region, an increase in the number of educational institutions, this took place in accordance with the program of the Romanian Government to overcome illiteracy. However, the goals were not realized in practice in the early 30s of the XXth century one institution in Bessarabia accounted for 1,500 people.

In addition, in the region took place throughout the process of Romanization, which led to the compulsory transfer schools in the Romanian language learning. All new books and textbooks published exclusively in the Romanian language.

Ambiguous relations were, on the one hand, between the Romanian authorities and the Romanian church, and on the other hand the Orthodox and Old Believer churches that operated in Bessarabia. Authorities tried to use the Church to justify the historical necessity and justice of accession of Romania to the Bessarabia land, replacing the Slavic Orthodox priests in Romanian. This position caused an open confrontation.

Keywords: Bessarabia, education, educational institutions, the Romanian language, the church, the old believers.

До редакції надійшла 11.06.2015.

ПОЛІТИКА КАДРОВОЇ МІЛІТАРИЗАЦІЇ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІНСЬКОГО АПАРАТУ ГУБЕРНІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 20-X – 60-X РР. XIX СТ.

У процесі послідовного й об'єктивного вивчення сучасними українськими дослідниками багатогранної політики російського самодержавства на Правобережній Україні в XIX ст. серед актуальних напрямків продовжує залишатися дослідження історії створення та подальшого функціонування різних адміністративно-територіальних утворень та чиновництва. Саме вони були носіями та провідниками імперської політики, синхронізуючи свою діяльність з державним прагненням всебічного зміцнення імперської присутності в регіоні.

Метою дослідження став розгляд функціональних обов'язків губернських цивільних чиновників, які мали яскраво виражені мілітарні ознаки. А саме: основні засади та завдання їх діяльності, принципи і підходи до формування кадрового складу, ступінь ефективності. Наявність досить потужного армійського контингенту на території краю заставляло місцеву владу вирішувати цілий комплекс питань, пов'язаних з його забезпеченням та облаштуванням. Це вимагало постійного контакту з командуванням та узгодження своїх дій з потребами військових частин. Владання таких справ добре вдавалося людям з досвідом служби у збройних силах та знанням її специфіки. Саме такі чиновники ставали надійною опорою російської армії на місцях, поступово витискаючи з повітових посад представників польської шляхти, як потенційно небезпечного для влади елемента.

Безперечним є те, що, виходячи із розуміння методу як основи утилітарного історичного пізнання, який поєднує теоретичні знання та конкретні інструменти дослідження соціально-економічних явищ, при вивченні даної проблематики ми скористалися низкою спеціальних наукових методів. Серед них проблемно-хронологічний метод, який вплинув на характер написання статті й дозволив виокремити з масиву аналізованих мілітарно-політичних і господарсько-бюрократичних явищ проблемні аспекти в контексті загального становища Правобережної України в ході поглинаючої інтеграції до загальноросійського державницького простору. Завдяки історико-порівняльному методу нам вдалося відстежити явища і зміни у силових управлінських структурах, орієнтовані на воєнізований характер і стиль управління у регіоні. Хронологічний метод дав можливість вивчити процес їх становлення, розвитку та специфічних особливостей, притаманних тільки цій частині імперії.

Системне вивчення вищезазначеної проблеми дозволило зробити сталі та неупереджені висновки. З'ясовано, що майже з самого початку історії російських губернських управлінських структур на Правобережжі протягом першої половини XIX ст. головним і послідовним вектором їх розвитку стала військова складова. Цілеспрямовані намагання максимальної воєнізації місцевих органів влади свідчить про насильницький, окупаційний зміст тодішньої російської влади, яка у випадках найменших загроз існуючому державному ладу розраховувала на застосування військової сили.

Доведено, що кадровій політиці на місцях надавалася досить велика увага. Губернатори і генерал-губернатори особисто розглядали і затверджували відставних і відпускних офіцерів на посади в губернських і повітових містах, чудово знаючи про їх низьку професійну підготовку. Однак, загальнодержавницькі колоніальні інтереси вимагали призначати саме представників мілітарного прошарку суспільства, тому що серед багатьох чинників насамперед цінувалася надійність та відданість самодержавству.

Ключові слова: російська армія, офіцери, чиновники, губернська влада, військове законодавство.

Після отримання Російською імперією у 1793 р. своєї частини анексованих територій Речі Посполитої самодержавство делегувало владні повноваження новоутвореним територіальним управлінським структурам із яскраво вираженим військовим змістом. Зважаючи на стратегічне і геополітичне розташування регіону, питанням розбудови місцевих виконавчих органів влади надавалася велика

увага. Вся владна вертикаль від городничих до губернаторів була пронизана мілітарною спрямованістю; вони вважали пріоритетним у своїй практичній діяльності підтримання належної боєготовності частин російського регулярного війська, інспекторські та допоміжні функції. При потребі передбачалося ситуативне підпорядкування цивільних намісницьких, губернських чи повітових установ та чиновників

усіх рівнів військовому командуванню стосовно негайних питань, пов'язаних із потребами армії. Як правило, це були господарські проблеми, які мали вирішуватися суто цивільними установами, що надавали військовослужбовцям усе необхідне для повноцінного функціонування мілітарного механізму на території краю. Майже повне нівелювання різниці між військовими і цивільними чиновниками стало свідченням окупаційного характеру російського самодержавства на теренах Правобережної України, які перебували в постійному очікуванні якщо не нових загарбницьких баталій, то масових народних виступів українського чи польського характеру.

Сучасними українськими істориками тривалий час активно досліджується функціонування адміністративно-управлінської системи Російської імперії на землях Правобережної України протягом кінця XVIII – початку XX ст. Вдалося досягти не лише чималих успіхів у цьому напрямку історичної науки, але й створити потужну наукову школу. Серед її представників слід зазначити комплексні і глибокі дослідження М. Бармака [1], О. Реєнта [19], В. Шандри [26], А. Філінюка [21] та інших, роботи яких стали частковим або повним логічним завершенням вивчення конкретних напрямів і наукових питань цієї дослідницької проблематики. Однак широкі хронологічні рамки, багатовекторність господарської та адміністративної діяльності російського цивільного і військового бюрократичного апарату протягом ста двадцяти років панування і достатній джерельно-інформаційний масив державних архівів відкриває горизонт подальших наукових досліджень, у тому числі і в напрямку військово-адміністративного будівництва.

З кінця 20-х рр. XIX ст. спостерігаються ознаки зрощення, а згодом часткового дублювання обов'язків і функцій цивільних і військових чиновників на місцях. Такі представники силового крила місцевої повітової влади, як поліцмейстери й городничі, з дозволу і відома вищих надгубернських установ, могли отримати чи повернути собі статус військових чинів на цивільній службі. Імператор Микола I дозволив бажаючих відставних офіцерів знову зараховувати у полки по «армії і кавалерії, якщо вони прослужили на своїх посадах не менше п'яти років, і за особливі заслуги є достойними» [7, с. 1211]. Підставою стала активна участь цих чиновників у різних військових заходах на теренах Правобережної України. Вони часто супроводжували командирів корпусів і дивізій на оглядах військ, у поїздках по повітах, були присутні на навчаннях, маневрах, бойових стрільбах тощо.

Про такий бік своєї служби регулярно й детально письмово рапортували військовим губернаторам [23, арк. 1–2]. Подібна практика була поширена до кінця 60-х рр., а Розпорядча частина канцелярії Київського генерал-губернатора періодично видавала циркуляри, в яких у розділі «Про призначення, переміщення і звільнення чиновників» повідомлялися про подібні кадрові зміни. Наприклад: «Звільнений у 1838 році з Селігерського піхотного полку полковник Янковський призначений у м. Гайсин Городничим із залишенням в Армії. Липовецький Городничий причислений до Армії. Поручик Громенко призначений молодшим Поліцмейстером по м. Києву, з залишенням в Армії» [25, арк. 1–13в]. Згодом в окремих місцевостях краю стали вводитися посади «завідувачів військово-поліційною частиною». Тобто військова поліція, на чолі з місцевими чиновниками, які отримали особливі повноваження, контролювала певні території й населені пункти, як це було у містечку Жванці Подільської губернії [10, с. 156].

Врешті-решт довіра до таких чиновників-офіцерів була настільки сильна, що з початку 50-х рр. представникам губернських канцелярій і правлінь заборонили вимагати в Інспекторського департаменту Військового міністерства «...відомості про атестаційні справи на відставних офіцерів, що служать по Цивільному відомству». Себто армійське минуле і справжні причини звільнення зі служби з армії стали таємницею для їхнього начальства [5, арк. 19–19 зв]. І навпаки, інтендантські чиновники провіантського і комісаріатського відомств Військового міністерства, які з різних причин не обіймали штатних посад по армії, отримували класні чини відповідно до «Табелів про ранги» на рівні зі штатними, і за потреби виконували накази і розпорядження губернської влади та закріплювалися за канцеляріями губернаторів [8, с. 837–838].

Такий сумбур призводив до того, що нерідко подібні чиновники-універсали отримували жалування як з військового, так і з цивільного відомств, перебуваючи на одній посаді і маючи непогані можливості та спокуси для зловживань. За наказом царя чиновники Міністерства юстиції у 20–30-х рр. проводили періодичні перевірки саме у галузі тилового забезпечення армії. Особливу увагу привертав Комісаріатський департамент, де «...на випадок кардових змін перевірялося, чи не отримують його чиновники грошові виплати додатково з цивільних установ, чи не видавалися казенні кошти, по яких немає звітності, чи не відправлялося до полків і команд

спорядження та матеріальні цінності понад норму» [9, с. 852].

Подібними контрольними повноваженнями були наділені городничі, повітові стряпчі, чиновники нижніх земських і повітових судів. Вони мали право раз на місяць перевіряти у військових комісіонерів казенну грошову масу на руках і кількість хліба в запасних магазинах, а загальний контроль на той час здійснював генерал-інтендант 1-ї Армії генерал-майор Пірогов, який на власний розсуд міг відсторонити чиновника від служби за недбале виконання своїх обов'язків [3, арк. 12].

У разі виникнення підозр щодо неправильних витрат коштів інтендантами повітові суди мали право вимагати детальних звітів про витрату грошей на закупівлю провіанту. Так за архівними джерелами, Острозький суд Волинської губернії вимагав щомісячні звіти від одного з польових провіантських комісіонерів VIII класу Зацвіліховського протягом усього 1835 р. Очевидно, виникли підозри стосовно шахрайства цього чиновника. Щоб зрозуміти, яким спокусам піддавалися такого роду службовці, варто зазначити, що той самий інтендант отримав з казни на руки готівкою на закупівлю провіанту і продовольства для Діючої армії з січня по жовтень 100 000 руб. При потребі з повітових і волосних чиновників створювалася тимчасова контрольна комісія за витратами та кількістю закупленого і відправленого у війська продовольства і провіанту [4, арк. 1–12].

Втім, махінаціям і підтасовкам комісіонерів було важко протистояти. Призначений виконувачем обов'язків київського цивільного губернатора О. Корнілов у січні 1834 р. інформував генерал-губернатора: «Квартируючі у Черкаському, Чигиринському і Звенигородському повітах кінно-артилерійські роти № 17, 18, 19, 20 і 21 мають забезпечуватися провіантом і фуражем комісіонерами Кременчуцької Провіантської комісії. Подані мені на затвердження ціни виявилися доволі високими». На звернення губернатора до повітових предводителів та земських справників щодо дій інтенданта ті відповіли, що «...причиною є поганий врожай та нестача хлібів, тому ціни зросли, і що придбати дешевше, ніж встановлено Комісіонером, немає можливості». Корнілов не здався. Він безпосередньо звернувся до повітових «промисловців», і золотоноський купець 3-ї гільдії Саміул Нотензон знайшов бажаних постачати артилеристам борошно, крупи, овес, сіно і солому за низькими цінами. Губернатор просив публічно оголосити

цим купцям подяку [24, арк. 1–2]. З іншого боку, очевидно є змова комісіонерів з місцевими органами влади в ціновій політиці, що безперечно завдавало чималих фінансових збитків державі.

Після смерті Миколи I та поразки у Кримській війні розпочалися кардинальні зміни і перетворення у збройних силах імперії. Реформування армії стало одним з найперших державницьких зрушень нового царя Олександра II. Єдиним виходом з існуючої кризової ситуації було суттєве зменшення чисельності збройних сил, спроба одночасного підвищення рівня їх боєздатності та скорочення фінансування [6, с. 246]. Імперським маніфестом 1856 р. Олександр II відмінив на три роки рекрутські набори, одночасно скоротивши термін дійсної служби з 19 до 15 років, 69000 осіб було звільнено від виконання військового обов'язку, а 421000 солдат, офіцерів і генералів отримали безтермінові відпустки. Завдяки проведеним заходам загальна чисельність імперських збройних сил зменшилася з 2 300 000 до 1 300 000 осіб [2, с. 187].

Відставні солдати і унтер-офіцери після звільнення змушені були самі собі шукати прихисток і заробіток у цивільному житті. Існувала можливість влаштуватися на службу до поліції, прикордонної варти чи лісової сторожі за місцем проживання, з умовою хорошої атестації та вдалого проходження кадрового відбору [15, с. 36]. Представників дворянства влада також намагалася якимось чином влаштувати, не залишивши без служби. Одним з варіантів, на який дав згоду монарх у січні 1857 р., був дозвіл генералам, зарахованих до запасних військ, та штаб- і обер-офіцерам, звільнених у безтермінові відпустки, на право займати посади по виборі дворянства, а термін цієї служби зараховувати як тотожний військовому. Більше того, дозволялося підвищення в чинах майорів і обер-офіцерів у своїх полках, якщо приходив термін і вислуга років, незважаючи на те, що вони перебували на суто цивільних посадах [12, с. 376]. Таке вкорінення представників російського офіцерського корпусу до губернських управлінських структур краю нерідко сприяло виникненню родинних стосунків з місцевим населенням на постійній основі. На такі кроки їх штовхало те, що українські дівчата не тільки визначалися винятковою вродливістю, а й були прекрасними домогосподарками, дружинами та матерями [22, с. 525].

Через рік, у лютому 1858 р., вийшли «Правила» які регламентували порядок тимчасового звільнення офіцерів-дворян, що володіли

маєтками в певній губернії. При умові «... якщо вони бажають взяти участь у зборах дворян з метою обговорення пропозицій щодо покращення та облаштування побуту поміщицьких селян, так й у виборах членів Комітету, що впроваджуються з цією метою по губерніях, – мають право просити про звільнення на два місяці в ті губернії, де знаходяться їх маєтки» [13, с. 91–92]. Інша частина офіцерів наважувалася взагалі змінити військову службу на цивільну. Тим більше, що саме законодавство імперії заохочувало до цього старших офіцерів.

У червні 1859 р. вийшов закон, який регламентував не тільки перехід до «статської служби», а й зберігав і підвищував в чинах бажаючих це зробити. Так офіцери армії й гвардії, починаючи зі штабс-капітана і вище, за умови перебування у своєму чині більше трьох років на військовій службі, в разі переходу до цивільного відомства отримували наступний чин відповідно до «Табелів про ранги», якщо менше – отримували аналогічний, тільки цивільний. Наприклад, штабс-капітан одразу ж набував чину колезького асесора VIII класу, а полковник – статського радника V класу і так далі [14, с. 661].

Така кадрова політика самодержавства мала декілька важливих аспектів, як особистих, так й державних. Насамперед, з армії йшли ті офіцери, у яких не було перспективи кар'єрного зростання чи за станом здоров'я, а на цивільній службі вони, як мінімум, отримували наступний чин, місце служби, безкоштовне житло і достойне жалування. Водночас, виходячи з імперських міркувань, державі було вигідно, щоб якнайбільше колишніх військових посіли посади на повітовому і губернському рівнях, особливо в західних і південно-західних губерніях Російської імперії, таким чином підсиливши кадровий склад російського чиновництва і витісняючи місцевий шляхетський елемент з посад. Губернатори і генерал-губернатори охоче брали на службу подібних відставників, особливо на поліційні посади. Так, київський генерал-губернатор князь І. Васильчиков у ході реформування губернських установ Міністерства внутрішніх справ у Києві й губернії, яке пізніше поширилося й у Подільській і Волинській губерніях, отримав дозвіл імператора Олександра II щодо «... призначення на посади Часних Приставів Виконавчих Справ у місті Києві ... відставних військових офіцерів із зарахуванням по роду зброї» (за родом військ – А.С.) [26, с. 291]. Новопризначеним чиновникам дозволялося на нових місцях служби, незалежно від міністерської приналежності установи, носити військовий мундир з нагородами,

але без еполет [16, с. 452]. З березня 1863 р., крім дозволу обіймати військовими посадами городничих, Сенат погодився з пропозицією військового міністра щодо призначення таких відставників у губерніях повітовими справниками та їх помічниками [18, с. 286–287].

Водночас кадрове підсилення місцевого дворянського управління та чиновницького силового апарату військовими було дуже доречним і своєчасним. Справа в тому, що після виснажливої Кримської війни губернська система управління не змогла одразу ж швидко повернутися до старої, суто цивільної форми керування та справочинства. По-перше, після скасування військового стану в губерніях Київського генерал-губернаторства був потрібний певний період адаптації й остаточної передачі усіх владних повноважень від військових до цивільних чиновників [20, с. 91–92]. По-друге – у зв'язку з загальним скороченням армії, її кардинальною перебудовою і інтенсивним переформуванням майже усіх полків і з'єднань суттєво послабився, а місцями втратився зв'язок між цивільними установами та командуванням частин, розташованих у губерніях.

Більшість полків після закінчення бойових дій не повернулися на свої старі місця базування. Генеральний штаб та Інспекторський департамент Військового міністерства змушені були замість двох разів на рік кожного місяця надсилати відомості і розпис нових регулярних частин та їх місць дислокації, а губернські чиновники часто не знали кого, чим, і в якій кількості забезпечувати, не знали, де перебувають частини, і, нарешті, на які адреси надсилати листи з офіційними запитами. Відновлення координації дій і співпраці було покладено на цивільних і військових губернаторів та командирів внутрішніх гарнізонних батальйонів. Незабаром канцелярії стали тим епіцентром, куди були спрямовані циркулярно-інформативні потоки згори, і водночас туди ж надходили відомості з повітового рівня [11, с. 665–666]. По-третє, відставні й відпускні військовослужбовці, за планами самодержавства, мали стати кадровим джерелом для заповнення нових посад у цивільних структурах у ході селянської реформи 1861 р.

У травні 1861 р. виходить цікаве розпорядження Військового міністерства, яке дозволяло «... офіцерам армії брати участь у розмежуванні й зйомках земель, з власної ініціативи, але зі згоди повітових мирових з'їздів на підставах, оголошених у наказі по Військовому відомству». Причиною такого дещо дивного дозволу стала думка імператора про «... посилення і прискорен-

ня межових заходів у губерніях...». В указі точно не зазначено, де саме мають допомагати офіцери місцевим землемірам, але передбачалася тимчасова відсутність з частини на певний термін, з дозволу командира дивізії. Тобто офіцер-поміщик мав можливість поїхати до власного маєтку і контролювати розмежування землі, а міг допомагати поміщикам, землі яких знаходилися біля розташування військових частин. Офіційно такі добровольці вважалися у відрядженні, зберігали усі службові права та отримували жалування [17, с. 761–762].

Політика кадрової мілітаризації управлінських структур губерній Правобережної України була однією з низки напрямків і комплексних

заходів російського самодержавства щодо інкорпорації краю до загальноімперського простору в першій половині XIX ст. Саме мілітарна збалансованість взаємовідносин цивільної й військової влади на місцях мала стати запорукою належного і надійного забезпечення полків і з'єднань регулярного війська усім необхідним. Напередодні масштабних державних реформ 60-х рр. винятково важливого значення набула цілеспрямована кадрова політика на місцях. Офіцери-дворяни мали стати тією опорою, при допомозі якої влада розраховувала досягнути поставлених цілей, іноді нехтуючи питаннями належної професійної комплектації військ та збереженням командного складу як такого.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : монографія / М.В. Бармак. – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.
2. Великие реформы в России 1856–1874. / Сборник под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 335 с.
3. Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. 22, оп. 1, спр. 19, арк. 12.
4. ДАРО, ф. 384, оп. 3, спр. 140, арк. 1–12.
5. Державний архів Волинської області (ДАВоЛ), ф. 229, спр. 335, арк. 19–19 зв.
6. Милютин Д. А. Воспоминания. Том 1. (1816–1843) / Д. А. Милютин. – Томск: Изд-во Военной Академии, – 1919. – 469 с.
7. Полный свод законов российской империи (ПСЗ), Собр. 2. – Т. X. – Отд. 2. – № 8702. – СПб., 1836 – 1269 с.
8. ПСЗ, Собр. 2. – Т. XI. – Отд. 1. – № 9422. – СПб., 1837 – 895 с.
9. Там само, № 9447. – СПб., 1837 – 895 с.
10. ПСЗ, Собр. 2. – Т. XXIV. – Отд. 1. – № 23088. – СПб., 1850 – 635 с.
11. ПСЗ, Собр. 2. – Т. XXXII. – Отд. 1. – № 32143. – СПб., 1858 – 1066 с.
12. ПСЗ, Собр. 2. – Т. XXXII. – Отд. 1. – № 34401. – СПб., 1861 – 839 с.
13. ПСЗ, Собр. 2. – Т. XXXIII. – Отд. 1. – № 32740. – СПб., 1860 – 802 с.
14. ПСЗ, Собр. 2. – Т. XXXIV. – Отд. 1. – № 34689. – СПб., 1861 – 839 с.
15. ПСЗ, Собр. 2. – Т. XXXIV. – Отд. 1. – № 31377. – СПб., 1858 – 1066 с.
16. ПСЗ, Собр. 2. – Т. XXXV. – Отд. 2. – № 36424. – СПб., 1862 – 634 с.
17. ПСЗ, Собр. 2. – Т. XXXVI. – Отд. 1. – № 37027. – СПб., 1863 – 1057 с.
18. ПСЗ, Собр. 2. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. – № 39431. – СПб., 1866 – 940 с.
19. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 5.
20. Скрипник А.Ю. Державні установи Подільської губернії (1793–1914 рр.) / А.Ю. Скрипник. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В.С., 2012. – 228 с.
21. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття : тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 728 с.
22. Філінюк А. Г. Вказана праця.
23. Центральний державний історичний архів України м. Києві (ЦДАК України), ф. 533, оп. 2, спр. 28, арк. 1–2.
24. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1537, арк. 1–2.
25. ЦДАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 74, арк. 1–1зв.
26. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В.С. Шандра. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

ПОЛИТИКА КАДРОВОЙ МИЛИТАРИЗАЦИИ МЕСТНОГО УПРАВЛЕНЧЕСКОГО АППАРАТА ГУБЕРНИЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В 20–60-Х ГГ. XIX В.

В процессе последовательного и объективного изучения современными украинскими исследователями многогранной политики российского самодержавия на Правобережной Украине в XIX веке среди актуальных направлений продолжает оставаться изучение истории создания и последующего функционирования различных административно-территориальных структур и чиновничества. Именно они были носителями и представителями имперской политики, синхронизируя свою деятельность с государственными потугами всеобъемлющего укрепления имперского присутствия в регионе.

Целью исследования стало рассмотрение функциональных обязанностей губернских гражданских чиновников, имеющими ярко выраженную военную составляющую. А именно: основные методы и задачи их деятельности, принципы и подходы к формированию кадрового состава, степень эффективности. Наличие довольно мощного армейского контингента на территории края заставляло местную власть решать целый комплекс вопросов, связанных с его обеспечением и обустройством. Это требовало постоянного контакта с армейским командованием и согласования своих действий с потребностями военных частей и хорошо удавалось людям с опытом службы в вооруженных силах и знанием ее специфики. Именно такие чиновники становились надежной опорой российской армии на местах, постепенно вытесняя из уездных должностей представителей польской шляхты, как потенциально опасного для власти элемента.

Бесспорным является то, что исходя из понимания метода как основы утилитарного исторического познания, сочетающего в себе теоретические знания и конкретные инструменты исследования социально-экономических явлений, при изучении данной проблематики мы воспользовались рядом специальных научных методов. Среди них проблемно-хронологический метод, повлиявший на характер написания статьи и позволивший выделить из массива анализируемых военно-политических и хозяйственно-бюрократических явлений проблемные аспекты в контексте общего положения Правобережной Украины в ходе поглощающей интеграции в общероссийское государственное пространство. Благодаря историко-сравнительному методу нам удалось отследить явления и изменения в силовых управленческих структурах, ориентированные на военизированный характер и стиль управления в регионе. Хронологический метод дал возможность последовательно изучить процесс их становления, развития и специфических особенностей, присущих только этой части империи.

Ключевые слова: российская армия, офицеры, чиновники, губернские власти, военное законодательство.

© Anatoliy Skrypnyk
(Kamianets-Podilsky)

POLICY OF PERSONNEL MULTARIZATION OF LOCAL ADMINISTRATIVE APPARATUS IN THE RIGHT-BANK PROVINCES OF UKRAINE IN THE 20–60-IES OF THE 20TH CENTURY

In the process of consistent and objective study of multifaceted policy of the Russian autocracy in right-Bank Ukraine in the 19th century, contemporary Ukrainian scholars, among urgent problems, continue to research the history of the creation and subsequent functioning of the various administrative agencies and officials, as agents and representatives of state institutions, the main goal of which was the full consolidation of the Imperial presence in the region.

Immediately after incorporating part of the annexed territories of the Commonwealth by the Russian Empire in 1793, autocracy has delegated authority to the newly created territorial governance structures with strong military support. Given the strategic and geopolitical location of the region, the development of local executive bodies has received considerable attention. All the power vertical from town authority to governors was turned over to the military, in which priority was primarily addressing issues to ensure all necessary parts of Russian regular troops, inspection and support functions. In urgent cases, subordination of all civil governors, provincial or district agencies and officials at all levels, the military command was meant to solve the issues related to the demands of the army. As a rule, these were economic problems which had to be solved by a civil institution, providing military personnel with everything for the normal functioning of military mechanism in the region. Total blurring of differences between military and civil

officials was evidence of Russian autocracy occupation in the Right-Bank Ukraine, which was introduced due to the constant fear of Ukrainian or Polish mass uprisings.

The aim of the study is to consider the functional responsibilities of provincial civil bureaucracy having a strong military component, among which there are essentials and objectives of their activity, principles and approaches to personnel selection, the degree of effectiveness. A powerful military contingent in the region forced the local government to solve a set of issues concerning its provision and settlement. This required constant contact with the army command and adjustment of their actions with the needs of military units. Those having experience in army service were efficient in such problems solution. These officials have become a reliable support of the Russian army in the provinces, gradually substituting the Polish nobility in the provincial posts, as a potential threat to the authority.

While studying the issues in question, a number of specific methods have been applied which served as the instruments of historical cognition of social and economic phenomena. Among them is a problem-chronological method, which determined the contents of the paper and allowed to select problematic aspects of the Right-Bank Ukraine incorporation into Russian state, military, political and economic-bureaucratic phenomena in particular. By means of historical-comparative method the effects and changes in power management structures focused on militarized character of management in the region have been traced. Chronological method enabled consistent study of their formation, development and specific characteristics peculiar to this part of the Empire.

A systematic study of the above mentioned problems resulted in verified and unbiased conclusions. The research proves that since the time of their beginning, the Russian provincial governing structures in the right Bank Ukraine and during the first half of the 19th century, the main and consistent vector of their development has been a military component. Deliberate attempts of local authorities militarization indicates a violent, occupying sense of the Russian Imperial authority, which relied on the use of military force in case the slightest threat to the existing regime.

It is proved that the personnel policy was given enough attention. Governors and Governor-General personally considered and approved of retirement and appointing officers for positions in provincial and district towns though aware of their poor experience. However, state colonial interests demanded to appoint the representatives of the army, because among many factors, reliability and loyalty to the autocracy was most valued.

Policy of authority structures militarization in the provinces of the Right-Bank Ukraine was one of the spheres of Russian autocracy activity directed to incorporate the frontier provinces into the Empire in the first half of the nineteenth century. Balance between civil and military authorities had to assure the proper and reliable links between the regular army and civil authority. Anticipating large-scale state reforms of the 50–60-ies, purposeful personnel policy was given the utmost importance. Officers and nobles had to be the stronghold from which the government expected to achieve goals, sometimes neglecting proper professional issues like recruiting troops and maintaining the command structure.

Keywords: Russian army, officers, officials, provincial authority, military legislation.

До редакції надійшла 20.06.2015.

ПИТНІ ЗАКЛАДИ В МІСТАХ АНГЛІЇ XIV–XV СТ.

Стаття присвячена функціонуванню питних закладів у містах Англії XIV–XV ст. Метою дослідження є висвітлення матеріального аспекту функціонування питних закладів міст пізньосередньовічної Англії, розкриття їхньої функції в соціальній та символічній системі середньовічного суспільства і соціального портрету їхніх власників і відвідувачів. На конкретних прикладах автор досліджує образ шинку в свідомості англійських міщан пізньосередньовічної доби, виокремлюючи такі його елементи, як гріховність, згубність, зв'язок з тогочасними демонологічними та гендерними уявленнями. На побутовому рівні шинок асоціювався з пияцтвом, черевоугодництвом, азартними іграми, насильством, проституцією. Незважаючи на зусилля церковної та світської влади, популярність цих закладів лише зростала. Автор доводить, що існуюча тричастинна типологізація питних закладів (корчми, шинки, броварні) відповідає соціальній структурі міського населення пізньосередньовічної Англії, а самі ці заклади були місцями соціальної інтеракції та своєрідними «плавильними каганами», що розмивали міжстанові суперечності. Дослідження базується на історико-генетичному методі з застосуванням здобутків імагології та соціології.

Ключові слова: місто, повсякдення, пізнє Середньовіччя, шинок, корчма, соціальний простір.

У зв'язку з антропологічним поворотом в історичній науці дедалі більшої популярності набувають студії з історії повсякдення. Серед іншого, увагу істориків привертає просторовий вимір повсякденної історії – ті фізично окреслені місця, що були вузловими точками людської життєдіяльності, в тому числі й проведення дозвілля. Одними з найбільш перспективних для дослідження локацій слід вважати ті, з якими було пов'язане дозвілля людини. Для пізньосередньовічної Англії такими локаціями, безумовно, були питні заклади.

У західній (передусім англійській) історіографії є праці, присвячені окремим сторонам функціонування питних закладів; однак матеріальний аспект даної проблеми, що є предметом вивчення середньовічної археології, дістав лише побіжне відображення в узагальнюючих працях з археології як середньовічної Англії загалом, так і міст зокрема. У 1990-х рр. відбулася продуктивна дискусія стосовно гендерного аспекту шинкарства між Джудіт Беннет [3] і Ральфом Ганною [13]; акцент на шинкарях як особливому соціальному прошаркові притаманний і для інших статей останніх десятиліть [6]. Існують і праці довідкового характеру [26]. Водночас бракує вдалих спроб цілісного гендерно нейтрального синтетичного наративу про питні заклади як такі. Ця стаття є спробою частково заповнити наявну історіографічну лакуну. Тому дане дослідження присвячене передусім з'ясуванню таких питань, як матеріальний аспект функціонування питних

закладів (екстер'єр та інтер'єр питних закладів, продукти харчування, що в них подавалися), соціальний портрет власників і відвідувачів цих закладів, а також образ питного закладу в масовій свідомості середньовічної Англії.

У Пізньому Середньовіччі в Англії розрізняли три типи закладів, де можна було спожити алкогольні напої: броварні (alehouses), які могли обмежуватися самим лише продажем елю чи, з XV ст., пива; шинки (taverns), про які переважно й піде мова далі; корчми (inns), які надавали можливість ночівлі в ліжку з певним комфортом і відносно високим рівнем обслуговування [28, с. 91–92; 7, с. 151–153]¹. До цієї останньої категорії належить, мабуть, найславетніший заклад англійського Середньовіччя – оспіваний Джеффри Чосером «Табард», відкритий у 1304 р. у Саутворку [36, с. 113, 128]:

Кімнат і стайнь у «Табарді» чимало –

І нас усіх чудово влаштували...

Трактирник нас привітно зустрічав,

Багату нам вечерю зготував,

Найкраща їжа, фрукти, вина, пиво —

Бенкет удавсь господарю на диво.

У корчмі можна було залишити речі під наглядом господаря, який ніс відповідальність за їх збереженість; гість міг розраховувати на окре-

¹ Тут одразу потрібно зазначити, що межі між різними категоріями завжди були проникними, а саме їхнє семантичне наповнення різнилося (зокрема, як видно з асиз, виданих міською владою Ковентрі, наприкінці XV ст. вже побувало й зворотне тлумачення «шинкарів» як торговців вином і «корчмарів» як торговців елем [33, с. 399].

му кімнату з власним ключем [28, с. 91–92]. Послугами великих гостинних дворів користувалися й аристократи, деякі з яких і самі володіли подібними закладами задля прибутку. Великі корчми мали великі стайні (лондонське розпорядження 1483 р. регламентувало навіть ціну та якість сіна та хліба, які власник двору мав надати коню свого гостя). У Лондоні корчмарі у XV ст. навіть сформували окрему гільдію [2, с. 59]. Крім того, корчми ставали майданчиками для торгівлі, в якій могли брати безпосередню участь їх власники [32, с. 32]. Саме більш високий соціальний статус відвідувачів корчем, можливо, сприяв тому, що лондонським корчмам XV ст., на відміну від шинків і броварень, продаж алкогольних напоїв не заборонявся і в неділю [26, с. 212].

Шинки ж часто відкривалися торговцями вином (безпосереднє керівництво при цьому вони могли передовіряти своїм слугам) [4, с. 91]; окремі з них навіть влаштовували шинки у власних домівках [4, с. 212]. Шинкарством часто – хоч і рідше, ніж пивоварінням – займалися жінки будь-якого сімейного статусу (хоча переважали заміжні); інколи шинком керувала служниця пивоварні [9, с. 116–117; 11, с. 50]. Шинкарі («tapsters», «taverners») теоретично не мали права власноруч варити ель і пиво, проте на практиці цього правила не завжди дотримувалися; у містечках Суффолка в XV ст. ель і пиво варили здебільшого власники шинків (в останньому випадку це були, як правило, голландські мігранти) [1, с. 267]. У шинках, проте часто подавали не ель, а вино [25, с. 178] (до нього могли додаватися пироги, які хвалив поет Томас Окклів (поч. XV ст.) [14, с. 37]. У деяких містах, як-от у Йорку, слова «taverner» та «vintner» («торговець вином») були синонімами [32, с. 20]. Довіреном відвідувачам напої могли відпускати в кредит (один завсідник колчестерського шинку в 1393 р. чотири місяці не розплатився за спожите вино, за що одержав позов до суду) [4, с. 103]. З кінця XIV ст. з голландських і фландрських міст до Англії вперше потрапляє власне пиво, настояне на хмелі; не пізніше 1420 р. його вже варять у Лондоні (спершу переважно голландці, згодом і самі англійці). Втім, міська влада ставилася до пива з упередженням: так, у Норвічі в 1471 р. варіння пива з хмелем як «шкідливого для людського тіла» було заборонено, через півстоліття подібні розпорядження було прийнято у Ковентрі [32, с. 22]. Однак і вино не було поза підозрою: за Джоном Гауером («Людське дзеркало», 1370-і рр.), типовий лондонський шинкар завжди під маркою різних

сортів вина ллє все з однієї й тієї самої діжки та продає під виглядом закордонного напою місцеву продукцію, ще й повсякчас розбавляючи її водою [10, с. 288–290]. Саме для запобігання таким випадкам у Лондоні ще в 1311 р. було ухвалено постанову, згідно з якою кожен шинок зобов'язаний був тримати відчиненими двері до комори, аби кожен відвідувач міг стежити за процесом розливання вина та переконатися в тому, що його не розбавлено водою [26, с. 212].

У XIV ст. шинки знаходилися переважно в підвальних приміщеннях (через що вони могли діставати неофіційні назви на кшталт «Пекло»), часом з коминами; у XV ст., однак, вони переміщуються на рівень землі [28, с. 91; 20, с. 80]. Як і у випадку з житловими будинками, в архітектурі деяких шинків Пізнього Середньовіччя почало виявлятися тяжіння до приватності: загальний простір шинку став ділитися на окремі кімнати чи відокремлені зони [28, с. 91], з'явилися вбиральні (хоча у Йорку ще й наприкінці XV ст. відвідувачі змушені були шукати місця для відправлення фізіологічних потреб деінде) [5, с. 177, 220]. Вхід до шинку зазвичай позначався гілочками зелені чи соломи [11, с. 25, 231], які асоціювалися з давньоримським богом пияцтва Вакхом [15, с. 22] (існує припущення, що в цьому слід вбачати продовження традицій давньоримських шинків (tabernae), які, очевидно, існували в римській провінції Британія [26, с. 211], хоча більш вірогідним видається пізніше літературне осмислення звичаю місцевого походження). Інтер'єр і меблювання шинку залежали від ступеня заможності його власника. Чимало шинків обмежувалися кількома лавками та одним-двома столами, натомість шинок на лондонській Ломбард-стріт у 1376 р. міг похвалитися сімома столами з місцями для сидіння, а також ще одним столом, двома козлами, однією довгою лавкою та ослінчиком [22, с. 285]; для шинку на Патерностер-рау в 1342 р. було зведено окрему двоповерхову будівлю з вікнами та сидіннями (частину будівлі при цьому було відведено під житлові приміщення) [27, с. 432–434].

Попит на алкогольні напої в пізньосередньовічній Англії був високим, що сприяло розширенню мережі броварень, шинків і корчем. Так, у 1417 р. на 5 тис. мешканців Вінчестера припадало 82 заклади, де продавали ель, пиво та вино, у Лондоні в 1309 р. – 354 шинки, у Вестмінстері – бл. 60. Після тимчасового занепаду, пов'язаного з Великим голодом 1315–1317 рр. (коли ціна на солод значно зросла, а населення витратило майже всі кошти на хліб),

пивоваріння знову відновило свої позиції; так, у Колчестері кількість шинків протягом XIV ст. зросла майже удвічі, склавши на 1400 р. майже 20 закладів [4, с. 92, 131]. Втім, це не означає, що їхні власники в усіх випадках ставали заможними людьми: в провінційних містечках шинкарі, судячи з судових документів, часом не мали грошей навіть на сплату накладених штрафів [23, с. 78].

Окрім власне споживання алкогольних напоїв, звичною справою в шинках були картярські та настільні ігри, зокрема, кості та шахи (назви деяких шинків могли, приміром, містити слово «клітинка [шахової дошки]» [24, с. 118–119]); відомо чимало розпоряджень про заборону таких видів дозвілля та штрафування власників шинків. Можновладці, проте, дбали не тільки, а можливо, й не стільки про моральність, як про те, що в шинки часто навідувалися слуги та підмайстри під час робочого часу та грали на гроші своїх господарів; так, саме відвідування шинку Саймона Джейкоба в Кембриджширі служками було предметом його звинувачення в 1491–1492 рр. [23, с. 76]. Проте й самі ігри, як видно зі звітів коронерів, часто переростали в сутички – аж до випадків убивств [22, с. 288–289]. Траплялися в шинках і зґвалтування [11, с. 77–78]. Поет Томас Окклів (поч. XV ст.), відомий завсідник шинків, зізнавався, що мало говорив у шинку, аби не встрягти у бійку [14, с. 39]. Також у шинках часом грали музики [20, с. 187]¹, ставили імпровізовані театральні вистави [11, с. 168]. На думку Тари Нілакантаппи, обов'язок шинкаря розважати своїх гостей походить від монастирського звичаю, який доручав ченцям грати музику, співати та розповідати різні історії на прохання прочан [26, с. 211].

З огляду на вищезазначене не доводиться дивуватися вкрай негативному ставленню до шинків проповідників і моралістів. Шинок стояв ледь не в центрі уявлення про місто як осередок гріха: справді, образ людини, що «цілий день пиячить у різних шинках» [35, с. 90–91], був надто наочним, аби зігнорувати його². У трактаті Річарда Меннінга «Приборкан-

ня гріха» («Handlyng Synne», 1303 р.) шинок називали «ножем диявола» [12, с. 37], в дидактичному трактаті «Колодязь Якова» — «школою, колодязем і каплицею диявола», в якій він навчає своїх «учнів» усім гріхам, надто ж – черевоугодництву [19, с. 147–148]; вислів «шинок – школа диявола» став народною паремією [цит. за: 3, с. 132]. У «Видінні Петра-орача» Вільяма Ленгленда день самого гріха Черевоугодництва розпочинається з привітання з пивоваркою Бетон [35, с. 182–185]. В одній з вистав честерського циклу душа пивоварки стає єдиною, яку Ісус відмовляється врятувати, адже вона «шкодить загальному добробуту»; демон кличе її на свято «костей, карт і маленьких чашечок (популярна англійська настільна гра. – О.Ч.)», інший демон одружився з нею [6, с. 187–188]. Тож уже в 1370-х рр. навіть схильному до моралізаторства поетові Джону Гауеру не треба було пояснювати читачам, чому слова «шинок» і «диявольщина» стоять у його творі в одному рядку [10, с. 133]: це давно зробила за нього потужна літературна традиція.

На думку Марджорі Кеністон Макінтош, у педагогічному творі «Як мудрий чоловік навчав свого сина» (XV ст.) поширеність настільних ігор у питних закладах є причиною, з якої батько застерігає сина від участі в іграх (а не від відвідування шинків, як можна було б очікувати) [23, с. 200]. Прийняття цієї думки призводить до далекосяжних висновків: образ шинку виявляється настільки перенасиченим негативними конотаціями, що в якості місця дії може визначати її сприйняття, перевертаючи при цьому з ніг на голову звичні причинно-наслідкові зв'язки: саме «пекельне» місце вважається за таке, що оскверняє будь-яку проваджувану в ньому діяльність (а не навпаки). Однак мусимо зазначити, що у фрагменті, на який посилається авторка («Be waar of usinge of the taverne, // And also the dijs y thee forbede, // And flee al letcherie in wil and dede» – «Остерігайся заходити до шинку, // А також і кості я тобі забороняю, // І уникай усякої хтивості у волі та вчинках» [18, с. 50]), присутній, на нашу думку, все ж радше асоціативний, а не детермінуючий зв'язок: думка автора твору замалим не автоматично звернулася до костей і хтивості, щойно мова зайшла про шинок³. Зрештою, в такому домінуванні просторового критерію

¹ Пор. оповідання Продавця індульгенцій у Чосера: «...Они в бордели// Иль в кабаке за ночью ночь сидели. // Тимпаны, лютни, арфы и кифары // Их горячили, и сплетались пары // В греховой пляске...» [37, с. 237].

² При цьому слово «шинок» («tavern») у цьому дискурсі метонімічно застосовується на позначення всіх видів питних закладів (так, за Річардом Меннінгом, у ньому подають як вино, так і ель [12, с. 225]). На нашу думку, тут слід вбачати вплив латино- та франкомовної літературних традицій (твір Меннінга, зокрема, спирається на однойменний трактат Вільяма з Водінгтона, написаний англо-французькою мовою «Manuel des pechiez»), в яких відповідно «taberna» та «tauerne» безумовно переважали.

³ Пор. аналогічний твір для дівчат «Як добра жінка навчала свою дочку»: «Forsake thou hym that taverne hanteth, // And all the vices that therinne bethe» [17]. З цього прикладу зрозуміло, що маємо справу, імовірно, не з «магічними» уявленнями про осквернення, а зі звичайним літературним прийомом: усталений образ шинку як осередку гріховності у лапідарних педагогічних творах застосовується метонімічно на позначення звичних для завсідників шинку гріхів.

оцінки над діяльнісним не було й потреби: навряд чи знайшовся б такий відвідувач шинку, який в очах суворого середньовічного мораліста не скоїв би принагідно ще бодай кількох безумовно гріховних вчинків.

Настільки тісний зв'язок між шинком та «диявольщиною» робив цей образ напрочуд зручним і для використання в публічних дискурсах антиклерикального характеру. Власне, і найперша згадка в писемних джерелах про шинки на території сучасної Англії, датована ще 750 р., стосується саме заборони священнослужителям відвідувати ці заклади [26, с. 211–212]. Ця традиція не втратила своєї привабливості й у пізньосередньовічну добу – навпаки, однією з найулюбленіших інвектив Джона Вікліфа проти ченців і священників було звинувачення в постійному відвідуванні шинків з метою доступу до азартних ігор та повій.

Світською ж владою шинки розглядалися і як місце підозрілої з погляду влади політичної комунікації: так, під час повстання Овайна Гліндура в прикордонному з Вельсом Честері, що готувався до облоги, валійцям було заборонено збиратися більш ніж по троє та відвідувати шинки [20, с. 32–33]. Та навіть у більш спокійний час у переважній більшості міст шинки мали закриватися одночасно з загальноміським відбоєм (зазвичай о дев'ятій вечора, у свята – раніше) [11, с. 30, 125; 25, с. 228; 20, с. 183]. Існувала також вимога до власників шинків не впускати підозрілих гостей [9, с. 118] (втім, Окклів вклав у уста одного з персонажів свого найвідомішого твору «*De Regimine Principum*» спогади про те, як протягом цілої ночі грав у шинку в кості) [15, с. 23]. Зрештою, сам факт частого відвідування шинків і спілкування з «невідомими та підозрілими чоловіками» виявився достатнім, аби в 1474 р. судді Брендона в Суффолку наклали штраф на такого собі Вільяма Кулпі [1, с. 147]. У 1474 р. влада Ковентрі заборонила шинкарям самотужки робити вино, випікати хліб та займатися сутенерством [33, с. 399–400]. При цьому варто відзначити, що обмеження могли стосуватися і самих представників влади: на початку XV ст. лондонські посадовці перед вступом на посаду повинні були запрягтися, що не продають ані пива, ані елю [6, с. 185–186]. При цьому важливо відзначити, що закриття шинків було винятковим заходом [23, с. 78].

Однак наскільки глибоко в товщу народної свідомості проникали ідеї про шкоду пияцтва? Для відповіді на це запитання варто звернутися до такого джерела, як пісні англійських мандрівних

менестрелів, деякі з яких записувалися вже з XII ст. Хоча бум застільних пісень розпочався вже в XVI ст., в добу Реформації, та перші їхні зразки можна знайти вже в середньовічну добу. Так, відома записана на початку XVI ст. пісня, в якій виконавець погрожує відмовитися від подальших співів, якщо не одержить елю [31, с. 47–48], а пісня XV ст. бажає присутнім «доброго елю та смачного вина» [31, с. 2–3]. І якщо ці твори, вочевидь, призначалися для виконання в аристократичному середовищі, то зміст наступної пісні видає її зорієнтованість на невибагливішу (очевидно, міську) аудиторію, де автор відмовляється від різних видів м'яса та птиці (знаходячи в кожному з них якийсь недолік) задля самого лише досконалого елю [30, с. 62–63].

Разом з тим, прагнення до безтурботних веселощів, втіленням яких є образ елю, та страх перед шкодою, якої завдає його надмірне вживання, не виключали одне одного, а, навпаки, складали тісно переплетений конгломерат уявлень. Зовсім не випадково щойно згадана застільна пісня, складена на похвалу елю та пісня, що недвозначно вказує на всі небезпеки, що чигають на пияків [30, с. 81–82], вміщені в одному й тому самому рукописі другої половини XV ст.; про популярність обох пісень свідчить наявність супровідних нотних записів – рідкісне явище для світських музичних творів середньовічного періоду. Принципова різниця між наступом на пияцтво з ортодоксально-релігійних позицій та його спопуляризованою критикою менестрелями полягає в тому, що останніх значно меншою мірою цікавлять загрози, які вживання алкоголю становить для спасіння душі – на перший план тут висувуються цілком «матеріальні» аспекти від можливості завдання фізичних травм собі й оточуючим (в т.ч. біля шинку!) і аж до шибениці.

Однак мусимо визнати, що всі зусилля як адміністративного, так і дидактичного характеру не приносили успіху. Інакше важко пояснити, чому одним з пунктів типового договору, що укладався між господарем і підмайстром, була заборона на відвідування останнім шинків [11, с. 134]. У шинках, у супереччя заклинам побожних авторів, часто святкували й весілля [11, с. 216]. Принаймні в Лондоні церковні наглядачі мали за звичку ходити до шинку щоразу після успішного прийняття на роботу священника, паламаря чи дзвонаря [11, с. 38]. Крім того, моралістами засуджувалося (а отже, було доволі частим) відвідування шинків у святкові дні [12, с. 37].

Шинки часто відвідували й жінки, через що також ставали об'єктом критики та пересто-

рог. У літературних творах XV ст., спрямованих на шляхетне виховання дітей, наполегливо радили не відвідувати шинків як юнакам, так і дівчатам [7, с. 156–157]. У щорічних театральних виставах Честера зображувалася дружина Ноя, яка віддає перевагу пліткаркам у шинку перед посадкою в Ковчег [9, с. 109–110]. Втім, у свідомості середньовічних англійців існував тісний зв'язок між шинками та проституцією; у Ковентрі в 1492 р. навіть вийшло розпорядження, що фактично прирівнювало шинкарок до повій: жодному мешканцеві міста не дозволялося приймати в себе шинкарку, а їй, у свою чергу, заборонялося приймати в себе будь-чийх слуг чи підмайстрів [9, с. 118]. У середньовічній англійській літературі відомі й рельєфні образи жінок-повій [34, с. 2]. Слід, однак, розуміти, що нелегальне сутенерство було значно більш серйозним правопорушенням, ніж просте недотримання комендантської години. Тому існували підпільні шинки-борделі, які розміщувалися зазвичай у будинках повій [23, с. 70, 76; 3, с. 140–141].

Нарешті, не можна недооцінювати значення шинку як місця, що в певному місці творить єдину спільноту з усіх присутніх у ньому осіб. Джон Кленвау в дидактичному трактаті «Два шляхи» (кінець XIV ст.) навіть постулює існування «проклятого товариства» («*cur-side felashipe*») завсідників шинків і борделів, гравців у кості, шанувальників бійки та лайки, що «погрузли в гріхах та марнославстві та вважають одне одного добрими товаришами», завдаючи дедалі більшої шкоди світові [цит. за: 8, с. 276–277]. Певною антитезою «проклятого товариства» шинку можна вважати поштивне товариство корчми: зовсім не випадково саме в корчмі розпочинається подорож таких не схожих одне на одного персонажів «Кентерберійських оповідей», і не дарма саме корчмар Гаррі Бейлі стає посередником між ними, що задає тон розмові.

Послугуючись термінологією Анрі Лефевра [21, с. 69–168], можна стверджувати, що шинок і корчма – це соціальний простір, «спродукований» або «вироблений» як своєрідний «плавильний казан» з різних видів ідентичностей його власників і відвідувачів, поєднаних не лише в часі та просторі, але й спільною діяльністю. При цьому, якщо корчма майже повністю «освоєна» середньовічною суспільною думкою та слугує репродукуванню усталених соціальних уявлень, то шинок натомість є місцем опору існуючій соціальній ієрархії, посідаючи прикордонну між соціумом і його маргінесом зону в «географії виключення» (термін Д. Сіблі [29]) пізньосередньовічного міста.

Отже, у пізньому Середньовіччі в містах Англії існувала розгалужена мережа питних закладів, найбільшу значущість серед яких здобули шинки. Шинок (і, згідно з середньовічною логікою, шинкар(-ка) став символом гріха в очах моралістів і проповідників і здобули погану репутацію у міської влади, проте зберігали популярність серед простолюду; образ корчми натомість мав інші конотації – елітарності, розкошів, побожності. Їх головна історична роль полягала в тому, що вони були передусім місцем міжособистісної комунікації та проведення дозвілля. Завдяки організованому обмеженим фізичним простором спільному досвіду кордони між чоловіками та жінками, майстрами та підмайстрами, світськими та духовними особами шинку ставали більш проникними. Таким чином, шинки бодай частково включали упосліджені соціальні групи до життя міського соціуму, створюючи віддушину в одноманітному повсякденні більшої частини міського населення. Перспективним напрямом майбутніх досліджень може бути соціотопографічне дослідження функціонування питних закладів з залученням картографічних джерел.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bailey M. *Medieval Suffolk: An Economic and Social History, 1200–1500* / M. Bailey. – Woodbridge: The Boydell Press, 2007. – 328 pp.
2. Barron C.M. *London in the Later Middle Ages: Government and People 1200–1500* / C.M. Barron. – Oxford: OUP, 2004. – 472 pp.
3. Benneth J. *Ale, Beer, and Brewsters in England: Women's Work in a Changing World, 1300–1600* / J. Benneth. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 260 pp.
4. Britnell R.H. *Growth and Decline in Colchester, 1300–1525* / R.H. Britnell. – Cambridge: CUP, 1986. – 304 pp.
5. Britnell R. *York under the Yorkists* / R. Britnell // *Daily Life in the Late Middle Ages*. – Stroud: Sutton Publishing, 1998. – PP. 175–194.
6. Carrel H. *Food, drink and public order in the London Liber Albus* / H. Carrel // *Urban History*. – Vol. 33 (2006). – PP. 176–194.
7. Compton Reeves A. *Pleasures and Pastimes in Medieval England* / A. Compton Reeves. – Stroud: Alan Sutton Publishing, 1995. – 228 pp.

8. Dinshaw C. *Getting Medieval: Sexualities and Communities, Pre- and Postmodern* / C. Dinshaw. – Durham-London: Duke University Press, 1999. – 345 pp.
9. Goldberg P.J.P. *Women in Fifteenth-Century Town Life* / P.J.P. Goldberg // *Towns and Townspeople in the Fifteenth Century*. Ed. by John A.F. Thompson. – Gloucester: Alan Sutton Publishing, 1988. – PP. 107–128.
10. Gower, John. *Mirour De L’Omme* / Gower, John // *The Complete Works of John Gower: The French Works*. Edited by G.C. Macaulay. – Oxford: Clarendon Press, 1899. – PP. 1–334.
11. Hanawalt B.A. *Growing Up in Medieval London: The Experience of Childhood in History* / B.A. Hanawalt. – Oxford: OUP, 1993. – 300 pp.
12. *Handlyng of Synne*. Edited by Frederick J. Furnivall. – Part I. – London: Early English Text Society, 1901. – 396 pp.
13. Hanna III R. *Brewing Trouble: On Literature and History – and Alewives* / Hanna III R. // *Bodies and Disciplines: Intersections of Literature and History in Fifteenth-Century England*. Ed. by Barbara A. Hanawalt and David Wallace. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. – PP. 1–18.
14. Hoccleve, Thomas. *Le Male Regle* / Hoccleve, Thomas // *Poems by Thomas Hoccleve, never before printed: selected from a Ms. in the possession of George Mason. With a preface, notes, and glossary*. – London: Leigh and Sotheby, 1796. – PP. 27–57.
15. *Hoccleve Regiment De Regimine Principium, A Poem by Thomas Occleve, written in the reign of Henry IV*. Edited for the first time by Thomas Wright. – London: J.B.Nichols and Sons, 1860. – 199 pp.
16. *How the Goode Man Taght Hys Sone // The Trials and Joys of Marriage*. Edited by Eve Salisbury. – Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/salisbury-trials-and-joys-how-the-good-man-taught-hys-sone> (дата звер. 09.06.2015).
17. *How the Goode Wife Taught Hyr Doughter // The Trials and Joys of Marriage*. Edited by Eve Salisbury. – Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/salisbury-trial-and-joys-how-the-goode-wife-taught-hyr-doughter> (дата звер. 09.06.2015).
18. *How the Wise Man taught His Son // The Babees Book*. Ed. by Frederick J. Furnivall. – London: N. Trübner, 1868. – PP. 48–52.
19. *Jacob’s Well, An English Treatise On The Cleansing Of Man’s Conscience*. Edited from the unique Ms. about 1440 A.D. In *Salisbury Cathedral*, by Dr. Arthur Brandeis. Part I. – London: Early English Text Society, 1900. – 313 pp.
20. Laughton J. *Life in a Late Medieval City: Chester 1275–1520* / J. Laughton. – Oxford: Oxbow Books, 2008. – 260 pp.
21. Lefebvre H. *The Production of Space*. Trans. by Donald Nicholson-Smith. – Oxford: Blackwell, 1991. – 454 pp.
22. Mate M. *Work and leisure* / M. Mate // *A Social History of England, 1200–1500*. Ed. by Rosemary Horrox and Mark Ormrod. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – PP. 276–292.
23. McIntosh M.K. *Controlling Misbehavior in England, 1370–1600* / M.K. McIntosh. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 289 pp.
24. McLean T. *The English at Play in the Middle Ages* / T. McLean. – Windsor: Kensal Press, 1983. – 216 pp.
25. Mortimer I. *The Time Traveller’s Guide to Medieval England* / I. Mortimer. – London: Vintage Books, 2009. – 344 pp.
26. Neelakantappa T. *Inns and Taverns* / T. Neelakantappa // *Medieval Folklore: A Guide to Myths, Legends, Tales, Beliefs and Customs*. Edited by Carl Lindahl, John McNamara, John Lindow. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – PP. 211–212.
27. Salzman L.F. *Building in England down to 1540: A Documentary History* / L.F. Salzman. – Oxford: Oxford University Press, 1952. – 637 pp.
28. Schofield J. *Medieval Towns: The Archaeology of English Towns in their European Setting* / J. Schofield, A.Vince. – London: Equinox, 2005. – 335 pp.
29. Sibley D. *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West* / D. Sibley. – London: Routledge, 1995. – 206 pp.
30. *Songs and Carols, Now First Printed, From a Manuscript of the Fifteenth Century*. Edited by Thomas Wright. – London: Percy Society, 1847. – 107 pp.
31. *Specimens of Old Christmas Carols, Selected from Manuscripts and Printed Books*. Edited by Thomas

- Wright. – London: Percy Society, 1841. – 80 pp.
32. Swanson H. Medieval Artisans. – Oxford: Basil Blackwell, 1989. – 189 pp.
33. The Coventry Leet Book, or Mayor's Register. Trans and ed. by Mary Dormer Harris. – Part I. – London: Early English Text Society, 1907. – 580 pp.
34. The Tale of Beryn, with The Prologue. Ed. F. J. Furnivall and W. G. Stone. – London: Early English Text Society, 1909. – 238 pp.
35. Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма о Петре Пахаре / Уилльям Ленгленд. – М.-Л.: ИИ АН СССР, 1941. – 275 с.
36. Чосер Джеффрі. 3 «Кентерберійських оповідей» / Пер. Є. Крижевича / Джеффрі Чосер // Всесвіт. – 1978. – № 5. – С. 112–144.
37. Чосер Джеффрі. Кентерберийские рассказы / Джеффри Чосер. – М., 1946. – 508 с.

© **Алексей Чередниченко**
(Киев)

ПИТЕЙНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ В ГОРОДАХ АНГЛИИ XIV–XV ВВ.

Статья посвящена функционированию питейных заведений в городах Англи XIV–XV вв. Целью исследования является освещение материального аспекта функционирования питейных заведений городов позднесредневековой Англии, раскрытие их функции в социальной и символической системе средневекового общества и социального портрета их собственников и посетителей. На конкретных примерах автор исследует образ таверны в сознании английских горожан позднесредневекового периода, выделяя такие его элементы, как греховность, губительность, связь с демонологическими представлениями эпохи. На бытовом уровне таверна ассоциировалась с пьянством, чревоугодием, азартными играми, насилием, проституцией. Несмотря на усилия церковных и светских властей, популярность этих заведений лишь возрастала. Автор доказывает, что существующая трёхчастная типологизация питейных заведений (постоялые дворы, таверны, пивоварни) соответствует социальной структуре городского населения позднесредневековой Англии, а сами эти заведения были местами социальной интеракции и своеобразными «плавивыми котлами», разрывающими межсословные противоречия. Исследование базируется на историко-генетическом методе с применением наработок имагологии и социологии.

Ключевые слова: город, повседневность, позднее Средневековье, таверна, постоялый двор, социальное пространство.

© **Oleksii Cherednichenko**
(Kyiv)

INNS, TAVERNS, AND ALEHOUSES IN ENGLISH LATE MEDIEVAL TOWNS AND CITIES

This article deals with the inns, taverns and alehouses in English late medieval (14–15th c.) cities and towns. The author draws from the concepts of production of space and spatial practices. Taken together with a material embodiment of these places known from the written and archaeological sources, they allow the researcher to reconstruct an image of such a place within its complex geographical, social and cultural contexts. A careful analysis of the contemporary discursive practices leads to a survey of defining characteristics of the taverns – their sinfulness, interactivity, demonological connections, embedded gender roles – whereas the image of the inn was imbued with notions of eliteness, luxury and, due to their role in travels of pilgrims, lay piety. In preaching and pedagogical literature such as sermons and tracts the taverns were closely related intertwined with such notions as drinking, gluttony, gambling, violence, prostitution, the notions of which shaped the perception and understanding of a tavern itself (and not vice versa). There also existed an hierarchy between these different kinds of enterprises which generally corresponded to the contemporary social stratification, with inns at the top, taverns in the middle and alehouses at the bottom. At the same time, these places served as the nodal points of social interaction that blurred the differences between different estates, forging an inclusive community of tavern-goers. As the evidence of the judicial documents and the popular songs testifies, despite the constant pressure on part of the secular and church authorities the poor could not be dissuaded from visiting alehouses and taverns, and neither could the representatives of the other stratas.

Keywords: social space, inn, tavern, alehouse, Late Middle Ages, daily life.

До редакції надійшла 22.06.2015.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.1:177.72–058.12(477)''16/17''

© *Vima Kozyur*
(Київ)

КОЗАЦЬКА СТАРШИНСЬКА ЕЛІТА СЕРЕДИНИ XVII–XVIII СТ. І БЛАГОДІЙНІСТЬ: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті з'ясовуються питання відображення сучасною українською історіографією благодійної діяльності козацької старшинської еліти середини XVII–XVIII ст. Незважаючи на важливість проблеми та наявність значної кількості публікацій, в історіографічному плані вона розроблена недостатньо. Здійснені спроби проаналізувати літературу з історії козацтва, благодійності не дають відповідей на центральні питання щодо стану й повноти дослідження теми. Наявні історіографічні праці умовно поділено на такі різновиди: історіографічні вступи індивідуальних монографій, колективних праць і дисертацій, що висвітлюють різні аспекти діяльності козацької старшини в середині XVII–XVIII ст.; статті в наукових журналах і збірниках; спеціальні історіографічні праці, навчальна література, огляди та рецензії. Ці групи історіографічних праць різняться між собою задумом, спрямованістю, глибиною аналізу, хронологічними рамками та ін.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, вітчизняна історична наука, козацька старшина, благодійна діяльність, козацька еліта, Гетьманщина, Запорізька Січ.

Наукове осмислення питань благодійності, зокрема козацької старшини, через призму їх відображення в історіографії є винятково важливим й актуальним завданням історичної науки, а дослідження її надбань і досвіду має практичне значення, оскільки сприятиме реалізації цілого ряду проблем сьогодення, окреслить подальші перспективи вивчення цієї теми.

В історіографічних частинах [12, с. 91–152; 17, с. 90–146; 9, с. 18–37; 10, с. 495–540] індивідуальних та колективних праць здебільшого висвітлюються теоретико-методологічні аспекти, особливості розгортання досліджень з історії козацької доби, історичні наукові школи з даної проблеми, подається анотований перелік публікацій з теми. Значна увага приділена загальнотеоретичним питанням української та зарубіжної історіографії, стану наукового дослідження проблем козацької історії, церковного будівництва в окремих розділах монографій О. Кузьмука [23, с. 9–23], Є. Луняка [29, с. 8–22] і фундаментальних колективних виданнях вітчизняних науковців [10, с. 495–540; 45, с. 29–47; 30, с. 183–187].

Огляд стану наукової розробки проблеми в більшості дисертаційних робіт також подано у вигляді короткої характеристики використаних робіт чи розширених анотацій [11]. Як правило, в них найчастіше фігурують праці відомих дослідників козащини, але без належної персоніфікації їх внеску в науку.

З-поміж інших виділяються наукові публікації Ф. Ступака [39, с. 17–23; 40, с. 391–396; 41, с. 2–5; 43, с. 788–793] та його дисертаційне дослідження [42]. Автором здійснена спроба історіографічного аналізу дорадянського, радянського та пострадянського періодів феномену благодійності та соціальної допомоги; з'ясування світоглядних основ і конкретного історичного досвіду при одночасному вивченні еволюції від особистої потреби до усвідомленого громадянського обов'язку; вперше процес допомоги і підтримки розглянуто на значному відрізку часу: від кінця XVIII – до початку XX ст.; прослідковані основні етапи становлення та розвитку вітчизняної моделі благодійності та соціальної допомоги, а також сама історія процесу на основі зміни найважливіших понять, що ідентифікують різні етапи розвитку благодійності; частково звертається увага й на благодійність козацької старшини, зокрема, гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Скоропадського тощо.

І хоча переважна більшість праць сучасних дослідників присвячена вивченню історії козацької доби в цілому, чи окремих її періодів, державотворчої, військової, дипломатичної, господарської діяльності гетьманів, кошових отаманів і представників генеральної та полковосотенної старшини, все ж таки, в контексті розгляду історіографії благодійності, деякі важливі факти знаходимо в роботах вітчизняних (О. Апа-

нович [2], В. Голобуцького [6], Л. Алексієвець [1], В. Смолія та В. Степанкова [36; 37]) та діаспорних (Т. Геврика [5], О. Оглоблина [33]) дослідників, а також у цілому ряді журнальних публікацій [4, с. 34–35; 8, с. 33–34; 25, с. 116–130; 34, с. 16–19; 35, с. 21–24; 44, с. 79–81].

І. Кизименко, розкриваючи державницьку ідею середини XVII ст. через призму політичних поглядів гетьмана Б. Хмельницького, звертає увагу на важливу складову його морально-світоглядного портрету – прагнення робити благодійні справи, фінансово підтримувати освіту, церкву й монастирі [14, с. 91–97]. Науковець, даючи оцінку постаті гетьмана І. Скоропадського сучасною вітчизняною історіографією, згадує про його благодійну діяльність, яка фактично не вивчена [13, с. 71–74].

Важливе значення для комплексного з'ясування окресленої проблеми має дослідження В. Ластовського [27], в якому охарактеризовано основні тенденції, що панували в історичній науці протягом XIX – початку XXI ст. та визначено особливості підходів представників різних історіографічних шкіл і напрямків щодо висвітлення історії церкви в Україні. Істориком з'ясовано та класифіковано наукові школи та напрями, представники яких здійснили вагомий внесок у розвиток історичної науки у цьому питанні. Запропоновано до наукового обігу трактування понятійно-категоріального апарату, який використовується багатьма дослідниками («церковна історія», «історія церкви», «церковний архів», «монастир»). Розглянуто проблеми в українській історичній науці щодо висвітлення церковно-суспільних і церковно-державних відносин наприкінці XVII – протягом XVIII ст. тощо.

У монографії В. Ластовського [26] вперше у вітчизняній історичній науці здійснено глибокий аналіз історії та історіографії ряду проблем православної церкви періоду кінця XVII–XVIII ст. Науковцем розглядається ряд аспектів, що вивчалися в історичній науці: історіографія питання, правовий статус православної церкви, соціально-економічні та суспільно-політичні складові тощо. Автором подається критичний огляд ряду питань, що залишалися невирішеними і дискусійними для історичної науки від початку XIX ст. і до нинішнього часу. У книзі також представлено біографії істориків, духовних ієрархів, матеріали з історії українських церковних інституцій, монастирів і церков. Монографія написана на основі вітчизняних і зарубіжних документальних та історіографічних джерел.

На початку XXI ст. побачили світ і фундаментальні праці з окремих аспектів історіографії

козацької доби. Так, Ю. Шовкун [51], вивчаючи політико-адміністративну, господарську, благодійну та військову діяльність кошового Запорозької Січі П. Калнишевського, подає ретельний аналіз наукових видань із даної проблеми, визначив історіографічні етапи її дослідження, частково привернув увагу й до публікацій стосовно благодійництва отамана.

У 2011 р. сучасними вітчизняними історіографами [3] вперше комплексно за проблемно-хронологічною схемою узагальнено історіографію Нової Січі, окреслено основні історіографічні періоди вивчення теми, обґрунтовано класифікацію джерельного комплексу, з'ясовано концептуальні та методологічні засади досліджень. Проаналізовано основні тенденції розвитку історичних знань про особливості інтерпретації вітчизняною історією соціально-політичного устрою Запоріжжя зазначеного періоду. В порівняльному плані охарактеризовано внесок українських і зарубіжних дослідників у розробку проблеми воєнного мистецтва запорожців періоду Нової Січі, життя та діяльності останнього кошового отамана П. Калнишевського. Переосмислено низку оцінок, стереотипних тверджень, висновків, концептуальних підходів, які домінували в історіографії, виявлено та спростовано ряд фактологічних та аналітичних розбіжностей, що стосуються дослідження багатьох аспектів проблеми. Зібрано, проаналізовано та частково опубліковано нову інформацію щодо окремих періодів біографії П. Калнишевського. Авторами акцентується увага на благодійницькій діяльності козацької старшини.

Історіографія виникнення та еволюції козацької старшини потребує неупередженого розгляду сучасними науковцями, оскільки попередні оцінки даної проблеми у літературі постійно змінювалися. Важливий крок у цьому напрямку зроблено в ряді публікацій Л. Фицик [46, с. 217–242; 47, с. 314–324]. Авторка зосередила значну увагу на широкому спектрі питань історії козацької старшини Гетьманщини у своєму дисертаційному дослідженні [48]. Вона окреслила основні історіографічні періоди дослідження теми, наголосивши, що після проголошення незалежності України у вітчизняній історіографії відновлюється процес об'єктивного і неупередженого відтворення правдивої історії української козацької старшини. За твердженням Л. Фицик, структура праць про козацьку старшину за весь час дослідження виглядає наступним чином: 50% присвячені персональному складу, біографіям та генеалогії, 28% – державотворчій діяльності, 8,3% – формуванню старшини, 6% – духовній

сфері старшини, 3% – дипломатичній діяльності, 2,5% – військовій діяльності, 2,2% – політичній культурі та національній свідомості [48, с. 179]. Вона характеризує праці істориків, які з'ясовують формування старшини (С. Лесявка, В. Щербак), старшинського джерелознавства (Г. Швидько, Ю. Мицика, В. Кривошеї) державотворчу діяльність старшини (В. Смоля, В. Степанкова), соціально-економічного розвитку (В. Борисенка, О. Путро), політичних угруповань (Т. Яковлевої, В. Кривошеї), духовної сфери (Ю. Мицика, В. Горобця, Т. Чухліба), дипломатичної діяльності (В. Брехуненка), військової (О. Апанович, В. Сергійчука, В. Заруби) та багато ін. Тобто, розкрила персональний внесок учених у дослідження козацької старшини. Хоча фактично випали з поля зору питання оцінки сучасною вітчизняною історіографією культурної діяльності козацької старшини Гетьманщини, яка включає в себе різні прояви духовного життя, біосоціальної сфери життя української еліти. Про благодійність, освітні та релігійні потреби козацької старшини згадується фрагментарно.

Не менш важливими в плані характеристики ролі козацької еліти в історії Гетьманщини та Запорозької Січі, в т.ч. через історіографічні огляди праць сучасних вітчизняних науковців, є публікації В. Кривошеї [21, с. 8–20; 22, с. 346–359]. Але особливу значимість для науковців має його монографія «Козацька еліта Гетьманщини» [20], де окремий розділ присвячено історіографії проблеми. Проведений істориком історіографічний аналіз процесу вивчення персонального складу української козацької старшини дав змогу виявити провідні тенденції та напрями розвитку досліджень. Серед них головними є створення переліків-реєстрів козацької старшини, біографічні нариси та біограми окремих старшин, дослідження старшини окремих регіонів і адміністративно-територіальних одиниць. Зі сторінок монографії видно, що у полі зору генеалогів концентруються родини гетьманів, генеральної старшини, полковників, полкової старшини, останнім часом – сотників і сотенної старшини. Як зазначає В. Кривошея, біографічний жанр не відзначається різноманітністю дослідницьких прийомів, а щодо XVII–XVIII ст. української історії – ускладнюється ще і відсутністю багатьох джерел, що збіднює інструментарій дослідників [20, с. 49]. Науковцем проаналізований великий масив наукових праць з історії козацької старшини, в т.ч. й представників сучасної української історіографії. У монографії характеризуються дослідження з проблем козацької

персоналістики В. Горобця, О. Гуржия, Ю. Мицика, О. Путра, В. Сергійчука, В. Смоля, В. Степанкова, Т. Чухліба; персонального складу урядової та неурядової старшини – І. Кривошеї, О. Репана, В. Панашенко, В. Щербак; козацької генеалогії – В. Кривошеї, В. Томазова та ін.

Грунтовний історіографічний огляд праць, що стосуються полкового устрою в цілому та окремих козацьких полків Війська Запорозького, які побачили світ після здобуття Україною незалежності, подається у вступній частині монографії В. Заруби [7, с. 5–8].

Важливе значення для історіографічних студій з проблеми мають статті в наукових журналах і збірниках [15, с. 101–106; 16, с. 75–81], більшість з яких є лише дотичними до нашої теми, а також рецензії на праці, присвячені історії козацтва періоду Гетьманщини [18, с. 145–146; 31, с. 333–334; 38, с. 162–163], які містять загальну оцінку і деякі критичні зауваження щодо їх слабких сторін. Хоча більшості рецензій властивий анотаційно-інформаційний характер. Що стосується навчальної літератури, то вона переважно позбавлена історіографічних оцінок. Винятком є курс лекцій, опублікований окремими частинами як бібліотека «Часопису української історії» в серії «Історія України». В параграфі під назвою «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: історіографія» згадуються праці В. Смоля, В. Степанкова, В. Борисенка, А. Бульвінського, О. Гуржия, В. Сергійчука, Ю. Мицика, О. Сокирка, Я. Федорука, Т. Чухліба, В. Щербак, Т. Яковлевої та ін., колективні праці відділів історії України середніх віків та раннього нового часу й української історіографії Інституту історії України НАН України [49, с. 3–17]. В короткому параграфі «Україна в другій половині XVII–XVIII ст.: історіографія» перераховуються роботи І. Верби, І. Гриценка, В. Смоля, В. Степанкова, В. Яременка, О. Оглоблина, О. Субтельного [50, с. 3–18].

Підсумком аналізу праць істориків, які присвячені козацтву в цілому, стала ґрунтовна публікація відомого вченого В. Кривошеї [19, с. 62–77]. Автором охарактеризовано 250 наукових робіт з історії козацтва, в т.ч. 221 – представляє сучасну українську історіографію.

Отже, в сучасній вітчизняній історіографії становлення та розвитку благодійності козацької старшини середини XVII–XVIII ст. виділяються два етапи: 1) 1991–1999 рр.; 2) 2000–2015 рр. Важливе значення має повнота хронологічного охоплення історико-науковою літературою проблеми дослідження, що дає можливість просте-

жити і з'ясувати відображення в ній становлення та розвитку благодійності козацької старшини й тих змін, що відбувалися в ній і вітчизняній історіографічній науці. Відзначаючи комплексність систематичного висвітлення козацької доби історії України з конкретністю його структурованого відображення, потрібно відзначити

суттєві труднощі, пов'язані з необхідністю виокремлення наукового матеріалу стосовно благодійності козацької старшини та її розкриття сучасною українською історіографією. Необхідно вказати на наявність великого обсягу наукової літератури, що дозволило з'ясувати конкретний стан наукової розробки проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексієвець Л.М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України (XVII–XVIII ст.) / Л.М. Алексієвець. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 157 с.
2. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
3. Бровко А.Г. Історіографія історії Нової Січі (1734–1775 рр.): монографія / А.Г. Бровко, Г.Г. Коцур. – К.: Книги-XXI, 2011. – 280 с.
4. Вечерський В. Меценатство української еліти в глухівський період Гетьманщини / В. Вечерський // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 34–35.
5. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Вид. четверте / Т. Геврик. – Нью-Йорк-Київ, 1991. – 64 с.; іл.
6. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
7. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007. – С. 5–8.
8. Зельська І. Українські пам'ятки у Святій землі / І. Зельська // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 33–34.
9. Історія українського козацтва. Нарис у двох томах / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 1. – 800 с.
10. Історія українського козацтва. Нарис у двох томах / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.
11. Кагамлик С.Р. Культурно-просвітницька діяльність Києво-Печерської лаври в другій половині XVII–XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.Р. Кагамлик. – К., 2000. – 19 с.
12. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
13. Кизименко І. Гетьман І. Скоропадський в сучасній українській історіографії / І. Кизименко // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 28. – С. 71–74.
14. Кизименко І. Державницька ідея середини XVII ст. через призму політичних поглядів гетьмана Б. Хмельницького: сучасна українська історіографія / І. Кизименко // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 29. – С. 91–97.
15. Колодчук Д.В. Сучасна історіографія історії Нової Січі / Д.В. Колодчук // Наукові праці. Історія. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 102. – Т. 115. – С. 101–106.
16. Коцур В. Постать Богдана Хмельницького у контексті благодійної діяльності в козацьку добу / В. Коцур // Сучасна молодіжна наука в Україні: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 2. – С. 75–81.
17. Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
18. Красівський О. Національна еліта: проблеми становлення і розвитку / О. Красівський, М. Пасічник // Українські варіанти. – Львів, 1999. – № 3–4. – С. 145–146.
19. Кривошея В.В. Козацтво в історіографії і національній пам'яті / В.В. Кривошея // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 52. – С. 62–77.
20. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
21. Кривошея В.В. Козацька старшина як еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVI. – С. 8–20.
22. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: сучасний стан дослідження / В.В. Кривошея // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. VI. – С. 346–359.

23. Кузьмук О. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин / О. Кузьмук. – К.: ВД «Стилос», 2006. – С. 9–23.
24. Курінна Т.М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.М. Курінна. – Черкаси, 2004. – 18 с.
25. Лазечко П. Меценати української культури / П. Лазечко, М. Лазечко // Дзвін. – 2003. – № 2. – С. 116–130.
26. Ластовський В.В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії / В.В. Ластовський. – К.: Фенікс, НКПІКЗ, 2008. – 496 с.
27. Ластовський В.В. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В.В. Ластовський. – К., 2007. – 28 с.
28. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.І. Лиман. – Запоріжжя, 1996. – 17 с.
29. Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях / Є. Луняк. – К.-Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2012. – С. 8–22.
30. Лях С. Історіографія історії українського козацтва / С. Лях // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 183–187.
31. Мельник А.І. Цінне дослідження з історії козацтва / А.І. Мельник // Україна вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 333–334.
32. Мордвінцев В.М. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.М. Мордвінцев. – К., 2000. – 32 с.
33. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Вид. 2-е доп. Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – 464 с.
34. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і духовне життя України / О. Оглоблин // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 16–19.
35. Січинський В. Зиждитель храмів і скарбів духовних / В. Січинський // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 21–24.
36. Смолій В.А. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Наук. думка, 1994. – 262 с.
37. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Україна крізь віки / За заг. ред. В.А. Смолія: В 15 т. – К.: Видавн. дім «Альтернативи», 1999. – Т. 7. – 352 с.
38. Студьонова Л. З історичних схованок // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 162–163.
39. Ступак Ф. Добродійність епохи козащини / Ф. Ступак // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 17–23.
40. Ступак Ф. З історії добродійно-меценатської діяльності епохи козащини та Гетьманщини / Ф.Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 391–396.
41. Ступак Ф. Феномен благодійності / Ф. Ступак // Добродійна діяльність і меценатство в Україні. – К.: Український видавничий консорціум, 2003. – Вип. 1. – С. 2–5.
42. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Федір Якович Ступак. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 40 с.
43. Ступак Ф.Я. Меценатство гетьманів та козацької старшини / Ф.Я. Ступак // Україна – козацька держава. Наукове вид. / Упоряд. В.В. Недяк. – К., 2004. – С. 788–793.
44. Третяк К.О. Історичний розвиток православної культової архітектури Київщини / К.О. Третяк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. К., 2002. – Вип. 59–60. – С. 79–81.
45. Україна – земля козацька: Ucraina terra Cozaccorum / Укл.: О.І. Шкира, Л.В. Губар, Л.М. Забарилло та ін. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 540 с.
46. Фицик Л. Козацька старшина Гетьманщини (огляд сучасної історіографії) / Л. Фицик // Гілея. – 2005. – № 4. – С. 217–242.
47. Фицик Л. Сучасна історіографія української козацької старшини / Л. Фицик // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. ст. – Запоріжжя, 2003. – С. 314–324.
48. Фицик Л.А. Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини (1648–1782 рр.). Історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Лариса Анатоліївна Фицик. – К., 2007. – 276 с.

49. Хмельницька Л.В. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття. Лекція 5 / Л.В. Хмельницька: Бібліотека «Часопису української історії». – К.-Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 3–17. – (Серія «Історія України»).
50. Хмельницька Л.В. Гетьманщина. Руїна. Лекція 6 / Л.В. Хмельницька: Бібліотека «Часопису української історії». – К.-Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 3–18. – (Серія «Історія України»).
51. Шовкун Ю.І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Юрій Ігорович Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 189 с.

© **Вита Коцур**
(Київ)

КАЗАЦКАЯ СТАРШИНСКАЯ ЭЛИТА СЕРЕДИНЫ XVII–XVIII ВВ. И БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТЬ: ОБЗОР СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье выясняются вопросы отражения современной украинской историографией благотворительной деятельности казацкой старшинской элиты середины XVII–XVIII вв. Несмотря на важность проблемы и наличие значительного количества публикаций, в историографическом плане она разработана недостаточно. Предпринятые попытки проанализировать литературу по истории казачества, благотворительности не дают ответов на центральные вопросы состояния и полноты исследования темы. Имеющиеся историографические труды условно разделены на следующие разновидности: историографические вступления индивидуальных монографий, коллективных трудов и диссертаций, освещающих различные аспекты деятельности казацкой старшины в середине XVII–XVIII вв.; статьи в научных журналах и сборниках; специальные историографические труды, учебная литература, обзоры и рецензии. Эти группы историографических работ отличаются между собой замыслом, направленностью, глубиной анализа, хронологическими рамками и др.

Ключевые слова: современная украинская историография, отечественная историческая наука, казацкая старшина, благотворительная деятельность, казацкая элита, Гетманщина, Запорожская Сечь.

© **Vita Kotsur**
(Kyiv)

ELITE OF COSSACK OFFICERS IN MID-XVII–XVIII CENTURIES AND CHARITY: REVIEW OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article investigates the issues of reflection in modern Ukrainian historiography the charitable activities of elite of Cossack officers in mid-seventeenth and eighteenth centuries. Despite the importance of the problem and the presence of a significant number of publications it has developed not enough in historiographic terms. The attempts to analyze the literature on the history of the Cossacks, charity don't give answers to the central questions about the status and completeness of the research topic. Available historiographical works are divided conventionally into the following types: historiographical receipts of individual monographs, collective works and theses, covering various aspects of Cossack officers in the middle of XVII–XVIII; articles in scientific journals and collections; special historiographical works, educational literature, reviews and reviews. These groups of historiographical works differ from each other in plan, focus, depth of analysis, chronological framework and others.

In modern national historiography of formation and development the charity of Cossack officers in mid-seventeenth - eighteenth centuries there are two phases: 1) 1991–1999; 2) 2000–2015. Great importance has the completeness of chronological coverage by historical and scientific literature the research problems, which makes it possible to trace and find the reflected in it the formation and development of charity of Cossack officers and the changes taking place in it and the national historiography of science. Noting the complexity of the systematic coverage of the history of Ukraine Cossack era with specificity of its structured display, it should be noted significant difficulties associated with the need to separate the scientific material concerning the charity of Cossack officers and its disclosure by modern Ukrainian historiography. It is required to indicate the existence of a large volume of scientific literature that has allowed to find out the specific state of scientific research of problems.

Keywords: modern Ukrainian historiography, national historical science, Cossack officers, charity, Cossack elite, Get'manshyna, Zaporiz'ka Sich.

До редакції надійшла 30.06.2015.

**СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ**

Друга половина XIX ст. у історії українського селянства стала періодом складних трансформаційних процесів. Життя селян відбувалося на фоні розвитку східноєвропейських імперій та формування під впливом модернізаційних процесів нових суспільних інститутів та економічних моделей.

У статті розглянуто основні авторські підходи, що сформувалися в рамках сучасної історіографії в питанні вивчення соціокультурних процесів у середовищі українського селянства другої половини XIX ст. Розкрито основні напрями досліджень, проаналізована джерельна база, представлено пануючі на сучасному етапі методи вивчення соціокультурних процесів.

Прослідковано зростання зацікавлення до соціокультурних процесів з моменту проголошення незалежності України. Саме з цього часу перед дослідниками відкрилася можливість до вивчення складних процесів в середовищі українського селянства. Вивчення цієї тематики потребує не тільки залучення нових типів джерел, а й використання прогресивних методів дослідження. Радянська методологія не давала змоги об'єктивно висвітлювати ці явища. Перед дослідниками постала можливість вільно висловлювати власні думки та висновки.

В сучасній історіографії представлено пануючу в науці точку зору про те, що друга половина XIX ст. є важливим періодом трансформації селянської спільноти. Революційні події 1848 р. в Австро-Угорській імперії, земельна реформа 1861 р. у Російській імперії започаткували тривалий процес змін та перетворень свідомості й повсякденної культури.

У статті приділено увагу використанню у сучасній українській історіографії методологічних підходів відомої французької школи «Анналів». Ці теоретичні викладки використовуються при вивченні складних процесів в рамках великих суспільних спільнот, до яких належить і українське селянство.

Теми, що розкриваються в рамках сучасної історіографії, мають велике значення для формування загального бачення буття українського селянства, а окремі сюжети, такі як взаємовідносини з церквою та оточуючими соціальними групами, роль та місце традиційної родини в житті селянина, розширюють знання про минуле українського села. Окремого детального вивчення отримав комплекс світоглядних уявлень селян та тлумачення оточуючого соціального світу.

Слід говорити про значні досягнення в царині вивчення соціокультурних процесів українського селянства другої половини XIX ст. у рамках сучасної історіографії.

Ключові слова: українське селянство, друга половина XIX ст., соціокультурні процеси, сучасна історіографія.

З відновленням державної незалежності України почала формуватися нова історіографічна ситуація, що відкривала сприятливі умови для неупередженого дослідження вітчизняної та зарубіжної історії, в тому числі й українського села, його соціокультурного розвитку [1, с. 23; 15, с. 26]. Це не важко простежити на основі аналізу проблематики історичних досліджень 1991–2013 рр. Серед опублікованих праць майже кожна третя прямо або опосередковано присвячена аграрній історії. При цьому історики-аграрники дедалі більше уваги стали приділяти замовчуваним та спотворюваним у радянській історіографії аспектам, включаючи й період другої половини XIX ст. [5]. Продовжуючи дослідження соціально-економічної історії українського селянства, історики виявляють підвищене зацікавлення його соціоментальним і культурним буттям, ду-

ховними та світоглядними цінностями, причому ширше вдаються до порівняльного аналізу особливостей життєдіяльності українських селян у Російській та Австро-Угорській імперіях.

Цей аспект набуває особливої актуальності на сучасному етапі розвитку української історіографії з огляду цивілізаційного підходу до історичного пізнання [18]. Вивчення соціокультурного пласту буття селянства сприяє розкриттю мотивації внутрішнього розвитку селян, внутрішньої логіки відносин у селянському соціумі. Важливість полягає у тому, що на сучасному етапі необхідним є створення цілісної картини соціокультурного розвитку українського села.

Історіографічне осмислення соціокультурних процесів в українському селі другої половини XIX ст. започаткували вступні розділи низки узагальнюючих і монографічних праць,

дисертаційних робіт та статей [6, с. 37]. Однак автори лише окреслили цю проблему, не аналізуючи докладно доробок українських істориків останнього двадцятиріччя. Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб дослідити існуючий на сучасному етапі масив історичних праць, що присвячені складній проблематиці соціокультурних процесів, представити головні проблеми, що досліджуються, позначити їх методологічний базис та забезпечення джерельним матеріалом.

Характерною особливістю новітніх наукових праць з аграрної історії є те, що їх автори намагаються подолати історіографічні прогалини радянських часів, зумовлених методологією партійно-класового підходу до вивчення соціально-економічних аспектів розвитку селянства, абсолютизацією марксистського трактування класової боротьби.

Автори зазначають, що модернізаційні процеси в Австрійській та Російській імперіях призвели до значних змін у сільських громадах та господарствах селян. Під впливом реформ відбулися істотні зміни у соціальному статусі селянства, зросла його роль у економічному житті, сталися зрушення в масовій свідомості населення, розгорнулося формування нових повсякденних практик.

Дослідники зазначають, що революційні події 1848 р. та ліквідація панщини справила глибокий вплив на світогляд західноукраїнського селянства. Це вилилося в формування власного бачення реалізації аграрної реформи та сприяло утвердженню серед сільських громад ідеї про необхідність захисту майнових та соціальних прав. А. Заярнюк, вивчаючи особливості звільнення українських селян у Австрійській імперії, підкреслив стрімке зростання в свідомості селянства власного бачення соціальної та економічної справедливості. На думку автора, ця ідея проявлялася в постійних конфліктах сільських громад з великими землевласниками, шляхтою та представниками влади. Селяни розпочинають позиціонувати себе як окрему групу, що має власні інтереси та зацікавлення. З плином часу, на думку авторів, така практика призвела до формування нового типу мислення та специфічних поглядів стосовно власного позиціонування в тогочасному суспільстві [5].

На подібні зміни в соціокультурному розвитку селянства вказують дослідники історії Наддніпрянської України. Аграрна реформа в Російській імперії призвела до змін в світогляді українського селянства. Нові реалії економічних відносин формували на базі світоглядних орієн-

тирів сільських господарів принципово нове бачення оточуючого світу. На це звернув увагу Ю. Присяжнюк. Використовуючи деякі нові джерела, автор проаналізував позитивні та негативні моменти ролі менталітету селян Наддніпрянщини в пореформений період, підкреслив, що традиційні уявлення частково зупиняли розвиток приватновласницької ініціативи, в окремих моментах формувала різке ставлення до тогочасного економічного становища, несприйняття нових потреб у реформуванні власного господарства. Селяни критикували умови аграрної реформи, також мали конфлікти з великими землевласниками та владними структурами. Ю. Присяжнюк окремо виділив ставлення до структури місцевого управління, яка для селян була незвичною, але використовувались з метою захисту власних прав та інтересів. Автор приділив значну увагу проблемам взаємовідносин сільських громад з представниками окремих соціальних груп.

У своїх студіях автор звернувся також до теоретичного обґрунтування селянознавчих студій. Метою власних досліджень автор називає формування нового підходу для вивчення селянства в українській історичній науці [12, с. 25]. Проводячи аналіз сучасного стану дослідження проблеми світогляду та ментальності великих соціальних груп констатує слабкість теоретичної та методологічної бази. Логічного продовжуючи свою тезу пропонує дослідникам залучати при вивченні аспектів духовного життя селянства підходи, що є традиційними для західноєвропейської історичної школи «Анналів». Ю. Присяжнюк підтримує твердження представників цієї наукової школи, зокрема М. Блока та Л. Февра, які вважали вивчення ментальності людей необхідною умовою осягнення й минулого, і сучасного. Знову наголошуючи про нагальну потребу пошуку теоретичних основ, які повною мірою не вводилися в науковий обіг, Ю. Присяжнюк спробував розкрити всі нюанси методологічної парадигми, яка представлена в світовій науці при дослідженні світогляду селянства [14, с. 85].

Завдяки активній діяльності Ю. Присяжнюка було започатковано видання «Український селянин», що виходить у Черкасах і містить в собі публікації з історії українського селянства. На сторінках цього видання, серед усіх можливих тем, активно розкривається проблема світоглядних орієнтирів, ментальностей та повсякденних практик селянського загалу.

На деяку специфіку історії селянства Правобережжя звернула увагу О. Крижановсь-

ка [7]. Вона дослідила умови життя і діяльності, суспільно-політичний світогляд, соціальну психологію і уявлення селянства стосовно оточуючого світу. Авторка урізноманітнила джерельну базу, залучивши свідчення народної творчості, що особливо важливе для вивчення світогляду селянства, адже традиційні актови джерела не розкривають сутність феномену світогляду великих мас населення. Дослідниця проаналізувала соціальні уявлення селян з проблем справедливості, категорії соціальної справедливості, власності і сервітутів, значущості хліборобської праці, своє розуміння важливих реформ царського уряду. Розглянуто також ставлення українських хліборобів до такого поширеного соціального явища, як пияцтво. В результаті вивчення проблеми О. Крижановська прийшла до висновку, що рівнем і характером своєї суспільної свідомості, попри її місцеву специфіку, правобережне селянство загалом мало чим відрізнялося від європейського. Частина тексту автор відвела для вивчення уявлень селянства щодо влади. Дослідниця доводить, селяни вбачали в поліції та чиновниках своїх безпосередніх кривдників, описуючи їх виключно у негативному забарвленні. В той же момент постать царя, голови системи управління Російської імперії, оцінювалася селянами неоднозначно. Серед селянського загалу існували думка про необізнаність царя щодо становища його підданих, але на противагу цьому критикувалася існуюча система суспільних відносин. Стверджується, що почуття селян до царя і монархії були радше ситуативними, ніж сталими і тому мали непослідовний характер. Селянська віра в царя зазнавала серйозних випробувань у зв'язку із зусиллями самодержавства до збереження і зміцнення кріпосних порядків на селі. Якщо селяни й визнавали альтернативні форми державного устрою, то бачили їх крізь призму гетьмансько-старшинських традицій минушини.

Аналізуючи ментальність українського селянства, дослідники вдаються до з'ясування, насамперед, його ставлення до праці і господарювання на землі. Водночас С. Дорошенко і Б. Крачковський ставлять під сумнів, що соціальність відображається лише через економічний характер мотивів трудової діяльності. До найважливішого критерію світоглядного ставлення селянина до землі і праці вони відносять особисті якості хлібороба – інтерес (економічний і духовний), потреби, мотивації, орієнтації, гуманістичні цінності, свідомість, моральні настанови тощо. Автори обстоюють твердження про те, що в ставленні до праці галицькі селяни виявляли

більший індивідуалізм, партикуляризм, приватні інтереси, а в наддніпрянських селян – ці риси не так чітко окреслені, а важливими є постулати рівності і колективізму [3, с. 107].

Окрім досліджень, що присвячені проблемам ментальності та світогляду загалом, створені розвідки, що розкривають окремі аспекти свідомості селянства, його духовного та культурного життя, місця і ролі сім'ї у формуванні національної ментальності суспільства. Р. Чмелик досліджував специфіку української селянської сім'ї в пореформений період [17, с. 178]. Автор визначив деякі особливості і специфічні риси селянської сім'ї, вплив на останню соціально-економічних, політичних, національних і релігійних чинників, показано характерні риси сімейного побуту українських селян. Вивчаючи еволюцію сім'ї, автор доводить, що її структура змінювалася під дією щораз зростаючих чинників майнової диференціації, пролетаризації селянства, інтенсифікації міграцій та ін. Акцент зроблено на позитивному досвіді організації традиційної сім'ї перед її руйнацією внаслідок зміни суспільно-політичного ладу в першій половині XX ст. На думку Р. Чмелика, селянська сім'я в другій половині XIX – початку XX ст. була основним носієм ідей, знань, способу мислення, традицій і звичаїв, зображення своєї етнічної культури, свідомості і психології.

Актуальним аспектом дослідження соціокультурного розвитку села залишаються релігійне життя, дотримання обрядності, розуміння селянами постулатів православної віри та церковних канонів. В історіографії панує думка про те, що релігійність селянства була наприкінці XIX – на початку XX ст. хоча й загальною, але далеко не глибокою [11, с. 380]. Вона мала швидше обрядовий або формальний характер, до того ж своєрідністю народного православ'я було збереження забобонів, марновірства, дохристиянських звичаїв і обрядів. Для відображення стану народної релігійності, О. Михайлюк застосовує термін «двовір'я», тобто поєднання язичницьких традицій і християнського віровчення, постійне співіснування у повсякденному житті народних традицій та обрядів і офіційних релігійних канонів. На його думку, ставлення селян до релігії й церкви було амбівалентним, а процес взаємодії офіційної церкви і селянства ґрунтувався на поєднанні декількох рівнів релігійності. У цьому зв'язку важливим напрямом досліджень є вивчення взаємовідносин селянської громади та представників церковної ієрархії, взаємодії селян з сільськими приходами. Цю проблематику плідно вивчав В. Меша [9, с. 175]. Дослідник

розкрив форми взаємозв'язку між ними, соціально-економічні стосунки, переконливо довів, що саме селянська громада стала основним об'єктом опікування з боку православного кліру. І. Рудаковій належить спроба окреслити стан релігійності українського селянства в пореформений період. Вона визначила її за рівнем поширення серед соціально-демографічних груп як селянську, за характером – як православному, за ступенем – як глибоку релігійність на чуттєвому рівні, при доволі поверховому знанні християнського віровчення, переплетеного з народними традиціями [16]. М. Гримич стверджує, що українська сільська релігія того часу – це адаптація християнського віровчення і обрядовості до місцевих культів, звичаїв і вірувань, а не навпаки.

Значне місце в соціокультурних студіях з історії селянства посідає його ставлення до оточуючого світу, зокрема природи [2, с. 221]. М. Гримич висуває тезу про те, що селянство ілюструвало свої погляди на оточуючий світ цілим комплексом складних уявлень, наділяло різноманітними ознаками ті чи інші елементи свого життя.

Знайшли відображення в новітній історіографії проблеми селянського побуту. В. Лазуренко і С. Крохмаль на значному фактологічному матеріалі висвітлили громадське самоуправління на селі, культурно-побутове обслуговування, спілкування, дозвілля, громадські звичаї, свята й обряди, що сформувалися в життєвому укладі селян. Розглянуто також основи трудової взаємодопомоги і звичаєвого права українського селянства [8, с. 25].

Окремі уваги заслуговують праці з гендерних проблем, завдяки яким збагачені знання про роль жінки-селянки в збереженні традицій сімейного укладу, їх трансформації. Ця сфера наукових пошуків набуває дедалі більших масштабів і охоплює з'ясування відмінностей традицій, виховання, психіки і стилю життя жінок і чоловіків. Свідченням цього слугують дослідження Л. Буряк, Т. Орлової, Н. Земзюліної та ін. [4].

Отримали висвітлення й проблеми соціальної комунікації у селянському середовищі. У спілкуванні в середині сільської громади, трактуванні різноманітних суспільних та побутових подій, вони відігравали значну роль. В умовах відсутності інформації та джерел комунікації з того чи іншого приводу чутки набували великого значення і виникали на основі складних соціальних уявлень та світоглядних уявлень.

Б. Миронов показав, що суспільна думка в дореформений час, а серед селянства і в порефор-

мений, формувалася не через друковане слово, а в процесі прямого міжособистісного спілкування. Кожному великому масовому руху селян передавала хвиля чуток, які оперативно охоплювали величезні відстані і багато губерній (до прикладу: чутки в 1877–1879 рр. про зниження повинностей і додаткову нарізку землі; 1881 р. – швидкий переділ всієї поміщицької землі між селянами). Вчений виділив головні центри поширення чуток: монастирі, ярмарки, базари, різні торги, громадські сходи [10, с. 301].

Проблему чуток серед селянського загалу в часи заворушень передреформених років досліджує О. Крижановська [7, с. 150]. Відомо, що в 1856 р. Катеринославська, Херсонська, Полтавська і Харківська губернії були охоплені переселенським рухом, пов'язаним з чутками, що поселення в розореному війною Криму дасть свободу. Автор проаналізувала ці події і визначила роль чуток не тільки в цей період, а й житті українського селянства загалом.

Дослідники переважно вивчали чутки в ракурсі причин масового невдоволення селян. Аналізуючи літературу з селянських рухів, можна виділити найбільш типові і поширені чутки в українських губерніях. Вони спричинялися такими факторами в уявленнях селянства: неправильне трактування панами і дворянством царського маніфесту 19 лютого 1861 р.; настання з певного часу справжньої волі; купівля землі за дешевими цінами; періодична поява «слухного часу» для повстань; укази царя бити панів і забирати землю та ін. З проблемою чуток тісно пов'язаний і «приговорний» рух селян в історіографії, об'єктом якого є судження; вимоги і лозунги; запити і прохання; привітання, висловлені співчуття; заклики, попередження, обіцянки і запевнення; постанови про конкретні міри.

Можна констатувати той факт, що дослідженню соціокультурного життя українського селянства присвячена значна кількість досліджень. Однак, для багатьох із них характерні обмеженість джерельної бази, методологічна та теоретична слабкість, понятійна плутанина.

В останні роки українські дослідники (Ю. Присяжнюк, О. Крижановська, М. Гримич, О. Михайлюк) звернулись до розробки соціально-психологічних факторів, мотиваційних тенденцій в історії селянства. В результаті цього українська історична наука наповнилася новими розвідками, що розкривають складний світ соціокультурних процесів у середовищі українського селянства.

Таким чином, новітня історіографія утверджує цивілізаційне бачення і нові підходи до

дослідження соціокультурних процесів в українському селі другої половини XIX ст. В її науковому доробку висвітлення таких проблем, як вплив реформ і ринкових реалій на соціальне розшарування українського селянства, його ментальність, культурне і духовне життя, на повсякдення. Певні кроки були

зроблені в рамках вивчення ментальностей, створено концепцію бачення змін у свідомості селянства в пореформений період. Цей процес відбувся не тільки завдяки залученню нових груп джерел, а й при використанні методологічних підходів, що є доречними при вивченні питань соціокультурного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горелов М. Цивілізаційна історія України / М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальський. – К.: ЕксОб, 2005. – 632 с.
2. Гримич М.В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія) / М.В. Гримич – К.: ВІПОЛ, 2000. – 380 с.
3. Дорошенко С. Менталітет українського селянства і ставлення до праці: історія та сучасність / С. Дорошенко, Б. Крачковський // Вісник Львівського ун-ту. Серія: Історична. – 1996. – Вип. 31. – С. 101–108.
4. Земзюліна Н.І. Правове становище жінки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н.І. Земзюліна // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси–Київ, 2006. – С. 120–125; Земзюліна Н.І. Гендерні дослідження в сучасному українському суспільстві: пошуки моделей / Н.І. Земзюліна // Історико-аграрні обрії. – 2006. – № 10. – С. 3–12.
5. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / О.В. Андрощук, В.К. Баран та ін. / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 395 с.; Заярнюк А. Ідіоми емансипації. Визвольні проекти та галицьке село в середині XIX століття / А. Заярнюк. – К.: Критика, 2007. – 265 с.
6. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І.І. Колесник // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 23–39.
7. Крижановська О.О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30–50-х роках XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент) / О.О. Крижановська. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 250 с.
8. Лазуренко В.М. Від роду до роду: Громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX ст. / В.М. Лазуренко, С.С. Крохмаль. – Черкаси: «Ваш Дім», видавець ПП Дикий О.О., 2004. – 92 с.
9. Меша В.Г. Православна церква і селянство в Україні останньої чверті XIX ст. / В.Г. Меша // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 173–176.
10. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 566 с.
11. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.
12. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 23–33.
13. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 225 с.
14. Присяжнюк Ю.П. Ментальність таремеслоісторика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX–XXI ст. – Черкаси: Вертикаль, 2003. – 185 с.
15. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О.П. Реєнт // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 22–39.
16. Рудакова І.В. Ідейна криза православ'я як один із чинників поліконфесійності в українському селі (середина XIX – початок XX ст.) / І.В. Рудакова // Український селянин. – 2001. – Вип. 1. – С. 81–83.
17. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції) / Р. Чмелик. – Л.: Інститут народознавства НАН України, 1999. – 230 с.
18. Юрій М.Ф. Україна XIX – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф. Юрій, Л.М. Алексієвський, Я.С. Калакура, О.А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 2. – 696 с.

СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ В УКРАИНСКОМ СЕЛЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Вторая половина XIX века в истории украинского крестьянства стала периодом сложным трансформационных процессов. Жизнь крестьян происходило на фоне развития восточноевропейских империй и формирования под влиянием модернизационных процессов новых общественных институтов и экономических моделей.

В статье рассмотрены основные авторские подходы, которые сформировались в рамках современной историографии в вопросе изучения социокультурных процессов в среде украинского крестьянства второй половины XIX в. Раскрыты основные направления исследований, проанализирована база источников исследований, представлены актуальные на современном этапе методы изучения социокультурных процессов.

Представлен рост интереса к социокультурным процессам с момента провозглашения независимости Украины. Именно с этого времени перед исследователями открылась возможность изучения сложных процессов в среде украинского крестьянства. Исследование этой тематики требует не только привлечения новых типов источников, но и использование прогрессивных методов исследования. Советская методология не позволяла объективно освещать эти процессы. Перед исследователями предстала возможность свободно выражать свои мысли и выводы.

В современной историографии представлено господствующую в науке точку зрения о том, что вторая половина XIX в. является важным периодом трансформации крестьянской общины. Революционные события 1848 г. в Австро-Венгерской империи, земельная реформа 1861 г. в Российской империи начали длительный процесс изменений и преобразований сознания и повседневной культуры.

В статье уделено внимание использованию в современной украинской историографии методологических подходов известной французской школы «Анналов». Эти теоретические выкладки используются при изучении сложных процессов в рамках крупных общественных сообществ, к которым относится и украинское крестьянство.

Темы, которые раскрываются в рамках современной историографии, имеют большое значение для формирования общего видения жизни украинского крестьянства, а отдельные сюжеты, такие как взаимоотношения с церковью и окружающими социальными группами, роль и место традиционной семьи в жизни крестьянина расширяют знания о прошлом украинского села. Отдельное подробное изучение получил комплекс мировоззренческих представлений крестьян и пояснения окружающего социального мира.

Следует говорить о значительных достижениях в области изучения социокультурных процессов украинского крестьянства второй половины XIX века в рамках современной историографии.

Ключевые слова: украинское крестьянство, вторая половина XIX в., социокультурные процессы, современная историография.

© Igor Postolnik
(Kyiv)

MODERN HISTORIOGRAPHY OF SOCIAL AND CULTURAL PROCESSES IN THE UKRAINIAN VILLAGE OF THE LATE NINETEENTH CENTURY

The second half of the XIX century in the history of the Ukrainian peasantry was the difficult period of transformation processes. The life of peasants took place against the background of the development of the Eastern European empires and the formation under the influence of modernization processes of new social institutions and economic models.

In the article the basic copyright approaches that have emerged within the modern Ukrainian historiography in the study of social and cultural processes among the Ukrainian peasantry of the late nineteenth century, the basic research directions of this complex and important issue. Analyzed source base studies presented at present prevailing methods for the study of social and cultural processes.

Presented by growing interest in the socio-cultural processes, since the declaration independence of Ukraine. Since that time, the researchers opened the possibility of studying complex processes in the environment of the Ukrainian peasantry. The study of this subject requires not only attract new types of sources, but also the use of advanced methods of research. Soviet methodology can not objectively cover these processes. Before the researchers appeared to freely express their thoughts and conclusions.

Continuing research socio-economic history of the Ukrainian peasantry, increased interest historians

find it sotsiomentalnym and cultural being, philosophical and spiritual values, and increasingly resort to comparative analysis of the characteristics of life of Ukrainian peasants in the Russian and Austro-Hungarian empires.

The study of social and cultural life of the peasantry layer helps reveal the inner motivation of peasants, the internal logic of relations in peasant society. The importance lies in the fact that at this stage it is necessary to create a complete picture of socio-cultural development of the Ukrainian village.

A characteristic feature of the scientific papers on agrarian history is that the authors are trying to overcome historiographical gaps Soviet period due to methodology party-class approach to the study of the socio-economic aspects of the peasantry, absolutisation Marxist interpretation of class struggle.

The authors noted that modernization processes in the Austrian and Russian empires led to significant changes in the economies of rural communities and farmers. Under the influence of the reform have been significant changes in the social status of the peasantry, increased its role in economic life, there have been changes in the mass consciousness of the population, unfolded form new everyday practices.

The situation of agrarian reform provoked opposition among the peasantry and led to the formation of their own interpretations of reform. Analyzing the mentality of Ukrainian peasantry, researchers have resorted to clarify, first of all, his attitude to labor and economic activity on the ground.

In addition to research on the problems of mentality and outlook generally created intelligence, revealing some aspects of the minds of the peasantry, its spiritual and cultural life, the place and role of the family in shaping the national mentality of society. According to historians peasant family in the late nineteenth - early twentieth century. was the main bearer of ideas, knowledge, mentality, traditions and customs, the image of their ethnic culture, consciousness and psychology.

Investigation of socio-cultural life of the Ukrainian peasantry has devoted a significant amount of research. However, many of them characterized by limited sources, methodological and theoretical weakness, conceptual confusion. modern historiography asserts civilizational vision and new approaches to the study of social and cultural processes in the Ukrainian village of the late nineteenth century. In its coverage of the scientific heritage issues such as the impact of reforms and market realities of the social stratification of Ukrainian peasantry, his mentality, cultural and spiritual life, in everyday life. Significant achievements have been made in the study of mentalities, was a concept vision change in the minds of the peasantry in the post-reform period.

It is talking about significant achievements in the study socio-cultural processes of the Ukrainian peasantry of the second half of the XIX century in modern historiography.

Key words: Ukrainian peasantry, the second half of the nineteenth century, sociocultural processes, modern Ukrainian historiography.

До редакції надійшла 26.08.2015.

УДК 930(477):316.662–057.87]“18/19»

© Лариса Грцик
(Київ)

ЗАКОНОДАВЧИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ СТУДЕНТІВ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

XIX ст. в історії вищої освіти Російської імперії та земель, які знаходились під її владою, стало часом тривалих реформувань та виходом даної сфери на якісно новий рівень свого розвитку. Заснування власне «російських» імператорських університетів протягом першої половини XIX ст. викликало необхідність законодавчого закріплення порядків і структури організації та функціонування вищих навчальних закладів.

Історіографія питання законодавчих основ регулювання вищої освіти імператорської Росії характеризується високим рівнем розробки, у якій ключове місце належить університетським статутам. Нормативно-правові акти діяльності університетів в історіографічному плані не втрачають актуальності з часу їх затвердження. Враховуючи збереження тенденцій розробки науковцями тематики студентського руху як одного із найбільш гострих у соціально-політичній сфері др. пол. XIX – поч. XX ст. в імперії загалом, та на підросійській Україні зокрема, вагоме наукове значення мають висвітлення та характеристика особливостей, умов та підстав набуття статусу студента, питання того, особи якого стану, національної та статеві ознак мали

таке право. У статті розкривається стан та ступінь дослідження проблеми в історіографії. Висвітлено та проаналізовано історіографічний доробок вказаної тематики, прослідковано особливості його формування. Розглядається історіографічне представлення вказаної тематики, виділено роботи, які прямо чи опосередковано висвітлюють проблему. Акцентовано увагу на репрезентації ключових умов прийому абітурієнтів до вищих навчальних закладів Російської імперії. Окреслено рівень охоплення увагою істориків питання набуття статусу студента при характеристиці та аналізі університетських статутів. Розглянуто особливості висвітлення даної тематики у дореволюційній, радянській та сучасній історіографії.

У статті прослідковано вивчення нормативно-правових засад університетів на українських теренах, що підпорядковувались дії загальноуніверситетських статутів 1804 р., 1835 р., 1863 р. та 1884 р. Показано репрезентацію в історіографії ключових аспектів прийому абітурієнтів до університету св. Володимира, для якого імператорською резолюцією 1833 р. було вирішено видати окремий статут, а 1842 р. міністром освіти запропоновано ще один варіант. Виділено дослідження, присвячені безпосередньо даному питанню з кінця XIX ст. до сьогодення.

Приділено увагу визначенню аспектів, які потребують подальшої наукової розробки у контексті глибинного та різностороннього дослідження вказаної проблеми.

Ключові слова: університети, статут, вища освіта, соціальний статус, студент, підросійська Україна, історіографія.

Законодавчий вимір регулювання вищої освіти в Російській імперії знаходив втілення в університетських статутах і розпорядженнях Міністерства Народної Освіти, які визначали порядок та структуру функціонування даної сфери. З появою на початку XIX ст., крім існуючих «іноземних» університетів Російської імперії (Дерптського, Віленського та ін.), закладів даного типу у Москві, Харкові та Казані, виникла необхідність вироблення єдиного нормативно-правового підґрунтя організації їх функціонування, що було пов'язано із реформуванням в контексті створення єдиної системи освіти на власне «російському» ґрунті. За взірць російської університетської освіти було взято Московський університет, Статут якого ліг в основу першого загальноуніверситетського статуту, затвердженого 5 листопада 1804 р., яким були наділені також нововідкриті Харківський і Казанський університети [11]. Впродовж століття було прийнято чотири загальноуніверситетські статuti 1804 р., 1835 р., 1863 р. та 1884 р., останній з яких діяв до 1917 р.

Реформування університетів та нормативно-правові засади їх діяльності в історіографічному плані не втрачають актуальності ще з часу їх безпосереднього введення в дію. Враховуючи збереження тенденції розробки науковцями університетського питання, тематики студентського руху, як одного із найбільш гострих у соціально-політичній сфері др. пол. XIX – поч. XX ст., та за наявності великої кількості праць, присвячених даній проблемі, вагоме наукове значення має представлення статусу студентства, означення того, які особи і на яких підставах входили до даного розряду.

На сьогодні існує незначна кількість робіт, які висвітлюють законодавчі основи соціального статусу студентів у Російській імперії, що пов'язане із дослідженнями, насамперед, організації управління університетами, взаємовідносин університетів з владою, організаційних аспектів навчальної та наукової діяльності університетів, ліберального [4; 6] та консервативно-офіційного характеру [13; 14]; з огляду на існуючу методологію та акцентуванням уваги на соціально-економічному та «революційному» факторах впровадження вказаних законодавчих актів в радянський період. Сучасна українська та російська історіографія більш конкретизовано репрезентує вказану проблему, яка дедалі частіше постає предметом спеціальних розвідок.

Початок науковій розробці даної проблематики було покладено ще наприкінці XIX ст. Оскільки законодавчі акти вказаного періоду публікувалися безпосередньо після їх «Высочайшего утверждения», історичні нариси сучасників освітніх реформ в імперії, хоча і містять відбиток епохи, офіційної думки, детально висвітлюють ключові аспекти даних процесів, постаючи важливими історіографічними джерелами, фактологічний матеріал яких не втрачає актуальності. Так, в «Историческом обзоре деятельности Министерства Народного Просвещения» С. Рождественского, присвяченого 100-річчю його діяльності, здійснено огляд законодавства освіти за 1802–1902 рр. У контексті розгляду першого університетського статуту 1804 р. стосовно формування студентського контингенту зазначається: «Устав не имеет сословных ограничений и ставит лишь условие для

поступлення в університет: «никто не может быть принят в университет студентом, не имея нужных познаний для слушания курсов, в университете предположенных. Студенты разделяются на своекоштных и казенных» [13, с. 58].

Слід наголосити, що «26 іюля 1835 г. былъ Высочайше утвержденъ «Общій уставъ Императорскихъ российскихъ университетовъ»... Статьи устава, определяющія порядок поступления учащихся в университет, прохождения курса, испытаній и полученія служебныхъ правъ, совсемъ не ыражали одной изъ главныхъ тенденцій реформы, указанной министромъ, сделать университеты доступными по преимуществу дворянской молодежи, готовящейся къ государственной службе. Для поступления в университет поставлено только одно условіе, предварительное испытаніе, при чемъ принимаются в уваженіе одобрительныя свидетельства объ окончаніи полного гимназическаго курса, дающія право предстать на испытаніе прежде прочихъ или даже вовсе отъ него освобождающія» [13, с. 247]. У контексті «Великихъ реформ» 18 червня 1863 р. був затверджений новий статут, який за С. Рождественським «во всей силе принялъ постановление 1861 г. объ отмене приѣмныхъ испытаній в самомъ университете. Въ студенты принимаются все, имеющіе аттестатъ о знаніи полного гимназическаго курса; лица, получившія образованіе домашнее или в частныхъ училищахъ, подвергаются испытанію в гимназіяхъ. Но совету университета в случае необходимости предоставлено подвергать поступающихъ новому испытанію по особымъ правиламъ, утверждаемымъ попечителемъ» [13, с. 421]. Єдиною умовою вступу до університету за статутом 1884 р. автором відмічено «аттестатъ зрелости, полученный изъ гимназии или равнаго ей по правамъ средняго учебнаго заведенія...», а також умови обмеження вступу, затверджених положеннями Комітету Міністрів протягом 1886–1887 рр. щодо прийому євреїв у вищі навчальні заклади, що втілюсь у встановленні відсоткового відношення для кожного навчального округу та розпорядження 1887 р. про надання керівниками середніх навчальних закладів «полныхъ и обстоятельныхъ сведеній объ образе мыслей и направленіи желающихъ поступить в нихъ молодыхъ людей, объ ихъ склонностяхъ, условіяхъ матеріальнаго быта и общественной среды, къ коей принадлежать ихъ родители» [13, с. 619]. Дана робота також містить інформацію про заходи офіційного рівня у сфері доступу до вищої освіти на поч. XX ст.: «17 мая 1901 г. подтверж-

дено было воспрещеніе приѣма в университеты лицъ, оканчивающихъ курсъ иноокружныхъ гимназій. 22 іюля приѣмъ евреевъ разрешенъ в меньшей мере противъ прежней нормы съ целью постепенно уничтожить допущенный сверхкомплектъ... Летомъ 1902 г. подготовленъ былъ рядъ новыхъ мероприятий... Циркуляр 29 іюля внесъ некоторые измененія в порядокъ приѣма учащихся в высшія учебныя заведенія... Предложено отдавать, при равенстве прочихъ условій, предпочтеніе абитуриентамъ техъ гимназій и реальныхъ училищъ, изъ которыхъ в послѣдніе годы поступало в данное высшее учебное заведеніе сравнительно меньшее число лицъ, участвовавшихъ затемъ, в бытность студентами, в беспорядкахъ» [13, с. 709–710].

У тогочасному суспільстві, політикумі та громадсько-науковій сфері особливе місце займав університет св. Володимира в Києві, що демонструвала дія у ньому особливих, затверджених безпосередньо для нього, двох статутів у другій половині XIX ст. На сьогодні комплексним та спеціалізованим дослідженням історії статутів Університету св. Володимира, яким послуговувалися сучасники та використовують наступні покоління, залишається «История Императорского Университета св. Владимира» М. Владимирського-Буданова (видрукувана 1884 р.), в якій тимчасовому статуту 1833 р. та статуту 1842 р. присвячено окремі розділи. Характеризуючи статут 1833 р. М. Владимирський-Буданов наголошує: «По уставу 1804 г., все, представшие удовлетворительные свидетельства отъ гимназій, принимаются в университетъ безъ экзамена; прочие экзаменуются при поступленіи в университетъ. По уставу Университета св. Владимира подвергаются вступительному экзамену все, причемъ гимназическія свидетельства принимаются лишь «в особое уваженіе» (вслѣдствии для некоторыхъ гимназій сделано исключеніе, ихъ воспитанники принимаемы были безъ экзамена). Въ уставе Университета св. Владимира уже не существуетъ приготовительнаго курса общихъ наукъ для студентовъ всехъ факультетовъ... Казенныхъ студентовъ положено иметь 50, изъ которыхъ 26 назначались в учительское званіе, 24 – в гражданские чиновники» [7, с. 72–73]. За статутом 1842 р. «требованіе, по которому в студенты Университета св. Владимира могутъ поступить только окончившіе полный курс в гимназіяхъ или равныхъ имъ учебныхъ заведеніяхъ, оставлено в полной силе (хотя еще и тогда не было распространено на прочіе русскіе университеты) и не освобождало отъ новаго экзамена при приѣмъ в»

университетъ. Кроме этого, начальство обязано удостоверить въ нравственности желающихъ слушать в университете лекціи» [7, с. 316].

Радянська історіографія позначена існуючими на той час теоретико-методологічними підходами до даної проблематики, у якій переважають дослідження студентства як однієї із рушійних сил «революційного руху» др. пол. XIX – поч. XX ст. У даному контексті радянські історики акцентували увагу, здебільшого, на соціальному складі студентів з поодинокими звертаннями до визначення їх статусу на правових засадах, обстоюючи думку про формальність ліберальних змін в організації університетського життя та збереження провідних позицій заможних верств населення у вступі до вищих навчальних закладів [8; 19; 20; 21].

Сучасна історіографія соціального статусу студентства представлена, головним чином, науковими статтями та комплексними дослідженнями з історії освіти Російської імперії вітчизняних і російських істориків, які висвітлюють вказане питання на основі уже відомих фактологічних даних та репрезентують нові аспекти, що розкривають проблему.

Розглядаючи роль статуту 1804 р. у створенні системи університетської освіти в Росії, В. Новиков та Т. Перфилова за аналізом тексту документа детально окреслюють процедуру вступу до вищого навчального закладу: «При приеме в университет устав не декларировал никаких ограничений и привилегий по сословному признаку. Единственным требованием устава к абитуриенту было наличие у него определенного уровня знаний, о чем свидетельствует параграф 109 десятой главы: «Никто не может быть принят в университет студентом, не имея нужных познаний для слушания курсов, в университете преподаваемых». Обучение для студентов всех сословий было бесплатным (лиш учителя «языков, приятных искусств и гимнастических упражнений» могли рассчитывать на денежное вознаграждение от своекоштных студентов, если совет университета принимал соответствующее решение (гл. IX, § 123). В уставе даже подчеркивалось, что университет обеспечивает преимущества «студентам, иждивением университета содержимым... когда они имеют все нужные знания к слушанию профессорских наставлений» (гл. XI, § 117). При приеме в университет правление рассматривало свидетельство об успехах, достигнутых юношей в гимназии или ином учебном заведении (гл. X, § 110), а если юноша обучался у домашних учителей, оно назначало комитет для испытания его

знаний (гл. X, § 110, 111). Студенты, согласно уставу, делились на «своекоштных», то есть находившихся на своем иждивении, и «казеннокоштных», или неимущих, которым определялось содержание от университета (гл. X, XI). Ограниченный бюджет университетов ставил пределы их стремлению расширять до бесконечности количество студентов, не способных оплачивать свое пребывание в университетском городе и удовлетворять основные студенческие потребности» [10, с. 20].

Оцінка статуту 1835 р. в системі правового регулювання діяльності навчальних закладів на Наддніпрянській Україні, з наголосом на умовах прийому до них, належить І. Половку: «у порівнянні з попереднім Статутом тут не передбачалась конкретна кількість казеннокоштных студентів, визначалось лише, що їх повинно бути не менше двадцяти. Абитурієнтами в основному ставали казенні вихованці гімназій, що проходили певні випробування на конкурсній основі. Вакансії дозволялось заповнювати своекоштними студентами. Зарахування до інституту передбачалось проводити один раз на рік з дозволу Ради університету і попечителя» [12]. В «Історії російських університетів» А. Авруса стосовно цього зазначається: «по новому уставу все, поступающие в университет, сдавали экзамены; от них могли освободить только окончившего гимназию с хорошим аттестатом. Срок обучения был продлен на юридическом и философском факультетах до 4 лет, а на медицинском – до 5. Устанавливались каникулы: с 10 июня по 22 июля и с 20 декабря по 12 января. Студенты, отлично окончившие университет, могли сразу получить степень кандидата, а остальные допускались к экзамену на кандидата. Устав расширял административный надзор за студентами, обязывал их носить определенную форму. Хотя в уставе не было прямо сформулированных положений об ограничении доступа выходцев из низших сословий, но отмечалось, что университетское образование дает излишние в их жизни знания, чем обманываются надежды родителей и ожидания юношей. То, что не вошло в устав, отразилось в «Правилах испытаний для желающих поступить в университет», принятых МНП в 1837 г.» [1, с. 21].

Відомий в історіографії третій університетський статут 1863 р. як найбільш ліберальний з усіх, з акцентом на характеристиці студентського середовища, знайшов репрезентацію в «Истории России. 1861–1917» У. Федорова: «Действие Университетского устава 1863 г. распространялось на 5 существовавших к тому времени

российских университетов: Московский, Петербургский, Казанский, Харьковский и Киевский, Дерптский в Эстонии, Гельсингфорсский в Финляндии и Варшавский в Польше имели свои уставы. Студенты, как и ранее, делились на своекоштных и казеннокоштных. Своєкоштные жили дома или в снимаемых ими квартирах и вносили плату за обучение. По окончании университета они могли свободно выбрать себе род занятий или службы. Казеннокоштные жили при университете и на его содержании. По окончании учебы они обязывались отслужить 6 лет по назначению. Однако казеннокоштные составляли небольшую часть студенчества. При поступлении в университет студенты давали подписку подчиняться установленным университетским правилам. Устав 1863 г. не предоставил права поступления в университеты женщинам. Однако правительство не могло не считаться с требованиями прогрессивных российских ученых дать доступ к высшему образованию и женщинам, разрешив открывать частные высшие женские курсы» [15, с. 256]. Дослідники Ю. Галкін, Ф. Григорьев, В. Колесников та Є. Олесеюк вказують на зміни, які містив даний статут, значною мірою охоплюючи питання набуття статусу студента: «Обращает на себя внимание то обстоятельство, что либеральный устав содержал более жесткую по сравнению с прежним регламентацию обязанностей студенчества» [3, с. 135]. Авторами відмічено, що саме 1863 р. уперше в нормативно-правовій практиці імперії було введено дисциплінарний статут студентства. Крім того, «заметной новацией устава явилась и отмена вступительных экзаменов в университетах, круто изменившая привычный ход университетской жизни. В число студентов теперь принимались все, имеющие аттестат об окончании полного гимназического курса» [3, с. 136].

Достатньо новачійним в організації університетського життя постає в сучасній історіографії статут, затверджений імператором 23 серпня 1884 р., шостий розділ якого присвячувався студентам (склад, дисципліна, система матеріальної допомоги). Так, зокрема, «Большие изменения внес устав и в студенческую жизнь, которая попала теперь под постоянный инспекторский контроль. В университеты принимали только окончивших гимназии юношей, не моложе 17 лет и неженатых (еще в 1880 г. МНП выпустило распоряжение – запретить студентам вступать в брак и не принимать в число сту-

дентов женатых лиц). Студент должен платить за слушание лекций, участие в практических занятиях по 5 руб. за полугодие (с 1887 г. – по 25 руб.). Кроме того, студент платил и так называемые гонорарные деньги преподавателям из расчета 75 коп. за недельный час на медицинском факультете и 1 руб. – на остальных. Однако, как оказалось, гонорары зависели не от качества лекций, не от популярности профессоров, а от величины потоков и обязательности тех или иных лекций» [1, с. 33].

Окремим напрямком розвитку сучасної вітчизняної історіографії постає наукова розробка особливостей входження до студентського середовища безпосередньо в університетах Наддніпрянської України. На основі документів та матеріалів офіційного характеру даний процес висвітлюють наукові статті з історії українських вузів [9], спеціалізовані видання з історії Університету св. Володимира [2; 5] та Харківського університету [16; 17; 18], конкретизуючи соціальний та національний склад студентства, що формувався у даних вузах відповідно до положень нормативно-правових актів імперського рівня XIX – початку XX ст.

Історія формування нормативно-правових основ соціального статусу студентів підросійської України – багатогранне та неоднозначне явище. З одного боку, наукові висновки існуючого комплексу історіографічних джерел щодо питання набуття статусу студента у Російській імперії, залишають усталеним факт визначення загальних засад доступу до вищої освіти на найвищому рівні для діючих протягом XIX – початку XX ст. «російських» університетів, що втілювалось у чотирьох загальноуніверситетських статутах. Статус студента згідно із положеннями даних законодавчих актів історичні дослідження висвітлюють достатньою мірою. Проте, як видно із досліджень, в ході частого реформування освітньої галузі імперії їх положення зазнавали неодноразової корекції у зв'язку із суспільно-політичними процесами в імперії загалом, та на Наддніпрянщині, зокрема. Обмеження, зміни та нововведення, які мали місце у ході університетських реформ, а особливо щодо прийому до вищих навчальних закладів імперії у др. пол. XIX – на поч. XX ст., роль даних актів в організації вищої освіти Києва, Харкова та Одеси потребують подальшого вивчення, що удосконалисть формування ґрунтовної, деталізованої та повної картини означеної проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аврус И. История российских университетов. Очерки / И. Аврус. – Москва, 2001. – 85 с.
2. Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади: [у 3 кн.]. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями / КНУТШ, НБ ім. М. Максимовича; Ін-т рукопису НБУВ; ЦДІАУК; ЦДАВОВ; ДАК; упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 2000. – 704 с.
3. Галкин Ю. Третий университетский устав / Ю. Галкин, Ф. Григорьев, В. Колесников, Е. Олесеюк // Высшее образование в России. – № 6. – 2001. – С. 134–136.
4. Герье В. Университетский вопрос / В. Герье // Вестник Европы. – 1873. – № 4. – С. 818–836.
5. З іменем Святого Володимира: у 2 кн. Кн. 1 / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – 398 с.
6. Иконников В. Русские университеты в связи с ходом общественного образования / В. Иконников // Вестник Европы. – 1876. – № 10. – С. 492–550.
7. История Императорского Университета св. Владимира. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. Т. 1 / М. Владимирский-Буданов. – Киев : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1884. – 734 с.
8. Історія Одеського університету за 100 років. [1865–1965]. – К. : Вид-во Київського університету, 1968. – 423 с.
9. Могильний Л. Київський Імператорський університет Святого Володимира в 1884–1914 рр. / Л. Могильний // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 30. – С. 7–14.
10. Новиков М. Создание системы университетского образования в России и Устав 1804 г. / М. Новиков, Т. Перфилова // Ярославский педагогический вестник. – 2012. – № 1. – Т. I (Гуманитарные науки) – С. 15–22.
11. Писарева Е. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст. (на матеріалах України): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е. Писарева; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2001. – 19 с.
12. Половко І. Статuti в системі правового регулювання діяльності навчальних закладів на українських землях у складі Російської імперії у XIX ст. / І. Половко // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 37. – С. 371–380.
13. Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. / С. Рождественский. – СПб., 1902. – 840 с.
14. Татищев С. Император Александр II: Его жизнь и царствование / С. Татищев. – СПб.: Тип. А. Суворина, 1903. – Т. 1. – 752 с.
15. Федоров В. История России. 1861–1917. / В. Федоров. – М. : ЮРАЙТ, 2011. – 384 с.
16. Харківський університет імені В.Н. Каразіна за 200 років. – Х., 2004. – 750 с.
17. Харьковский государственный университет, 1805–1980: ист. очерк / [И. Рыбалка, М. Черняков, А. Кучер и др.]. – Х. : Вища шк., 1980. – 160 с.
18. Харьковский государственный университет имени А.М. Горького за 150 лет: 1805–1955 / А. Слюсарский, В. Астахов, И. Мирошниченко и др. – Х. : Изд-во ХГУ, 1955. – 387 с.
19. Щетинина Г. Университеты в России и Устав 1884 г. / Г. Щетинина. – М. : Наука, 1976. – 232 с.
20. Эймонтова Р. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической / Р. Эймонтова. – М. : Наука, 1985. – 250 с.
21. Эймонтова Р. Университетская реформа 1863 г. / Р. Эймонтова // Исторические записки. – М., 1961. – № 70. – С. 174.

© Лариса Грицик
(Киев)

ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА СТУДЕНТОВ ПОДРОССИЙСКОЙ УКРАИНЫ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

XIX в. в истории высшего образования Российской империи и земель, которые находились под ее властью, стал временем длительных преобразований и выходом данной сферы на качественно новый уровень своего развития. Основание собственно «русских» императорских университетов в течении первой половины XIX в. вызвало необходимость законодательного закрепления порядков и структуры организации и функционирования высших учебных заведений.

Историография вопроса законодательных основ регулирования высшего образования императорской России характеризуется высоким уровнем разработки, в которой ключевое место принадлежит университетским уставам. Нормативно-правовые акты деятельности университетов в историографическом плане не теряют актуальности с момента их утверждения. Учитывая

сохранение тенденций разработки учеными тематики студенческого движения как одного из самых острых в социально-политической сфере второй половины XIX – начала XX в., как в империи в целом, так и на подросийской Украине в частности, важное научное значение имеют освещение и характеристика особенностей, условий и оснований приобретения статуса студента, вопрос того, лица какого сословия, национальности и пола имели такое право.

В статье раскрывается состояние и степень исследования проблемы в историографии. Освещен и проанализирован историографический доработок по указанной тематике, прослежены особенности его формирования. Рассматривается историографическое представление указанной тематики, выделены работы, которые прямо или косвенно освещают проблему. Акцентировано внимание на репрезентации ключевых условий приема абитуриентов в высшие учебные заведения Российской империи. Определено уровень охвата вниманием историками вопроса приобретения статуса студента при характеристике и анализе университетских уставов. Рассмотрены особенности освещения данной тематики в дореволюционной, советской и современной историографии.

В статье прослежено изучение нормативно-правовых основ университетов на украинской территории, которые подчинялись действию общеуниверситетских уставов 1804 г., 1835 г., 1863 г. и 1884 г. Показано репрезентацию в историографии ключевых аспектов приема абитуриентов в университет Св. Владимира, для которого императорской резолюцией 1833 г. было решено издать отдельный устав, а 1842 г. министром образования предложено еще один вариант. Выделены исследования, посвященные непосредственно данному вопросу из конца XIX века до сегодняшнего времени.

Уделено внимание определению аспектов, которые требуют дальнейшей научной разработки в контексте глубинного и разностороннего исследования указанной проблемы.

Ключевые слова: университеты, устав, высшее образование, социальный статус, студент, подросийская Украина, историография.

© Larysa Grytskyk
(Kyiv)

LEGISLATIVE DIMENSION OF SOCIAL STATUS OF STUDENTS IN RUSSIAN UKRAINE IN HISTORICAL LITERATURE

Nineteenth century in the history of higher education in the Russian Empire and the lands that were under its authority, was a time of long reforms and the release of this sector to a new level of development. The establishment of «Russian» imperial universities during the first half of the nineteenth century emphasized the need for legislative consolidation of procedures and structure of the organization and functioning of higher education institutions.

The historiography of question about legal framework of regulating the higher education in imperial Russia is characterized by high levels of development, in which the key place belongs to the university charters. Normative legal acts of activity of universities in terms of historiographic don't lose the relevance since their adoption. Taking into account the conservation tendencies of the elaboration by the scientists the subjects of student movement as one of the most critical in the socio-political sphere in the second half of XIX – early XX centuries in the empire in general and in the Russian Ukraine in particular. Significant scientific value have coverage and characteristic features, conditions and grounds for acquiring the status of a student, the question about the person of which state, national and gender have this right.

The article deals with the status and degree research of problems of historiography. The article deals and analyzes historiographical revisions of a specified topic, followed features of its formation. We consider historiography presentation of specified topics, there is highlighted works that directly or indirectly cover the issues of social status of students in the Russian lands of Ukraine in the nineteenth – early twentieth centuries.

The attention is focused on the representation of the subject of prerevolutionary, historical literature, the features of coverage Soviet scientists and key aspects of its development in modern historiography. There are highlighted the works of pre-revolutionary period, which fully addressed the issue of personnel of universities in the empire XIX - early XX centuries, built on the study of educational reforms specified period and the analysis of legal acts that regulate the field of higher education in the state. We characterize the theoretical and methodological approaches to this problem in Soviet historiography. The author noted that Soviet historians focused mostly on the social composition of students with single treatment to determine their status on a legal basis, defending the idea of formality of liberal changes in the organization of university life and preserve the leading positions of wealthy people in the introduction to higher education.

There are outlined level of coverage by historians question about becoming a student at the characterization and analysis of university statutes. There are reviewed the peculiarities by historians lighting conditions of enrollment of students (the required level of education, financial situation, age and national qualifications) to the category of students of higher educational institutions of the Russian Empire in the nineteenth and early twentieth centuries. There are analyzed the features of display in the historical literature the rules of admission to university in each of the university statutes and amendments of previous regulations with the adoption of another act of this nature. There is followed the coverage of extension of action each of the statutes existing at that time the document universities Empire.

The article deals with the study of the regulatory and legal framework of universities in the Ukrainian territory that subordinate actions of university statutes in 1804, 1835, 1863 and 1884. It is noted that certain trend of modern national historiography raises the scientific development the features of joining the student community directly at the universities of Dnieper Ukraine. It is indicated that the process cover scientific articles on the history of Ukrainian universities, specialized publications on the history of Kiev (Imperial) University of St. Volodymyr and Kharkov University. Such works based on official documents and materials specifying the data on the social and national structure of students that formed in these universities under the provisions of imperial legal acts XIX – early XX century. It shows also the representation in the historiography the key aspects of the reception of applicants to the Imperial University of St. Volodymyr for which the imperial resolution 1833 decided to issue a separate statute, and in 1842 Minister of Education suggested another option. In this context, attention is focused on «History of Imperial University of St. Vladimir» by M. Vladymyrsky-Budanov in 1884, which remains to this day a complex and specialized study of the history of the statutes of St. Volodymyr in which dedicated as a temporary charter in 1833 and the statute in 1842 a separate section.

Attention is paid to the definition of aspects that require further scientific development in the context of deep and versatile research of this problem. On the basis of the historiographical analysis by the author is noted the need for further scientific researches concerning the restrictions, changes and innovations that have taken place during the university reforms, especially concerning admission to higher educational institutions in the empire in the second half of XIX – early XX centuries.

Keywords: universities, charter, higher education, social status, student, Russian Ukraine, historiography.

До редакції надійшла 24.06.2015.

УДК 929 Антонович

**© Ольга Зубко
(Вінниця)**

РЕЦЕНЗІЯ ДМИТРА АНТОНОВИЧА НА НАУКОВУ РОБОТУ ВОЛОДИМИРА СІЧИНСЬКОГО «АРХІТЕКТУРА В СТАРОДРУКАХ» ВІД 6 ЛИПНЯ 1927 РОКУ

Стаття подає текст наукової рецензії відомого українського культуролога та мистецтвознавця, професора Українського вільного університету Дмитра Антоновича від 6 липня 1927 р. щодо наукової розвідки лектора Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі В. Січинського.

1927 р. В. Січинський, з метою підвищення своїх професійного статусу та фінансової стабільності, вирішив здобути звання доцента УВПІ. Представлена ним наукова розвідка мала стати вагомим аргументом для окресленої мети.

Згідно «Правил про порядок підвищення академічного персоналу» УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі» від 1926 р. процедура отримання посади доцента складалася з декількох кроків: подання на ім'я декана заяви з проханням надати посаду, до заяви додавалась автобіографія та одна з наукових праць; розгляду даної заяви, автобіографії і наукової праці загальними Зборами факультету та призначення двох офіційних рецензентів (референтів); отримання в двохмісячний термін письмової рецензії. У випадку позитивних висновків щодо наукової роботи, кандидату на посаду доцента призначалися так звані «габілітаційні виклади» на загальному засіданні Зборів факультету. В обговоренні наукової праці могли брати участь усі її члени. Після обговорення здійснювався підрахунок голосів «за» та «проти» шляхом відкритого голосування. Втім, якщо право обговорення мали усі члени Зборів, то право дорадчого голосу було тільки в професорів та доцентів – завідувачів кафедрами. При одностайності «за» постанова Зборів факультету подавалась на затвердження

Професорській раді. У випадку негативної рецензії або не одностайності думок в ході відкритого голосування, наукова розробка мала бути доопрацьованою протягом календарного року.

Наукова розвідка В. Січинського була оцінена Д. Антоновичем критично-позитивно.

Проілюстрована рецензія була отримана автором статті під час роботи IV Міжнародного конгресу дослідників історії Білорусі, що проходив у Каунасі на базі Університету імені Вітовта Великого в жовтні 2014 р. Рецензія, як і машинописний курс лекцій з історії української культури, та листування Д. Антоновича з УВІП й Українським науковим інститутом в Берліні впродовж 1927–1938 рр. містилася в папці зі штампом «Центрального державного історичного архіву УРСР».

Отримана ксерокопійовано архівна документація Д. Антоновича була надіслана автором публікації знавцю празьких еміграційних архівів – академіку, доктору філологічних наук Миколі Івановичу Мушинці.

Ключові слова: Український вільний університет, Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі, рецензування, процедура отримання наукових звань.

Ідея написання статті про рецензію Дмитра Антоновича визріла в мене ще восени 2014-го. Проте, поштовхом до її написання стали реалії осені 2015-го. А саме: вперте небажання деяких моїх вінницьких колег, аграріїв за фахом, детально розібратися із вимогами щодо присвоєння вчених звань доцента та професора. Вловила себе на думці, що домінуючі нині – бажання кар'єрного зросту, тісно пов'язане з питанням фінансової стабільності були такими ж домінуючими і в українському емігрантському середовищі 1920–1930-х рр. в ЧСР.

Після захисту 2010 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка дисертаційного дослідження – «Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.)» [5], я цілком зосередилася на україно-білоруській міжвоєнній проблематиці, оскільки мої наукові пошуки з теми УВІП базувалися, окрім «Празької колекції», на матеріалах білоруських та російських архівів. Яким же було моє здивування, коли 3 жовтня 2014 р. перед початком Пленарного засідання IV Міжнародного конгресу дослідників Білорусі, що проходив у Каунасі на базі Університету імені Вітовта Великого, одна із учасниць нашого «українського десанту», (побажала залишитися невказанною – О.З.), передала мені дві ксерокопійовані архівні папки, «змовницьки» повідомивши при цьому, «що папки ці цікаві для мене, але не вельми затребувані в цілому». Так у моїх руках опинилися: машинописні чернетки курсу лекцій Дмитра Антоновича з історії української культури (видані друком у київському видавництві «Либідь» 1993 р. з додатками В. Ульяновського та С. Ульяновської – О.З.) та його листування як з УВІП ім. М. Драгоманова, так і з Українським науковим інститутом у Берліні з 1927 по 1938 рр.

Відразу привертала увагу інформація про те, що матеріали фонду 3956с зберігаються

(згідно штампу – О.З.) у «Центральному державному історичному архіві УРСР». Тому, після закінчення роботи Конгресу, матеріали обох папок я перекопіювала та надіслала доброму знавцю Празьких еміграційних архівів – академіку, чудовій людині та мудрому наставнику, доктору філологічних наук Миколі Івановичу Мушинці до Пряшева (Словаччина).

Маємо відзначити, що життя та діяльність Дмитра Антоновича є дослідженими. Так, 1927 р. у «Літературно-науковому віснику» вийшла друком стаття В. Біднова «Дмитро Антонович (1877–1927)» [1]. В 1961 р. автобіографію українського культуролога видрукував А. Жук [4], а в 1967-му В. Міяківський у Віннепезі власним коштом видав книгу про міністра мистецтва в уряді Володимира Чехівського й голову дипломатичної місії Української Народної Республіки у Римі і Празі [9]. В 1990-х рр. засновник Револьюційної української партії, редактор численних українських часописів; член Української Центральної Ради, член Всеросійських установчих Зборів, морський міністр, міністр мистецтва, голова дипломатичної місії в Римі (1919) привернув увагу таких дослідників як Г. Божука та В. Афанасьєва [2]. А підсумком 2000-х стало ґрунтовне дисертаційне дослідження А. Шаповала про громадсько-політичну та наукову діяльність «вільноуніверситетця» й «музейника визвольної боротьби України» [12].

Як відомо, Дмитро Антонович стояв біля витоків створення Українського вільного університету ще у Відні; в 1927 р. обіймав посаду професора УВУ в Празі, тоді як з 1928 р. й по 1930 р., а згодом в 1937–1938 рр. був ректором даного навчального закладу. Неодноразово обирався він і на посаду декана філософського факультету УВУ. Його взаємовідносини з Українським вищим педагогічним інститутом ім. М. Драгоманова в Празі започатковані 31 травнем 1923 р., коли Дмитро Володимирович, дякуючи за запрошен-

ня увійти до складу штатного академічного персоналу УВІІ, мотивував свою відмову тим, що М. Драгоманов був творцем програми федерації в межах колишньої Росії, тоді як для нього особисто питання незалежності України і боротьба з федеративними ідеями стоять на першому місці. Ось чому, «я принципіально, – писав Д. Антонович, – не можу взяти участі ні в якій організації, ні в жодній справі, що пов'язана з ім'ям Драгоманова» [10; арк. 21а–21б]. Однак ця відмова не завадила спілкуватися «вільноуніверситетцю» з «драгоманівцями», як приватно, так і офіційно на засіданнях Українського історико-філологічного товариства, керманічем якого він був з 1924 по 1945 рр.

Тоді як Володимир Юхимович Січинський (1894–1962) – український архітектор, графік і мистецтвознавець, дійсний член НТШ (з 1930 р.), котрий пропрацював в УВІІ з моменту його відкриття і до моменту його закриття, на початку 1927 р. вирішив «габілітуватися» (габілітація (лат.) – захист наукової теми на право викладати в університеті – О.З.) на посаду доцента. До такого кроку Володимира Юхимовича спонукали, на нашу думку, дві причини. По-перше, «габілітація» прив'язувалася до фінансів. І ось чому. Прожитковий місячний мінімум українського емігранта в ЧСР в 1920–1930-х рр. складав 1000 тогочасних чехословацьких крон. І це за умови, коли пара осінніх чобіт коштувала 80–180 крон, чоловічий костюм 200–800 крон, пальто 250–700 крон, чоловіча сорочка 35–100 крон, разовий проїзд в трамваї 1–3 крони [7, с. 104]. Співвідношення чехословацької крони до американського долара в 1923–1933 роках становило 100:2,96. Тобто, сто чехословацьких крон дорівнювало двом долларам дев'яносто шести центам [6; с. 45]. Отож, місячний прожитковий мінімум українського емігранта в ЧСР складав 29 доларів 60 центів. Принагідно маємо зауважити: згідно постанови Міністерства закордонних справ ЧСР від 1 вересня 1925 р. щомісячна заробітня платня лектора УВІІ становила 1000 чехословацьких крон, тоді як доцента – 1200 чехословацьких крон (35 доларів 52 центи) [8, с. 65]. По-друге, лектор Січинський був справжнім архітектором, графіком, мистецтвознавцем та науковцем, тобто, як кажуть, фахівцем своєї справи. Січинський-архітектор шукав органічного зв'язку між новими засобами будівництва й українськими стилями минулого, особливо княжої доби і бароко. За його проектами побудовані: мурована церква в с. Михайлівцях (1933–1934), наближена до старих чернігівських храмів; дерев'яна церква в с. Комарниках (1937) – обидві на Пряшівщині

(нині Словаччина), церкви у Виппені біля Нью-Йорку (1949), в Порто-Уніон у Бразилії (1951); православний собор у Монреалі (Канада, кінець 1950-х рр.) та інші. Володимир Юхимович був також творцем низки оригінальних надгробків, у яких використовував народні форми багатораменних хрестів. А як книжковий графік він оформив понад 70 власних і чужих видань. Систематично вивчав і опрацьовував майбутній доцент В. Січинський й різні ділянки українського мистецтва та художнього промислу.

Згідно параграфа 9-го редакції статуту УВІІ від 1925 р. доцентами Вищого педагогічного інституту призначалися особи, котрі вже набули наукового звання «доцента» в інших українських або закордонних вищих навчальних закладах, або ж ті особи, котрі мали повну вищу освіту, ряд наукових праць та певний педагогічний стаж. Надалі ж, Професорська рада інституту орієнтувалася на спеціально розроблені і затверджені 20 жовтня 1926 р. «Правила про порядок підвищення академічного персоналу» [3, с. 570–576].

Процедура отримання посади доцента складалася з декількох кроків: подання на ім'я декана заяви з проханням надати посаду, до заяви додавалася автобіографія та одна з наукових праць; розгляду даної заяви, автобіографії і наукової праці загальними Зборами факультету та призначення двох офіційних рецензентів (референтів); отримання в двохмісячний термін письмової рецензії.

У випадку позитивних висновків щодо наукової роботи, кандидату на посаду доцента призначалися так звані «габілітаційні виклади» на загальному засіданні Зборів факультету. В обговоренні наукової праці могли брати участь усі їх члени. Після обговорення здійснювався підрахунок голосів «за» та «проти» шляхом відкритого голосування. Втім, якщо право обговорення мали усі члени Зборів, то право дорадчого голосу було тільки в професорів та доцентів – завідувачів кафедрами. При одностайності «за», постанова Зборів факультету подавалася на затвердження Професорській раді. У випадку негативної рецензії або не одностайності думок в ході відкритого голосування, наукова розробка мала бути доопрацьованою протягом календарного року.

Одним із офіційних рецензентів наукової розробки В. Січинського й було призначено Д. Антоновича.

Усі ми, науковці, знаємо, як приємно отримувати позитивні відгуки та рецензії. Що ж написав у рецензії В. Січинському Дмитро Володимирович?

«Високоповажний Пане Декане! (В 1927/1928 навчальному році деканом історико-філологічного відділу (факультету) УВПІ був доцент Іван Кабачків, завідувач кафедри економіки та соціології – О.З.).

У відповідь на вашого листа ч. 1301, від 1/VII/1927, отриманого 4/VII/1927, маю за честь Вас повідомити, що працю д-ра В. Січинського «Архитектура в стародруках» я знаю.

Ознайомившись з доданими до вашого листа правилами (маються на увазі «Правила про порядок підвищення академічного персоналу» від 1926 р. – О.З.) можу сказати, що осуджувана праця вповні задовольняє, щоб на підставі її д-ра В. Січинський, як лектор був допущений до габілітації на ступінь доцента в Педагогічному Інституті. Праця представляє собою самостійну розвідку, власне оригінально задуману і виконану спробу зібрати із старих українських гравюр матеріяли як для історії української архітектури. З цією метою автор на 24 сторінках таблиць зібрав і здебільшого одрисовував із старих гравюр архітектурні деталі в числі 175 рисунків, не рахуючи кількох планів будівель. Вибір із українських стародруків зроблено вповне сумлінно, перерисовано вправно, а в тих випадках, де автор підрисовуючи мусів робити реконструкцію архітектурного рисунку, це зроблено з достаточною обережністю. В такому вигляді альбом зроблений автором напевне стане в пригоді для істориків як української архітектури так можливо і для дослідників української гравюри.

На жаль менше удатною являється текстуальна частина праці, що мала-би містити висновки із опрацювання зібраного матеріялу. Але треба взяти на увагу, що значна частина відповідальності за це падає не на автора, а на видавців альбома, що примусили весь текст звузити до 20 друкованих сторінок, на яких очевидно тяжко було-б систематизувати такий багатий матеріял. Тільки все ж авторові можна закинути брак історичного методу в опрацюванні матеріялу; цей брак виявляється

в тому що: 1) автор не розібрав рисунки критично і не систематизував їх як історичний матеріял: а) точний в передачі архітектурних пам'яток, в) фантастичний і с) реальний, що передає вигляд певної будови, але не точно; 2) автор не все критично ставиться до джерел літературних, приймаючи на віру сумнівні твердження (прикл. на стор. 11 твердження, що церква у Вишгороді була круглою, там-же на віру без потрібної критики прийнято відомості про церкви в Крилові і Залукві), и 3) найголовніше, трапляється що автор у стремлінню довести наперед засвоєну думку, припускає твердження зовсім фантастичні (як ніби існування в старокнязівській добі у нас церков з планом грецького хреста або трохнавної античної базиліки). Взагалі дуже досадне вражіння справляє розділ тексту «Церковна архітектура» сперта на великий матеріял розміщений на 15 таблицях і зложений з більше як 80 рисунків. Але ці вражіння зглядується слідуючими річчями і конкретно написаними розділами про окремі будівлі, історією яких автор сумлінно зайнявся. Так кращими сторінками тексту являється розділ про Головну Церкву Київської Лаври, також більш вигідне вражіння справляють розділи про церкву над Брамою Київської Лаври, про Корнятківську Вежу у Львові і про Крехівський Монастирь, гравюрі якого у автора раніше було присвячено окрему розвідку, що послужили основою для отримання автором докторської гідності.

В кожному разі треба прийняти, що головна заслуга автора полягає в збиранні матеріялу і це зроблено так, що я не вагаюсь поручити працю д-ра В. Січинського «Архитектура в стародруках», як основу для габілітації автора на доцентуру.

Прага, 6 липня 1927 року.

Професор Українського Ун-ту в Празі Д. Антонович (підпис – О.З.)» [11; арк. 3–4].

Таким чином, наукова розробка В. Січинського, критично-позитивно оцінена Дмитром Антоновичем, стала підставою для отримання ним в кінці липня 1927 р. ступеня доцента УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біднов В. Дмитро Антонович (1877–1923) / В. Біднов // Літературно-науковий вісник. – 1927. – № 11. – С. 256–260.
2. Божук Г. Дмитро Володимирович Антонович – історик української культури / Г. Божук, В. Зілганов // Від Наукового Товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Міжн. наук. конф. (Пряшів – Свидник, 12–15 червня 1991 р.): Матеріали. – К.; Львів; Пряшів; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1992. – С. 224–232. Див. також. Афанасьєв В. Осягаючи історичний поступ національного мистецтва: До 120-річчя від дня народження Дмитра Антоновича / В. Афанасьєв // Культура і життя. – 1997. – 19 лист. – С. 3–4.
3. Витяг з статуту УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі (із 1925) [Б. м., б. р.].
4. Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича / А. Жук // Сучасність. – 1961. – № 1. – С. 103–114.

5. Зубко О.Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.): дис.....канд. іст. наук: 09.00.12 / Ольга Євгеніївна Зубко. – К., 2010. – 224 с.
6. Зубко О.Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.): дис..... канд. іст. наук: 09.00.12 «Українознавство» / Ольга Євгеніївна Зубко. – К., 2010. – 224 с.
7. Ковалёв М.В. Повседневная жизнь российской эмиграции в Праге в 1920–1930-е годы: исторические очерки / М.В. Ковалёв. – Саратов: Саратов. гос. тех. ун-т им. Ю.А. Гагарина, 2014. – 145 с.
8. Мірний І. Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова в Празі. (1923–1933) (Історія інституту) / І. Мірний. – Прага, 1934. – 144 с.
9. Міяковський В. Дмитро Антонович / В. Міяковський. – Вінніпег, 1967.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (ЦДАВОВУ). – Ф. 3801. – Оп. 1. – Спр. 366.
11. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 3956с. – Оп. 2. – Спр. 39.
12. Шаповал А.І. Громадсько-політична та наукова діяльність Дмитра Антоновича: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Андрій Іванович Шаповал. – Чернігів, 2010. – 292 с.

© **Ольга Зубко**
(Винниця)

РЕЦЕНЗИЯ ДМИТРИЯ АНТОНОВИЧА НА НАУЧНУЮ РАБОТУ ВЛАДИМИРА СИЧИНСКОГО «АРХИТЕКТУРА В СТАРОПЕЧАТНЫХ КНИГАХ» ОТ 6 ИЮЛЯ 1927 ГОДА

Данная публикация знакомит с текстом научной рецензии известного украинского культуролога и искусствоведа, профессора Украинского свободного университета Дмитрия Антоновича от 6 июля 1927 года на научное исследование лектора Украинского высшего педагогического института им. М. Драгоманова в Праге В. Сичинского. В 1927 г. В. Сичинский, с целью повышения профессионального статуса и финансовой стабильности, решил получить звание доцента УВПИ. Представленное им научное исследование должно было стать весомым аргументом для обозначенной цели.

Согласно «Правил о порядке повышения академического персонала» УВПИ им. М. Драгоманова в Праге от 1926 г. процедура получения должности доцента состояла из нескольких шагов: подачи на имя декана заявления с просьбой предоставить должность, к заявлению прилагались автобиография и один из научных трудов; рассмотрения данного заявления, автобиографии и научной работы общим Собранием факультета и назначение двух официальных рецензентов (референтов); получения в двухмесячный срок письменной рецензии. В случае положительных выводов по научной работе, кандидату на должность доцента назначались так называемые «габилитационные лекции» на общем заседании Собрания факультета. В обсуждении научного труда могли участвовать все их члены. После обсуждения осуществлялся подсчет голосов «за» и «против» путем открытого голосования. Впрочем, если право обсуждения имели все члены Собрания, то право совещательного голоса было только у профессоров и доцентов – заведующих кафедрами. При единодушии «за», постановление Собрания факультета предоставлялось на утверждение Профессорскому Совету. В случае отрицательной рецензии или не единства мнений в ходе открытого голосования, научная разработка должна быть доработанной в течении календарного года.

Научное исследование В. Сичинского было оценено Д. Антоновичем критически-позитивно.

Проиллюстрированная рецензия была получена автором статьи во время работы IV Международного конгресса исследователей истории Беларуси, который проходил в Каунасе на базе Университета имени Витовта Великого в октябре 2014 г. Рецензия, как и машинописный курс лекций по истории украинской культуры, и переписка Д. Антоновича с УВПИ и Украинским научным институтом в Берлине в 1927–1938 гг. находилась в папке со штампом «Центрального государственного исторического архива УССР».

Полученная ксерокопированная архивная документация Д. Антоновича была отправлена автором публикации знатоку пражских эмиграционных архивов – академику, доктору филологических наук Николаю Ивановичу Мушинке.

Ключевые слова: Украинский свободный университет, Украинский высший педагогический институт им. М. Драгоманова в Праге, рецензирование, процедура получения научных званий.

**REVIEW OF DMITRY ANTONOVICH ON SCIENTIFIC WORK OF VLADIMIR SICHINSKIY
«ARCHITECTURE IN EARLY PRINTED BOOKS» FROM 6 JULY 1927**

In October 2014, during the IV International Congress of researchers of the history of Belarus, which was held in Kaunas on the basis of the University named after Vytautas the Great, one of the participants of our «Ukrainian troops» gave me two xeroxed archive files, «in an undertone» saying thus, «what folder are these interesting for you, but not very popular in General». So in my hands was: typescript drafts of lectures Dmytro Antonovych in the history of Ukrainian culture (published in Kiev publishing house «Lybid» in 1993 with applications V. Ulyanovskyi and S. Ulyanovska) and his correspondence with UHPI them. M. Dragomanov and the Ukrainian scientific Institute in Berlin from 1927 to 1938.

Scientific review was written by D. Antonovich to request Professors' Council of the Ukrainian higher pedagogical Institute. M. Dragomanov in Prague.

In 1927, V. Sichinskiy, with the aim of raising the professional status and financial stability, has decided to obtain the academic title of associate Professor UHIT. Presents a scientific exploration was to become a weighty argument for the designated purpose. One of the reviewers of this intelligence was appointed D. Antonovich.

According to the «Regulations on the procedure of improving academic staff» UHPI them. M. Dragomanov in Prague in 1926 the procedure of obtaining the post of assistant Professor consisted of several steps: presentation to the Dean a statement requesting to provide the position, the application was accompanied by an autobiography and one of the scientific papers; the processing of this application, autobiography and scientific work of the General Meeting of the faculty and the appointment of two official reviewers (referees) obtain within two months of written reviews. In case of positive findings on scientific work, candidate for the post of associate Professor was appointed so-called «habilitation laid out» at the General Assembly meeting of the faculty. In the discussion of a scientific work could involve all their members. After discussion was conducted, the counting of the votes «for» and «against» by open vote. However, if the discussion had all the members of the Assembly, the right of a deliberative vote only the professors and associate professors – heads of departments. When unanimity in favour, the resolution of the Meeting of the faculty was submitted for the approval of the Professorial Council. In the case of a negative review or not unity of opinion in an open vote, scientific development should be finalized within the calendar year.

Scientific exploration Sichinskiy was estimated Antonovich critically-positively. Dmitry noted the originality Sichinskiy and diligence in the selection of early printed books. While his places of work were: ambiguity of findings and the lack of historical method in the treatment of the material. However, overall, despite the originality and superiority in thought, the reviewer noted the predominance of positive.

For Sichinskiy positive assessment of his scientific intelligence had significant value. Since taking up the post of assistant Professor, he received not only a professional honor, but also a certain financial status. Large wage enables better survive in the emigration environment. The subsistence monthly minimum is a Ukrainian émigré in Czechoslovakia in the 1920-ies–1930-ies was 1000 then Czechoslovak crowns. And this is assuming that when a pair of autumn boots cost 80–180 crowns, men's suit 200–800 kroner; kronor 250–700 coat, shirt 35–100 crowns, a single passage in tram 1–3 crown. The ratio of the Czechoslovak crown to the us dollar in the years 1923–1933 was 100:2,96. That is, one hundred Czechoslovak crowns was equal to two dollars ninety six cents. So, minimum subsistence level of Ukrainian emigrants in Czechoslovakia was 29 dollars 60 cents. In passing I should note: according to the decree of the Ministry of foreign Affairs of the Czechoslovak Republic from September 1, 1925 monthly salary of a lecturer UHPI was 1000 Czechoslovak crowns, then as associate Professor – 1200 Czechoslovak crowns (35 \$ 52 cents).

Received kserokopiarka archived documents Antonovich was sent to the author the connoisseur of the Prague emigration archives – academician, doctor of philological Sciences Nikolai Ivanovich Mushinka (Presov, Slovakia).

Key words: Ukrainian free University, Ukrainian higher pedagogical Institute them. M. Dragomanov in Prague, review the procedure for obtaining scientific titles.

До редакції надійшла 25.08.2015.

**ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО АКЦІЮ «ВІСЛА»,
ЯК ОДНУ З ФОРМ ЛІКВІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ**

У статті подається аналіз вітчизняної та радянської історичної літератури щодо визначення стану наукової розробки питання, пов'язаного із завершенням депортації українського населення з Польщі в УРСР у 1947 р. та прив'язаність до нього ліквідації УГКЦ, як продукуючої сили українського націоналізму.

В публікації відзначається, що після закінчення Другої світової війни встановлення кордону між Радянським Союзом і Польщею по так званій «лінії Керзона» ускладнило проживання українців на польській території. Насамперед вчені це пов'язують з переходом до Польщі кількох районів, населених українцями, які за своєю конфесійною приналежністю представляли Українську греко-католицьку церкву. Наявність останньої на зазначених землях, поглиблювала конфронтацію між її вірними та політичними силами Польської Республіки, які звинувачували УГКЦ у підтримці військової структури Організації Українських Націоналістів.

Аналізуючи різного роду праці з проблеми реалізації акції «Вісла», у статті йдеться про домовленість між Польщею та СРСР, яка передбачала обмін населенням на добровільних умовах. Проте, насправді, відзначається, що з самого початку обмін супроводжувався насильством і численними жертвами.

На основі різних підходів до вивчення післявоєнної депортаційної політики на польсько-українському порубіжжі автором відзначається початок переселення українців з Польщі ще задовго до 1947 р. Не останню роль у цьому процесі відіграли події саме релігійно-церковного характеру у 1945–1946 рр. в західних областях УРСР. Йдеться, насамперед, про тотальний наступ на інститут Церкви, як центр національного життя в західноукраїнському регіоні. Львівський собор 1946 р. і ліквідація на ньому УГКЦ лише юридично узаконила процес усунення цієї конфесії із суспільної арени. Одним із дієвих способів його проведення у прикордонній між Польщею та УРСР смузі мала стати акція «Вісла».

У 1947 р., відзначається у статті, виселення українців з південно-східної Польщі вступило вже у завершальну стадію. На підставі різних думок щодо цього, наголошується на особливій жорстокості депортаційної політики у цей період. Автор наголошує, що польська влада за погодженням з радянським керівництвом консолідувала сили для остаточного завершення акції.

В контексті теми статті автор підсумовує, що одним з аспектів мети переселення частини українського населення Посяння, Лемківщини, Холмищини і Підляшшя на захід і північ Польщі, на так звані «повернуті землі» була ліквідація однієї з найбільших єпархій УГКЦ поза межами УРСР. Причина так вважати пов'язана з усуненням стратегічного конкурента з політичної та суспільної арени соціалістичної Європи, яка після Другої світової війни опинилася під контролем СРСР. Таку думку, йдеться в публікації, не заперечували й радянські історики. Так само, як і не спростовували того, що акція «Вісла» була спільним проектом Польщі та СРСР, у тому числі й для того, щоб позбутися невідгідної для обох сторін греко-католицької церкви.

На основі існуючої статистики відзначаються й наслідки акції «Вісла», її масштаби та механізм застосування в контексті ліквідації УГКЦ. Йдеться про участь польських та радянських військових формувань в ув'язненні греко-католицьких священників та вірних. Також відзначається, що під загрозою покарань у стислі терміни було застосовано репресії проти єпископської Курії Перемишльської єпархії. Для тих, хто намагався уникнути переселення або повертався додому, відзначає автор, створювалися спеціальні відділи міліції, які проводили арешти останніх.

Таким чином, у статті йдеться про одну з актуальних проблем у вітчизняній та європейській історіографії, яка лише зараз починає набувати нового осмислення та переусвідомлення.

Ключові слова: УГКЦ, Польща, УРСР, СРСР, акція «Вісла», депортації, історіографія.

Наслідки Другої світової війни, яким у 2015 р. минає шістдесятий рубіж, досі нагадують українському суспільству про трагічні

події, які відбулися в його історії. У першу чергу вони пов'язані з політичними амбіціями правлячої радянської політичної номенклатури,

які виходили поза межі моралі та етики. Поняття людини було зведено до елементу механізму, який могли замінювати, викидати, ламати тощо. В історіографії з такими речами пов'язують терміни «терор та геноцид», які претендують на визначення злочину проти людяності. Саме такими термінами історики характеризують події на українсько-польському порубіжжі у 1947 р., що пов'язані з масовою депортацією українців з польських територій, які до 1939 р. входили до складу західноукраїнських земель. Тобто, йдеться про операцію (акцію) «Вісла», внаслідок якої велику кількість українського населення було виселено з їхніх споконвічних земель.

В історіографії різних періодів цей факт розглядають переважно, як одну з форм розв'язання національного питання в контексті боротьби радянської влади з українським рухом опору. Проте вже 1940-х рр. з операцією «Вісла» почали пов'язувати й релігійне питання на польсько-українському порубіжжі. Насамперед, йдеться про реформування церковного життя на землях Холмщини, Підляшшя, Лемківщини та Посяння, які у лютому 1945 р. відмежовувалися від УРСР «лінією Керзона», визначеною на конференції у Ялті. Ці території належали до Перемишльської єпархії та Лемківської Адміністрації УГКЦ, на яких уряд СРСР, за допомогою польських комуністів, намагався провести зміни церковно-релігійного характеру. В історіографії ми зустрічаємо численні дискусії навколо цього питання, до сфери яких вчені відносять і міжконфесійні протиріччя на території єпархії, спровоковані урядом СРСР та Курією РПЦ. Таким чином, вчені намагаються акцентувати увагу на церковному чиннику, який мав місце в підготовці і проведенні операції «Вісла». А це, у свою чергу, робить дану проблему концептуально-важливою та актуальною.

Мета статті полягає у висвітленні різних думок вчених щодо причетності операції «Вісла» до ліквідації Української греко-католицької церкви на території Холмщини, Лемківщини, Підляшшя та Посяння.

В історіографії дана проблема висвітлюється фрагментарно або частково в контексті політичних причин депортації.

Одним з перших, хто спробував саме в такому ключі подивитися на ліквідацію Перемишльської єпархії УГКЦ був історик УГКЦ, священник монаршого чину Святого Василя Великого (далі ЧСВВ) А. Великий. Окрім політичного фактору, який він без сумніву вважає домінуючим в акції «Вісла», вчений виділяє і церковний. Останній, на його думку, був пов'язаний з двома аспектами:

по-перше, домінуючою роллю греко-католицької церкви, яка офіційно суперечила законодавству СРСР і канонічному праву РПЦ, яку лобіювали і польські комуністи; по-друге, УГКЦ на польсько-українському порубіжжі розцінювалася як стратегічно небезпечна через підтримку українського руху опору [1, с. 271–273].

Необхідно відзначити, що після підписання договору між Польщею і СРСР у вересні 1945 р., вважає А. Великий, політична ситуація на Холмщині, Лемківщині, Підляшші та Посянні почала серйозно впливати на церковну складову цих територій. Історик вважає, що саме з цього періоду поступово в ідею репатріації українців до УРСР включається церковна складова. А, отже, це несло із собою концепцію повномасштабної ліквідації УГКЦ на теренах поширення соціалістично-комуністичної ідеології, а також радянзації польсько-українського порубіжжя і його «рафінування» згідно державного зразка. Першим кроком тиску на УГКЦ у Перемишльській єпархії, вважає вчений, було ув'язнення 21 жовтня 1945 р. Й. Коциловського та його помічника Г. Лакоту [1, с. 273].

Що стосується єпископа Й. Коциловського та його арешту, то вчений надає цьому особливої уваги. Так він вводить в науковий обіг думку про Й. Коциловського, як першого кандидата, якого уряд СРСР вибрав на керівника «Ініціативної групи». Тому його арешт у жовтні 1945 р. був випадковим і єпископа було звільнено з відділення КДБ м. Мостиськ Львівська обл. на умовах співпраці з відділом у справах релігії та культів. Проте, його позиція щодо співпраці з владою була незмінною. А. Великий відзначає, що 25 січня 1946 р. єпископ остаточно заявив про своє небажання співпрацювати з владою, через що його знову заарештували і поселили в будинку для пристарілих у м. Києві, де він у листопаді 1947 р. помер. З такими драматичними подіями, а саме другим арештом єпископа, вважає історик, припинала практичне існування Перемишльська Капітула (єпархія) [1, с. 273–274].

На підготовчому етапі депортації акції «Вісла» у 1945–1946 рр., згідно А. Велико-го, можна вже виділити теоретичні засади підготовки до ліквідації греко-католицької церкви на етнічних українських територіях, які відійшли після 1939 р. до володінь Польщі. Їх вчений розставляє в наступному порядку: запровадження постійного тиску на церкву з дозволом на депортацію громадян греко-католицького віросповідання; поширення наказу по очищення території Лемківщини; розширення сфери впливу польської поліції на греко-католицьке духо-

венство з правом його арешту і переправленням до СРСР [1, с. 273–274]. Однак, особливість роботи А. Великого полягає також у тому, що він намагається показати взаємозв'язок операції «Вісла» з рішеннями Львівського собору щодо комплексної ліквідації УГКЦ. При цьому описує систематичний ідеологічний і силовий наступ на Перемишльську єпархію напередодні березневих подій у Львові.

Фахово і ґрунтовно проблемою ліквідації УГКЦ на українсько-польському пограниччі у вітчизняній історичній науці займається також сучасний греко-католицький священник, ректор Українського Католицького Університету Б. Прах. Його наукові інтереси пов'язані з дослідженням історії Перемишльської єпархії, зокрема в період поширення радянської антицерковної кампанії. З-поміж численних публікацій присвячених цій проблемі, вчений свою увагу зосереджує особливо на її усуненні з церковної арени протягом 1945–1947 рр. У своїх висновках щодо цього він виділяє силовий сценарій, застосування якого порушувало міжнародні норми і права людей, у тому числі на свободу віровизнання. Більше того, він вважає, що комуністичний уряд провокував міжконфесійний конфлікт між українцями і поляками. Особливо відзначає вплив на загострення ситуації неофіційного союзу між польськими підпільними організаціями та силовими структурами влади. Таким чином, середину 1940-х рр. Б. Прах вважає кульмінаційною у боротьбі державної влади СРСР з УГКЦ на території Перемишльської єпархії. Від початку 1945 р., зауважує він, «польським підпільним організаціям «допомагали» у терорі нові клітини адміністративної польської влади – Міліція обивательська, Уряд безпеки і Військо Польське» [7, с. 127].

В силовому тиску проти греко-католицьких священників вчений схильний звинувачувати, зокрема, силову структуру – «Військо Польське», яке протягом 1945 р. разом із силовими органами СРСР провело близько сотні арештів духовенства Перемишльської єпархії. У 1946 р., відзначає Б. Прах, це військо з польською адміністрацією провело кілька масштабних операцій щодо виселення українських родин з території Польщі. Він відзначає їхню жорстокість, яка вилилась у масові вбивства священників, зокрема тих, які підозрювалися у співпраці з УПА. Насамперед, йдеться про індивідуальні розстріли та судові засідання над вищезазначеним прошарком духовенства. А, отже, зі слів вченого, стає зрозуміло, що до офіційного початку операції «Вісла» вже було

проведено серйозні заходи для позбавлення легального функціонування українських греко-католицьких громад на території Польщі, а загалом і Перемишльської єпархії [7, с. 128].

Події 1947 р., які напряму пов'язані з операцією, на думку Б. Праха, були, власне, завершальною стадією ліквідації єпархії. Така позиція побудована на тому, що саме із завершенням депортацій УГКЦ на Лемківщині перейшла у статус юридично забороненої. При цьому вчений виділяє діяльність греко-католицьких єпископів Й. Коциловського, Г. Лакоти та десятки священників, які робили все можливе, щоб зберегти мінімальні права церкву в умовах терору. Через що і самі зазнали репресій [8, с. 204–214].

У сучасній вітчизняній історичній науці питання ліквідації УГКЦ на польсько-українському порубіжжі представлено також в дисертації І. Поїздник. Дослідниця намагається показати взаємозв'язок між політикою переселення 1946–1947 рр. і ліквідацією української греко-католицької церкви у цей самий період. Опираючись на усталену в історіографії думку про асоціативність українського греко-католицизму з національним питанням, вона вважає, що саме через таку призму дивилися на нього і польські комуністи і націоналістичні організації. Відстоюючи чистоту польської нації, кожна з цих сторін не бачила у ній функціонування УГКЦ. Особливо це проявилось із загостренням церковної політики в СРСР і підготовкою до усунення УГКЦ із суспільної арени Галичини. Проте І. Поїздник подає це під власним кутом зору, а, зокрема, пов'язує процес ліквідації УГКЦ на польсько-українському порубіжжі, у тому числі на території Апостольської Адміністрації Лемківщини, з підготовкою до акції «Вісла». При цьому констатує, що з самого початку свого прийняття ідея «українсько-польського трансферу» [6, с. 14] оцінювалася як греко-католицькими так і римо-католицькими ієрархами негативно. Щодо останньої, то на думку дослідниці, перед нею поставало дві загрози: по-перше, ліквідація УГКЦ могла загострити вже напружені відносини радянської влади з Римо-Католицькою Церквою (РКЦ) в УРСР; по-друге, антицерковна кампанія де-факто могла перекинутися РКЦ у самій Польщі [6, с. 14–15].

На відміну від Б. Праха, ситуація із переселенням, на думку І. Поїздник, протягом 1946 р. була все ж таки не зрозумілою, а відповідно не передбачувана для греко-католиків, оскільки такими були дії державних органів влади. А це, на її думку, є важливим аспектом, оскільки заперечує думку про вплив міжконфесійних

протиріч на цілісність УГКЦ. Іншими словами, це час постійного очікування і страху перед невідомим. Це при тому, що на побутував рівні жодних проблем у відносинах між греко-католицькими і римо-католицькими вірними не було. Навпаки І. Поїздник вважає, що потужну підтримку для населення, під час демографічних процесів, надавали саме римо-католицькі священики. Таким чином, автор веде мову виключно про політичні мотиви ліквідації Перемишльської єпархії УГКЦ, до чого польські комуністи намагалися залучити римо-католицьких священиків, спираючись на їхній авторитет в суспільстві. Проте це було не просто, оскільки більшість самих польських ксьондзів не підтримували політику переселення і консолідувалися з українським та польським рухом спротиву [6, с. 14–15].

Для дослідниці цілком очевидно, що «зادля остаточної радянзації західноукраїнських земель (у тому числі і її колишніх територій – *авт.*) та успішного наступу на католицизм, греко-католицька церква була приречена на ліквідацію» [6, с. 15]. Тобто приборкання УГКЦ в умовах соціальної, культурної і релігійної політики СРСР було питанням часу. Окрім вже відомих технологій для підготовки до ліквідації, дослідниця називає ще й використання суперечок у лавах самої греко-католицької церкви, які розпочалися напередодні, під час і після Львівського собору. На її думку, вони були через «багатополярність поглядів та вчинків зумовлених низкою чинників як особистого (переконання, родинні традиції, душпастирський погляд), так і зовнішнього характеру (тиск з боку влади, українського підпілля, позиція РКЦ)» [6, с. 15].

Підсумовуючи думки І. Поїздник, ми приходимо до висновків, що на відміну від ситуації в Галичині, яка була тісно пов'язана з Львівським собором, одержавлення церковного життя на польсько-українському порубіжжі показало неспроможність радянського уряду вирішити питання з українським католицизмом. Штучне приєднання до РПЦ греко-католицьких парохій Перемишльської єпархії, без врахування обрядових, конфесійних, ментальних особливостей населення регіону вилилося у відвертий акт анексії.

Проте, підсумовуючи підготовку і проведення акції Вісла в контексті ліквідації Перемишльської єпархії, у середовищі вітчизняних істориків сформувалася думка, що питання ліквідації УГКЦ займало значне місце в процесі депортацій. Однак вчені переважно схилиються до думки, що мета припинення існування однієї з найдавніших єпархій лежала в площині бо-

ротьби радянського режиму з українським рухом опору. Часто стикаємося з висвітленням критики ОУН, яку вчені показують за допомогою архівних партійних звітів, актів тощо. Причина в цьому, на думку Ю. Калініна та В. Лубського, полягала в наступному. ОУН, на їхню думку, була «... дитям, якому стало тісно в рамках політики уніатської церкви» [4, с. 37], тому її діяльність вилилася у значно серйозніші масштаби, які переслідував уряд СРСР. Тому ліквідація греко-католицької церкви в Перемишльській єпархії була, таким чином, боротьбою державного апарату Радянського Союзу з українським рухом опору. Таку думку можна зустріти в сучасного історика Б. Цивінського. Він вважає, що церковне питання у 1946 р. та діяльність підрозділів ОУН, яка загострилася у післявоєнний період, були чи не найактуальнішими питаннями для дискусії і проблема для негайного вирішення. Проте, це відбувалося вже у той час, як відзначає вчений, коли наприкінці 1946 р. УГКЦ була позбавлена повноцінного захисту з боку ОУН, оскільки політична ситуація в суспільстві перенесла церковні питання на «задній план людської свідомості» [9, с. 170].

В радянській історіографії також зустрічаємо переважну більшість думок, у яких історики подають ліквідацію УГКЦ на польсько-українському порубіжжі, виключно як одну з форм боротьби уряду СРСР з українським рухом опору. У різні періоди про це писали К. Дмитрук, Археєпископ РПЦ Макарій, С. Возняк та ін. Зокрема К. Дмитрук вважає, що саме населення західних областей УРСР було зацікавлене у ліквідації церкви, оскільки та призвела до апатичності населення західноукраїнських земель. Причину він пов'язує зі зрадою церкви своїх священиків та вірних, використавши їх для власної користі, включно до співпраці з дивізією СС Галичина [3, с. 280]. Власне про останнє неодноразово наголошував Археєпископ РПЦ Макарій, про що писав у своїй роботі «Православ'я на Україні». Його основна думка зводиться до того, щоб показати підтримку духовенством греко-католицької церкви Львівського собору. З цього приводу він зазначає: «навколо Ініціативної групи об'єдналося 986 священиків або 78% духовенства, яке знаходилося тоді на території західних областей України» [5, с. 33].

Зовсім іншу статистику подає С. Возняк. Він аналогічно описує про втрату УГКЦ свого авторитету у післявоєнний період, у зв'язку з чим напередодні Львівського собору у її вірних виникло пасивне відношення до неї. Також, стверджує він, така ситуація призвела до зре-

чення багатьма священиками свого сану, переходу в підпілля існування або ж зміни конфесії. У післявоєнний період ця цифра становили 1 267 осіб, з яких лише 281 не приєдналася до Ініціативної групи. Тому, на думку С. Возняка, це дає право стверджувати, що до питання «скасування унії висловилося «незначна кількість служителів» [2, с. 12], а лише та, що на різних етапах підтримала Ініціативну групу.

Отже, наявний історіографічний екскурс дозволяє зробити висновки, що на відміну від радянського однобокого висвітлення ліквідації Перемишльської єпархії під час операції «Вісла», вітчизняні історики виходять поза межі

радянського наукового способу мислення. Так, вони не вважають ліквідацію Української греко-католицької церкви на польсько-українському порубіжжі, причиною депортацій українського населення з Лемківщини, однак і не применшують у цьому процесі такого явища. На думку більшості істориків воно було логічним, оскільки після Львівського собору 1946 р. антигреко-католицька кампанія лише набирала обертів. А тому враховуючи післявоєнну ситуацію на західних регіонах УРСР, державна влада намагалася остаточно покінчити з українським рухом опору та будь-якими проявами українізму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великий А.Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні реколекції з Ватикану: У 9 т. / А.Г. Великий. – Рим: Вид-во ОО Василіян, 1977. – Т. 9. – 304 с.
2. Возняк С.М. Уніатство і український буржуазний націоналізм / С.М. Возняк, В.М. Фомін, В.П. Москалець та ін. – К.: Наук. думка, 1986. – 252 с.
3. Дмитрук К.Є. Під штандартами реакції і фашизму / К.Є. Дмитрук. – К.: Наук. думка, 1976. – 381 с.
4. Калінін Ю.А. Греко-католицька церква: історія і сучасність. Конспект лекцій (для викладачів вищих і середніх навчальних закладів, учителів шкіл) / Ю.А., Калінін, В.І. Лубський та ін. – К.: КДУ, 1992. – 338 с.
5. Макарій (Архиєпископ). Православ'я на Україні / Архиєпископ Макарій. – К.: Україна, 1980. – 62 с.
6. Поїздник І.І. Відносини між греко-католицькою та римо-католицькою церквами на україно-польському порубіжжі (1939–1946 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І.І. Поїздник. – К., 2007. – 20 с.
7. Прах Б. Греко-католицьке духовенство Перемишльської Єпархії і Апостольської Адміністрації Лемківщини 1937–1947 рр. – вбиті і репресовані / Б. Прах // Богословія. – Львів: УБНТ, 1999. – Т. 63. – Кн. 1–4. – С. 116–140.
8. Прах Б.А. Репресії супроти греко-католицького духовенства Перемишльської єпархії та Апостольської Адміністрації Лемківщини (1939–1947 рр.) / Б.А. Прах // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. – 2012. – Вип. 7. – С. 202–214.
9. Cywiński B. Ogniem pro'bowane. Z dijejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Srodkowo-Wschodniej. W 2 t. / Bogdan Cywiński. – Warszawa: Wydawnictwo szkolne i pedagogiczne, 1994. – Т. 2. – 517 s.

© Тарас Пшеничний
(Київ)

ИСТОРИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ ОБ АКЦИИ «ВИСЛА», КАК ОДНОЙ ИЗ ФОРМ ЛИКВИДАЦИИ УКРАИНСКОЙ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ НА УКРАИНО-ПОЛЬСКОМ РУБЕЖЕ

В статье дается анализ отечественной и советской исторической литературы по определению состояния научной разработки вопроса, связанного с завершением депортации украинского населения из Польши в СССР в 1947 г. и привязанность к нему ликвидации УГКЦ, как продуцируемой силы украинского национализма.

В публикации, на существующем в историографии утверждении, отмечается, что после окончания Второй мировой войны установление границы между Советским Союзом и Польшей, по так называемой «линии Керзона», осложнило проживание украинцев на польской территории. Прежде всего ученые это связывают с переходом в состав Польши нескольких районов, населенных украинцами, которые по своей конфессиональной принадлежности представляли Украинскую греко-католическую церковь. Наличие последней на указанных землях, усугубляло конфронтацию между ее верными и политическими силами Польской Республики, последние обвиняли УГКЦ в поддержке военной структуры Организации Украинских Националистов.

Анализируя различного рода работы по проблеме реализации акции «Висла», в статье говорится о договоренности между Польшей и СССР, которая предусматривала обмен населением на добровольных условиях. Однако, на самом деле, отмечается, что с самого начала обмен сопровождался насилием и многочисленными жертвами.

На основе различных подходов к изучению послевоенной депортационной политики на польско-украинском пограничье автором отмечается начало переселения украинцев из Польши еще задолго до 1947 г. Не последнюю роль в этом процессе сыграли события именно религиозно-церковного характера в 1945–1946 гг. в западных областях УССР. Речь идет прежде всего о тотальное наступление на институт Церкви, как центр национальной жизни в западноукраинском регионе. Львовский собор 1946 г. и ликвидация на нем УГКЦ только юридически узаконила процесс устранения этой конфессии с общественной арены. Одним из действенных способов его проведения в пограничной между Польшей и УССР полосе должна была стать именно акция «Висла».

В 1947 г., отмечается в статье, выселение украинцев с юго-восточной Польши вступило уже в завершающую стадию. На основании различных мнений по этому поводу, отмечается особая жестокость депортационной политики в данный период. Автор отмечает, что польские власти по согласованию с советским руководством, консолидировали силы для окончательного завершения акции.

В контексте темы статьи автор делает вывод, что одним из аспектов цели переселения части украинского населения Посяння, Лемковицины, Холмицины и Подляшья на запад и север Польши, на так званые «возвращённые земли» была ликвидация одной из крупнейших епархий УГКЦ за пределами УССР. Причина так считать связана с устранением стратегического конкурента с политической и общественной арены социалистической Европы после Второй мировой войны, которая оказалась под влиянием СССР. Такое мнение, говорится в публикации, разделяли и советские историки. Так же, как и не опровергали того, что акция «Висла» была совместным проектом Польши и СССР в том числе и для того, чтобы избавиться невыгодной для обеих сторон греко-католической церкви. На основании существующей статистики отмечают материальные последствия акции «Висла», ее масштабы и механизм применения в контексте ликвидации УГКЦ. Речь идет об участии польских и советских военных формирований в заключении греко-католических священников и верующих. Также отмечается, что под угрозой наказаний в сжатые сроки было применено репрессии против епископской Курии Перемишльской епархии. Для тех, кто пытался избежать переселения или возвращался домой, отмечает автор, создавались специальные отделы милиции, проводившие аресты последних.

Таким образом, в статье речь идет об одной из актуальных проблем в отечественной и европейской историографии, которая только сейчас начинает приобретать нового значения и переосмысления.

Ключевые слова: УГКЦ, Польша, УССР, СССР, акция «Висла», депортации, историография.

© Taras Pshenychnyy
(Kyiv)

OPINION OF HISTORICAL ACTION «VISLA», AS A FORM OF ELIMINATION UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH ON UKRAINIAN-POLISH BORDERLANDS

The consequences of the Second World War, which in 2015 will expire sixty milestone, Ukrainian society is still reminiscent of the tragic events that took place in its history. First, they are associated with the political ambitions of the ruling Soviet political nomenclature, which went beyond morality and ethics. The concept of the human element has been reduced to a mechanism that could replace, throw, break, etc. In historiography associated with such things, the terms «terrorism and genocide», claiming definition of the crime against humanity. It historians such terms describing events in the Ukrainian-Polish borderlands in 1947 related to the Ukrainian mass deportation of Polish territories, which until 1939 were part of Western Ukraine. That is, it is a transaction (action) «Visla», which resulted in a large number of Ukrainian people were evicted from their ancestral lands.

The article deals with the analysis of national and Soviet historical literature to determine the state of scientific development issues associated with the completion of deportation Ukrainian population from Poland to the USSR in 1947 and his attachment to the liquidation of the UGCC as producing power Ukrainian nationalism.

The literature on the existing historiography statement noted that after the Second World War Boundary between the Soviet Union and Poland in the so-called «Curzon Line» complicated Ukrainian residence in Polish territory. First of all scientists is associated with the transition to Poland several areas inhabited by Ukrainian, which by their religious affiliation represented the Ukrainian Greek Catholic Church. The pres-

ence of the latter in these lands, deepened the confrontation between the faithful and the political forces of the Polish Republic, which accused the Church in supporting the military structure of Ukrainian Nationalists.

In particular historiography different periods mainly consider this fact, it as a form of solution of the national question in the context of fighting the Soviet regime with the Ukrainian movement resistance. However, in the 1940s. With action «Visla» began to associate and religious issue at the Polish-Ukrainian borderlands. First of all we are talking about land reform church life in the lands Holm, Podlasie and the Lemkivcschyna, Posyannya that in February 1945 dissociated themselves from the USSR «Curzon Line» determined at a conference in Yalta. These territories belonged to the Diocese of Przemyśl and Lemko Administrative Church, which the Soviet government, with the help of Polish Communists sought to change church-religious nature. In historiography we find numerous discussions around this issue, the scope of which scientists attribute and inter-confessional conflict in the territory of the diocese provoked by the government of the USSR and the Russian Orthodox Church Curia. So scientists are trying to focus on the church factor, which occurred in preparing and carrying out action «Visla». This in turn makes the problem conceptually-important and urgent. Analyzing the different kinds of work on the issue of implementation of the action «Visla», the article refers to an agreement between Poland and the USSR, which included the exchange of populations in voluntary conditions. But, in fact, noted that initially accompanied by exchange of violence and numerous victims. Based on the different approaches to the study of post-war deportation policy on the Polish-Ukrainian borderlands author notes beginning Ukrainian migration from Poland long before 1947 no role in this process is played developments religious character of the church in 1945 – 1946 in the western areas of USSR. First of all, all-out attack on the institution of the Church, as the center of national life in the Western region. Lviv Cathedral in 1946 and liquidation of the UGCC it only legally legitimized process around this confession from the public arena. One of the most effective ways of its holding in the border between Poland and the Ukrainian SSR lane was to be action «Vistula».

In 1947, noted in the article, Ukrainian eviction from south-eastern Poland has entered the final stage. On the basis of different opinions about this, emphasizes the cruelty deportation policy during this period. The author notes that the Polish authorities in agreement with the Soviet leadership consolidated their forces for the final completion of the action.

In the context of the theme article, the author concludes that one aspect of the goal relocation of the Ukrainian population Posyannya, Lemko, Holm and Podlasie west and north of Poland, so ooze «returned the land» was the elimination of one of the largest dioceses Church outside the USSR. The reason to think so associated with the elimination of a competitor with strategic political and public arena of the socialist Europe which after the Second World War was under Soviet control. This view, according to the publication, did not object and Soviet historians. Just as not denied that the action «Visla» was a joint project of Poland and the Soviet Union including in order to get rid of unprofitable to both sides of the Greek Catholic Church.

In existing statistics marked material consequences of action «Visla», its scope and application of the mechanism in the context of the liquidation of the UGCC. It is about the participation of Polish and Soviet military forces imprisoned Greek Catholic priests and faithful. It is also noted that under the threat of penalties in the short term was used repression of the Przemyśl Episcopal Diocese. For those who tried to avoid relocation or returning home, the author notes, set up special police units that conducted the recent arrests.

Thus, the article is about one of the topical issues in the domestic and European historiography, which is only now beginning to acquire a new understanding. Available historiographical excursion allows to conclude that in contrast to the Soviet one-sided coverage of the elimination of Przemyśl diocese during action «Visla», local historians go beyond the Soviet scientific way of thinking. Yes, they do not consider the elimination of the Ukrainian Greek Catholic Church in the Polish-Ukrainian borderlands cause deportation Ukrainian population with Lemko, however, and not diminish in the process of such a phenomenon. According to most historians, it was logical, because after Lviv cathedral in 1946 anti-Catholic campaign gathered momentum. So given the post-war situation in the Western regions of the Ukrainian SSR, the government tried to finally end the Ukrainian resistance movement and all forms Ukrainism.

Keywords: UGCC, Ukrainian SSR, USSR, action «Visla», deportations, historiography.

До редакції надійшла 23.02.2015.

**ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ НА СТОРІНКАХ
ФАХОВОГО ВИДАННЯ «ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ»**

В статті аналізуються публікації з історії Київського університету, представлені на сторінках фахового видання «Часопис української історії». Виокремлений в ході цього дослідження тематичний блок нараховує декілька десятків статей, у яких предметом уваги вчених стали окремі аспекти з життя Університету в різні періоди його існування.

Праці, опубліковані в «Часописі української історії», яскраво презентують зріз новітньої історіографії, а аналіз цих публікацій дає змогу простежити основні напрямки наукових досліджень із зазначеної тематики.

Ключові слова: Київський університет, українська історіографія, «Часопис української історії».

Новітня українська історіографія представлена величезною кількістю публікацій у наукових періодичних виданнях (журналах, часописах, альманахах, збірниках наукових праць та ін.), що несуть потужний заряд свіжої наукової думки, найновіших поглядів і наукових розробок, оприлюднених на сторінках цих видань ученими, які досліджують ту чи іншу наукову тематику.

Серед фахових видань у галузі історичної науки впродовж останніх десяти років помітне місце займає науковий журнал «Часопис української історії» (далі буде траплятися скорочений варіант – «Часопис»), який видається кафедрою української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Редколегію видання, до складу якої входять провідні українські історики, а також відомі науковці із зарубіжжя (вчені з Польщі, Румунії, Болгарії, Білорусі та Молдови) очолює завідувач кафедри української історії та етнополітики, доктор історичних наук, професор Анатолій Петрович Коцур.

Саме «Часопис української історії» і виступив об'єктом нашого дослідження, як фахове наукове періодичне видання зі спеціальності «Історичні науки», на сторінках якого за понад десятиліття з часу його появи побачили світ сотні публікацій, присвячених найрізноманітнішим аспектам української історіографії [10, с. 38–40]. Серед основних рубрик, які виділені в різних випусках «Часопису» – «Історія України», «Всесвітня історія», «З історії міст і містечок», «Краєзнавство», «Історія науки і техніки», «Історіографія» тощо.

Предметом нашої уваги стануть дослідження з історії Київського університету, які з'являлися на сторінках «Часопису української історії» переважно в ювілейні роки (з нагоди 170-и, 175-и, 180-річчя від створення Університету) і займають помітне місце в тематичній структурі ви-

дання. Загалом, ми нарахували більше тридцяти публікацій, присвячених цій тематиці.

Висвітлення історії Київського університету на сторінках «Часопису української історії» бере початок з появи самого видання. Вже у першому номері журналу було опубліковано дві статті, присвячені Університету Св. Володимира. Однією з перших публікацій став історичний нарис Л. Морфлюк, в якому висвітлювалися основні віхи університетської історії (заснування Імператорського Університету Св. Володимира, становлення та розвиток навчального процесу в ньому, особливості формування викладацького складу, появу наукових шкіл, участь студентів та викладачів університету у національному русі) [22]. Інша стаття належить А. Чуткому, який дослідив професорсько-викладацький склад Університету другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як окрему мікросоціальну групу [26]. Поява першого номеру «Часопису» співпала в часі зі святкуванням 170-ї річниці відкриття Київського університету, що знайшло відображення і в зовнішньому оформленні видання – на обкладинці першого випуску журналу зображено Червоний корпус Київського університету.

У наступних номерах журналу продовжилась публікація матеріалів з історії Київського університету. Ці дослідження мають різносторонній характер. Зокрема, в них досліджується діяльність університету в різні періоди його історії, виникнення та функціонування факультетів, кафедр, науково-педагогічна діяльність викладачів, формування наукових практик і становлення окремих напрямів досліджень. Так, стаття Л. Іваницької, яка є фахівцем з питань історії науки і техніки, присвячена історії факультету кібернетики. У своєму дослідженні авторка висвітила питання розвитку та сучасного стану підготовки фахівців відповідної галузі в Київському університеті [4].

Відомий вчений-історик І. Гриценко опублікував власні спогади про евакуацію історичного факультету на початку радянсько-німецької війни у червні 1941 р. [1, с. 128–136]. Науковій діяльності видатних вчених та викладачів Київського університету присвячені публікації Є. Марченко (про наукову кар'єру Є. Сташевського) [18], С. Кикотя (про діяльність С. Навашина) [8] та О. Кратко (про науково-педагогічну діяльність О. Маркевича) [16]. У цьому контексті варто також згадати рецензію Л. Іваницької на монографію В. Петрука «В.М. Глушков і Київський університет» (2013 р.), у якій авторка наголосила на актуальності дослідження особистості видатного вченого, талановитого організатора науки В.М. Глушкова в контексті його взаємозв'язку з Київським університетом, адже саме тут В.М. Глушков створив перший у тодішньому СРСР факультет кібернетики, який під його керівництвом став потужним центром наукових досліджень. Вихід зазначеної праці співпав зі святкуванням 90-річчя з Дня народження видатного вченого [3, с. 157].

Якщо деякі статті, опубліковані на сторінках «Часопису», висвітлюють діяльність факультетів і кафедр Київського університету, то в інших подається історія розвитку окремих напрямків наукових досліджень. Так, публікація Н. Коцур присвячена історії функціонування кафедри гігієни в Київському університеті [15]. Дослідження О. Костенко висвітлює питання розвитку агрономічної науки в Університеті Св. Володимира за матеріалами наукового доробку університетських професорів у даній галузі [9]. В праці І. Орищенко зроблено аналіз праць медієвістів Університету Св. Володимира з історії середньовічної Франції [24].

І. Демуз у своїй публікації представила дорядянську історіографію, яка висвітлює діяльність Історичного товариства Нестора-Літописця, що виникло у 1872 р. і впродовж кількох десятиліть діяло при Університеті Св. Володимира. Авторка вказала на те, що основу цього історіографічного блоку складають праці членів Товариства. Ці праці, які мають здебільшого описовий характер і насичені статистичними відомостями, дають значне уявлення про різні сторони діяльності Товариства, коротко представлені І. Демуз [2].

Значною мірою історії Університету стосується дослідження Л. Могильного, в якому предметом уваги вченого стала громадська діяльність відомого суспільно-політичного діяча Сергія Єфремова під час його навчання в Київському університеті [19; 21].

Цікаві сторінки з історії Київського університету висвітлюються у публікації Ю. Шемети, яка присвятила своє дослідження звільненням студентів, як одному з видів покарань в Університеті Св. Володимира XIX ст. [15], та О. Мусієнко, в статті якої досліджується питання ліквідації римо-католицького костелу в Імператорському Університеті Св. Володимира (у зв'язку з подіями польського повстання 1863–1864 рр.), причому авторка залучила до наукового обігу невідомі раніше документи [28].

В одній зі статей А. Чуткого, опублікованій в «Часописі», розглядається роль Університету Св. Володимира у створенні та розвитку Київського комерційного інституту, до чого безпосереднє відношення мав професор Київського університету М. Довнар-Запольський та інші викладачі [27].

Слід також згадати публікацію М. Казьмирчук, присвячену розв'язанню проблем матеріального забезпечення навчального процесу у Київському університеті в останнє передвоєнне десятиріччя [6].

Окрім аналітичних матеріалів, у 8 та 9 випусках «Часопису» представлено публікації про випускників історичного факультету, які вміщені окремою рубрикою «Твої випускники», з нагоди 175-літнього ювілею Університету. Сюди ввійшли публікації Г. Коцур про Івана Гриценка і подружжя Миколи та Катерини Ліщенків [12; 14], М. Мандрик – про Григорія Габа [17].

Крім того, в «Часописі української історії» одне з чільних місць посідають публікації про викладачів історичного факультету Київського університету, які виходили з нагоди шанування їх ювілеїв. Окремі випуски «Часопису» спеціально присвячені тій чи іншій особистості. Так, 18-ий випуск журналу присвячений 60-літньому ювілею члена-кореспондента НАН України В.Ф. Колесника, 25-ий випуск, який вийшов у 2013 р., містить статті на пошану завідувача кафедри української історії та етнополітики, професора А.П. Коцура (до 50-ліття від дня народження вченого).

У ювілейному 30-му випуску «Часопису» виділено окрему рубрику «Київському національному університету імені Тараса Шевченка – 180», яка об'єднала п'ять статей, присвячених історії та сьогоденню Університету, опублікованих з нагоди відзначення його 180-річчя. Серед цих публікацій – стаття Л. Могильного з історії Університету Св. Володимира періоду 1884–1914 рр. (після згорання реформ в освітній сфері й аж до початку Першої світової війни), автором аналізується внутрішня структура і діяльність університетського колективу, дослід-

жується вплив Університету на життя Києва та інших міст у зазначений період [20].

Предметом дослідження Марії та Григорія Казьмирчуків стала історія розвитку фотографії у дореволюційний період в Університеті Св. Володимира [7].

Л. Іваницька опублікувала дослідження, в якому приділено увагу питанню змін та реорганізацій структури Київського університету в радянські часи так званих епох «застою» та «перебудови» до початку 1990-х рр., коли Україна здобула незалежність [5].

В статті Г. Коцур аналізуються здобутки Київського університету за період незалежності України (з 1991 по 2014 рр.), акцентується увага на визначній ролі, яку Університет відіграє в системі державної вищої освіти та науки, його провідне місце серед ВНЗ України, окрему увагу приділено діяльності Л. Губерського на посаді керівника вишу [13].

Логічним завершенням рубрики, присвяченої Київському університету, є стаття В. Коцур, у якій авторка подає власне бачення розвитку Університету в найближчій перспективі (до 2020 р.), окреслює ключові завдання, які стоять перед Університетом та його керівництвом у сучасних умовах [11].

Крім того, в рубриці «Історія України» вміщено статтю А. Чуткого, в якій предметом дослідження автора стало життя викладачів та студентів ВНЗ Києва, у тому числі провідного серед них Імператорського Університету Св. Володимира в період Першої світової війни. Вчений дослідив труднощі функціонування освітніх закладів у зв'язку з лихоліттями воєнного часу, приділив увагу життю викладачів і студентів у цей складний період [25].

Здійснений нами огляд матеріалів публікацій свідчить про те, що тема історії Київського університету посідає помітне місце в тематичному наповненні фахового видання «Часопис української історії». На сторінках журналу побачили світ понад три десятки публікацій, присвячених історії та сьогоденню Київського університету. «Часопис української історії» наряду з такими виданнями як «Вісник Київського університету. Серія «Історія», «Етнічна історія народів Європи», збірником наукових праць «Соціальна історія» є одним із тих видань, в яких історія Шевченкового університету стала одним із найважливіших тематичних напрямків і представлена численними розвідками, які будуть продовжені з огляду на наявність безлічі аспектів, котрі потребують спеціальних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гриценко І. Історичний факультет Київського національного університету в період евакуації (червень 1941 р.) / І. Гриценко // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2005. – Вип. 2. – 128–136.
2. Демуз І. Історичне товариство Нестора-літописця: історіографічні студії дорадянського періоду / І. Демуз // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 65–70.
3. Іваницька Л. В.М. Глушков і Київський університет (рецензія на книгу В.І. Петрука) // Часопис української історії: Збірник наукових статей. / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2013. – Вип. 27. – С. 157–158.
4. Іваницька Л. До історії створення факультету кібернетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Л. Іваницька // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2005. – Вип. 2. – С. 95–101.
5. Іваницька Л. Організаційна структура Київського університету від середини 1960-х до початку 1990-х рр. / Л. Іваницька // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 30. – С. 21–29.
6. Казьмирчук М. Проблеми матеріального забезпечення навчального процесу Київського державного університету у 1933–1941 рр. / М. Казьмирчук // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2012. – Вип. 22. – С. 59–66.
7. Казьмирчук М. Фотографія у Київському університеті Св. Володимира / М. Казьмирчук, Г. Казьмирчук // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 30. – С. 15–21.
8. Кикоть С. Особливості педагогічної діяльності академіка С.Г. Навашина на посаді професора Київського Університету Св. Володимира / С. Кикоть // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2008. – Вип. 10. – С. 12–16.
9. Костенко О. До історії становлення вітчизняної агрономічної науки (огляд наукового доробку вчених Університету Святого Володимира) / О. Костенко // Часопис української історії: Збірник

- наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2006 – Вип. 4. – С. 20–24.
10. Коцур А. Відображення на сторінках «Часопису української історії» актуальних питань вітчизняної історіографії / А. Коцур // Дні науки історичного факультету – 2012: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених, 12–13 квітня 2012 р. Секція «Кафедри української історії та етнополітики». – К., 2012. – С. 38–40.
 11. Коцур В. Alma mater: перспективи розвитку / В. Коцур // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 30. – С. 43–49.
 12. Коцур Г. Гриценко Іван Антонович / Г. Коцур // Часопис української історії: Збірник наукових статей // За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2007. – Вип. 8. – С. 105–108.
 13. Коцур Г. Київський національний університет імені Тараса Шевченка в умовах державної незалежності України (1991–2014 рр.): відродження автономії і надання статусу дослідницького вищого навчального закладу / Г. Коцур // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 30. – С. 29–43.
 14. Коцур Г. Микола Опанасович та Катерина Федорівна Ліщенки / Г. Коцур // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2007. – Вип. 9. – С. 111–113.
 15. Коцур Н. З історії становлення і розвитку кафедри гігієни в Київському Імператорському Університеті Св. Володимира / Н. Коцур // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2007. – Вип. 8. – С. 17–22.
 16. Кратко О. Науково-організаційна робота та педагогічна діяльність професора О.П. Маркевича в Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка (1935–1985 рр.) / О. Кратко // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2011. – Вип. 19. – С. 98–105.
 17. Мандрик М. Габ Григорій Семенович / М. Мандрик // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2007. – Вип. 8. – С. 102–105.
 18. Марченко Є. Захист магістерської дисертації Є. Сташевським і заміщення кафедри історії в університеті Св. Володимира (1913–1915 рр.) / Є. Марченко // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – Київ, 2005. – Вип. 2. – С. 50–54.
 19. Могильний Л. Громадська діяльність Сергія Єфремова під час навчання в Київському університеті / Л. Могильний // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2009. – Вип. 14. – С. 17–22.
 20. Могильний Л. Київський Імператорський Університет святого Володимира в 1884–1914 рр. / Л. Могильний // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 30. – С. 7–14.
 21. Могильний Л. Сергій Єфремов під час навчання у Київській духовній семінарії та Київському університеті / С. Єфремов // Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 65-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні (Київ, 22–23 квітня 2010 р.). Секція «Кафедри української історії та етнополітики» / Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2009. – Вип. 18. – С. 147–149.
 22. Морфлюк Л. Київський університет імені Святого Володимира (1834–1917) (до 170-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка) / Л. Морфлюк // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2005. – Вип. 1. – С. 5–9.
 23. Мусієнко О. Невідомі документи про ліквідацію римсько-католицького костелу в Імператорському Університеті Св. Володимира в 1863–1864 рр. / О. Мусієнко // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2011. – Вип. 21. – С. 73–82.
 24. Орищенко І. Середньовічна Франція у працях медієвістів Київського Університету Св. Володимира у другій половині XIX – на початку XX ст. / І. Орищенко // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2012. – Вип. 22. – С. 105–111.
 25. Чуткий А. Перша світова війна як каталізатор трансформацій у житті населення України: аналіз крізь призму змін у житті київських ВНЗ / А. Чуткий // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 30. – С. 50–56.

26. Чуткий А. Професорський склад університету Св. Володимира: нова мікросоціальна група другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / А. Чуткий // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2005. – Вип. 1. – С. 9–13.
27. Чуткий А. Університет Св. Володимира та Київський комерційний інститут: сприяння в становленні та оцінка співпраці / А. Чуткий // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура – К., 2012. – Вип. 22. – С. 13–18.
28. Шемета Ю. З історії покарань Університету Св. Володимира у ХІХ ст.: звільнення студентів / Ю. Шемета // Часопис української історії: Збірник наукових статей / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 12–16.

© **Андрей Петровский**
(Київ)

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ КИЕВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА НА СТРАНИЦАХ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОГО ИЗДАНИЯ «ЖУРНАЛ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ»

В статье анализируются публикации по истории Киевского университета, представленные на страницах специализированного издания «Журнал украинской истории». Выделен в ходе этого исследования тематический блок насчитывает несколько десятков статей, в которых предметом внимания исследователей стали отдельные аспекты из жизни Университета, в различные периоды его истории. Анализ этих публикаций позволяет проследить основные направления исследований по истории Киевского университета, опубликованных на страницах «Журнала украинской истории».

Ключевые слова: Киевский университет, украинская историография, «Журнал украинской истории».

© **Andriy Petrovskiy**
(Kyiv)

THE INVESTIGATION OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV HISTORY ON THE PAGES OF «THE PERIODICAL OF UKRAINIAN HISTORY» EDITION

Annotation. The article has an analysis of the published works which dedicated the history of University in Kyiv and have been ever printed on the pages of «The Periodical of Ukrainian history» edition. In the course of our research we chose the main directions in the investigations of University' in Kyiv history in different historical periods.

«The Periodical of Ukrainian history» is one of the university' scientific periodicals which has many articles dedicated the history of University. We have investigated and analyzed over 30 such publications which contain some aspects of the history and present of Taras Shevchenko National University of Kyiv. The majority of publications present the history of faculties and departments of the University, investigated the activities of its faculty and staff, the position of the institution and the university community life in different periods of time.

In the articles that we have researched the history of University represented through the life and occupation of great persons in Ukrainian history who were concerned with University or through the great events like World War I and World War II. A part of the published works cover University' life in the period after 1991 when Ukraine became independent. Some researchers analyze prospects of development and other aspects of University existence.

The main part of researched articles placed in jubilee editions or in those issues which hold individual articles to lecturers' jubilees. In addition some investigations present the history of formation and development of faculties and university departments, forming separate lines of research, the emergence of schools and their founders' activity, analyzed student and teaching staff of the University in the period.

Some articles inquire into University's role in higher education in Ukraine, its impact on the creation of other institutions of higher school. Some publications of well-known Ukrainian scientists like Leonid Mogyl'ny, Anatoliy Kotsur, Andriy Chutkyy, Mariya Kazmyrchuk and others present the particular interest to researchers.

Works published in the «The Periodical of Ukrainian history» present the section of the latest historiography, including the history of the University of Kyiv.

Keywords: University of Kyiv, Ukrainian historiography, «The Periodical of Ukrainian history».

До редакції надійшла 1.07.2015.

ВПЛИВ НІМЦІВ-МЕНОНІТІВ НА РОЗВИТОК ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У ХІХ СТОЛІТТІ

На основі вивчення архівних документів та наукових публікацій висвітлено історію переселення німецьких колоністів на українські землі та розкрито їх різнобічну господарську діяльність. Проведено аналіз впливу німців-менонітів на розвиток різних галузей сільського господарства півдня України у ХІХ ст.: землеробства, рослинництва, садівництва, шовківництва, машинобудування, лісівництва, тваринництва, заповідної справи тощо. Показано значення їх починань та здобутків для сучасного господарства.

Ключові слова: меноніти, чорний пар, Бердянське лісівництво, Асканія-Нова.

Історія німецьких менонітських громад в Україні триває вже понад 250 років. Згідно Маніфесту 1763 р. вони були запрошені імператрицею Катериною II для заселення і сільсько-господарського освоєння окраїнних земель, що відійшли до Росії після російсько-турецьких війн [1, с. 7–8]. Саме тут, на південних землях України, в ХІХ – на початку ХХ ст. вони створили зразкові господарства з високо розвинутою агротехнічною культурою. У ХХ ст., внаслідок політичних переслідувань й утисків релігійних громад, їдучи звідси різними шляхами, рятуючись від голоду і репресій, вони потрапляли в Канаду, Північну і Південну Америку. Лише завдяки отриманню нашою країною незалежності і прийняття Закону України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. [2] стало можливим різним етнічним групам повернутись і оселятись на землях, які колись дали їм притулок. І тому природним бажанням німецьких нащадків і допитливих науковців є відтворення історії перебування менонітів на півдні України, які залишили у ній свій помітний слід.

Серед досліджень, присвячених вивченню питання колонізації південних земель України в ХІХ ст. головна увага акцентується на історичному огляді процесу освоєння вільних південноукраїнських територій різними поселенцями, наприклад у роботах В. Постнікова та Д. Бондаря [3–4]. В працях А. Айсфельд, Е.Г. Плеської проводиться історичний аналіз 200-річної німецької колонізації півдня України [5]. На сучасному етапі значно активізувалося питання відродження історії німців-менонітів на півдні України, які проживали на цій території в ХVІІ–ХІХ ст., про що свідчать кандидатські дисертаційні дослідження М. Ісмаїлова, Н. Венгер, О. Безносової, С. Атаманенка, К. Лях, М. Белікової, І. Задерейчука. Вони

досліджували питання етно-соціального, культурного, політичного та економічного характеру. А комплексного й ґрунтовного дослідження внеску менонітів в розвиток аграрної сфери на основі маловідомих та періодичних джерел сільськогосподарської та лісотехнічної літератури ще не було.

Стаття має за мету розкрити суть змін у структурі сільського господарства південної України ХІХ ст. внаслідок поселення колоністів-менонітів, вивчити їх вплив на розвиток різних галузей аграрної сфери, провести паралель між веденням господарства у колоніях менонітів і південноукраїнських селян, описати здобутки і нововведення колоністів.

Заснування іноземних колоній мало на меті дві цілі – збільшити кількість землеробського населення та економічне освоєння цього окраїнного регіону імперії, який мав важливе геополітичне і стратегічне значення. 7 вересня 1787 р. вийшов Іменний Указ імператриці Катерини, згідно якого менонітам була обіцяна свобода віросповідання і свобода від військової і цивільної служби, звільнення від податків на 10 років, право заводити фабрики, торгувати, і кожній родині відводилось по 65 десятин землі, а також дано по 500 рублів на проїзд і облаштування [6, с. 94–96].

На підставі цих умов у 1789 р. з Данцига (Прусія) прибули перші 228 родин менонітів, які заселили Хортицький округ і Хортицьку волость Катеринославського повіту й губернії. Новоприбулі в 1793–1796 рр. 118 родин частково розселилися в Олександрівському та Новомосковському повітах. Тут вони утворили 8 колоній, які об'єдналися в менонітський округ – Хортицький. Незважаючи на величезні вигоди, надані менонітам, вони, за донесенням Контеніуса (1799), знаходилися в «недостатньому стані» від частих неврожаїв, кам'янистого ґрунту та вимирання худоби під

час суворих зим. Перший міністр внутрішніх справ князь Кочубей відразу ж звернув увагу на «нерозбірливість» іноземної колонізації. Для впорядкування її 20 лютого 1804 р. були видані «Правила для прийняття і впровадження іноземних колоністів». Згідно з цими правилами, в колоністи приймалися не всі іноземці без розбору, а тільки особи сімейні, заможні, доброї поведінки і корисні в сільському господарстві: хлібороби, садівники, винороби, вівчарі та ін.; з ремісників приймалися лише ті, які були потрібні в сільському побуті: шевці, теслі і т. п.

У 1800 р. уряд переселив 150 родин менонітів на Молочні Води (Мелітопольського повіту Таврійської губернії). Усього з 1803 по 1806 рр. тут було поселено 362 родини пруських менонітів. На Молочних Водах меноніти заснували 17 колоній, які об'єдналися в Молочанський менонітський округ.

Слід зазначити, що матеріальний стан колоністів був неоднаковим: хортицькі переселенці були значно бідніші, ніж ті, що переселилися пізніше до Молочанського округу. Значну частину перших складали ремісники, які не володіли сільськогосподарськими навичками, тоді як переселенці на Молочних Водах були переважно вмілими землеробами.

В зв'язку із збільшенням населення, Хортицький округ став потребувати нових земель; йому відвели нову ділянку в 9492 десятини в Олександрівському повіті, і протягом 1836–1852 рр. 145 молодих родин влаштували 5 нових колоній, які в 1852 р. були остаточно відокремлені від хортицького окружного управління та утворили третій менонітських округ, названий Маріупольським. У XIX ст. у Хортицький округ входило 18 колоній, в Молочанський – 26, в Маріупольський – 27.

Забезпечити виконання колонізації повинна була система управління колоніями. У 1802 р. в Катеринославі була створена Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців. Очолював її Головний суддя, на посаду якого був призначений Самуїл Контеніус. Основні завдання для Контори опікунства були викладені в Інструкції від 26 червня 1800 р. про внутрішнє управління колоніями: «Контора должна стараться приохочивать иностранных поселенцев к разведению искусственных лугов, к насаждению тутовых деревьев, виноградных лоз, кунжутного семени и других полезных растений, к умножению овчарных заводов лучших пород и к заведению полотняных, суконных, кожевенных и других фабрик, которые по тамошнему климату, по упражнению и знанию иностранцев устроены быть

могут». У другій Інструкції було вказано, «чтобы каждый хозяин старался разводить фруктовые и виноградные сады; разводить тутовые деревья и иметь за ними присмотр; разводить лески; общественные в колониях доходы употреблять на полезные хозяйственные заведения и на учреждение выгодных ремесел и фабрик» [7].

Із збільшенням кількості колоній для управління ними у 1818 р. був створений Опікунський комітет про іноземних переселенців південного краю Росії. З 1834 р. контори були ліквідовані, а колонії безпосередньо підпорядковувались Опікунському комітету.

Не дивлячись на труднощі, колоністи включилися в господарське освоєння відведених їм земель практично зразу ж після переселення. Було покладено початок інтенсивного ведення господарства, що зробив цей край через декілька десятиліть одним із основних постачальників зернових.

Землеробство залишалось основним заняттям колоністів протягом багатьох років. До революції меноніти володіли близько 300 000 десятин землі. Інструкція вимагала від кожного господаря щорічно засівати не менше п'яти чвертей озимого і ярого хліба. Для виконання таких зобов'язань колоністам, що прибули з інших природно-кліматичних умов проживання, потрібно було пройти адаптацію на незнайомих ґрунтах посушливого клімату. До 1812 р. меноніти вирощували гречку, горох, квасоллю, боби, коноплю та льон. У 1814 р. вони виростили великий урожай зернових і картоплі.

Особливо хотілося б зупинитись на вирощуванні картоплі. Меноніти отримали навички вирощування цієї культури в Пруссії, де вона широко використовувалась не тільки для харчування людей, а й як корм для худоби. В Німеччині картоплю в сівозміни ввів Тейер. Для Росії цей продукт був маловідомою культурою. Російський уряд звернув увагу на цю високо врожайну і відносно невибагливу культуру, яка могла стати альтернативою пшениці в голодні роки. Але російські та українські селяни відмовлялись її вирощувати до 40-х рр. XIX ст. Тоді 16 лютого 1842 року вийшов Указ «Про заходи для поширення посівів картоплі», згідно якого цю культуру повинне було вирощувати кожне сільське товариство на окремій ділянці. Після цього селянам довелося зайнятися розведенням картоплі під загрозою кріпацьких робіт і рекрутської служби.

У цей час голова молочанських менонітів Йоган Корніс став член-кореспондентом Вченого Комітету Міністерства держмайна. Саме тому таврійський губернатор доручив йому кон-

тролювати вирощування цієї культури спочатку в Мелітопольському та Дніпровському, а згодом і в Бердянському повітах. Й. Корніс призначав у кожне сільське товариство меноніта, який керував садінням, збором та зберіганням картоплі. Розведення картоплі в державних та ногайських селах проходило успішно. Відповідальні меноніти та селяни, які добивались успіхів у вирощуванні нової для півдня України культури, нагороджувались державними преміями та медалями [8–9]. У 1842 р. міністр держмайна надав у розпорядження Імператорського Московського товариства сільського господарства на три роки дев'ять медалей для селян за успішне розведення картоплі: чотири премії по 15 рублів і п'ять премій по 25 рублів сріблом [9, с. 79–80]. Отже, німецькі колоністи сприяли поширенню вирощування картоплі на півдні України.

Великої шкоди господарству наносили посухи та нашествия сарани (1823, 1826, 1836, 1845). Урожайні роки змінювались неврожайними. Для того, щоб в неврожайні роки не залишитись без зерна, в колоніях були організовані запасні магазини (зернові склади), для яких будували спеціальні приміщення.

Розвитку менонітських господарств сприяли досвід та знання поселенців з однієї сторони і допомога та пільги з боку Російської держави з іншої. Влаштувавши менонітські колонії і наділивши їх землею в достатку, російський уряд забезпечив їх від всякого втручання тодішньої губернської і повітової адміністрації і постійно йшов назустріч усім їхнім господарським починанням. І дійсно, починаючи з 20-их рр. XIX ст. у Молочанських менонітських колоніях виник ряд товариств, які переслідували господарсько-меліоративні цілі: «Товариство для удосконалення та розповсюдження сільського господарства», «Товариство для поширення лісівництва, шовківництва і виноробства», «Товариство для покращення вівчарства», «Товариство страхування від вогню».

Особливо важливе значення мало «Товариство для удосконалення сільського господарства» (1830–1871 рр.), головою якого з 1830 по 1848 рр. був відомий діяч Молочанських менонітів Йоган Корніс. Товариство зобов'язувало колонії застосовувати 4-х пільну систему сівозміни: 1) чорний пар; 2) ячмінь, яра пшениця і частково озима пшениця; 3) яра пшениця; 4) жито і овес; займатись лісорозведенням та насадженням садів, піклувалося про розвиток тваринництва, стежило за станом громадських будівель і будинків селян. Під керівництвом Й. Корніса в колоніях були запроваджені раціональні методи господа-

рювання. У 1835 р. він запровадив у Молочанському окрузі обов'язкове використання «чорного пару» (Schwarze Brache), в інших менонітських колоніях це сталося у 1838 р. Поштовхом для цього нововведення стала загибель посівів у колоніях 1833 р. Весняні бурі спустошили орні поля та луки. 1834 р. знову був невдалим – урожай отримали лише два господарі з Мюнстербергу та Руднервейде, які використовували «чорний пар». Це переконало всіх у необхідності переходу до нової землеробської системи [10]. У 1884 р. паровий обробіток ґрунту використовувався вже у 38 товариствах.

У 1832 р., за почином уряду, в Хортиці було засновано «Хортицьке сільськогосподарське товариство», що існувало до 1880 р.

У менонітів 1841 р. не було жодної розділеної ділянки навіть на дві частини нормальної 65-ти десятиної ділянки. Після смерті господаря його наділ переходив цілком до одного з його синів; інші сини займалися ремеслами або ж орендували землю в державній скарбниці та в сусідніх ногайців. Зі збільшенням населення, в менонітських колоніях утворилася значна кількість безземельного пролетаріату. Уже в 1841 р. в Молочанському менонітському окрузі на 1033 господарів (власників наділу в 65 дес.) налічувалось до 1700 безземельних родин. Ще в сорокових роках Корніс намагався влаштувати в колонії Гальбштадт особливе ремісниче поселення для безземельних. Нарешті, в 1867 р. за розпорядженням уряду була допущена подільність менонітських 65-десятичних ділянок.

Аграрна реформа 1861 р. сприяла росту німецького землеволодіння за рахунок придбання та оренди земель у власників, не здатних обробляти свої землі після відміни кріпацтва. Збільшення земельних наділів потребувало переходу від екстенсивного до інтенсивного обробітку землі.

Як писав земський статист В. Постніков [11], відвідавши Катеринославський та Мелітопольський повіти у 1882 р., – «я был изумлен влиянием немецкой колонисткой культуры на окрестное колониям крестьянское хозяйство». До реформи 1861 р. українські селяни, визнаючи переваги німецької сільськогосподарської культури, не наважувались заводити у себе німецькі порядки, бо «уси засміють». Але після реформи 1861 р. у селянському побуті відбулись зміни і вони вже не боялись наслідувати німців. Українці говорили: «така мода пійшла». Вплив цей виражався в таких змінах: 1) воли були замінені на коней; 2) вози замінялися німецькими фургонами; 3) незграбний малоросійський плуг був замінений на багатолемішний німецький букер; 4) в селах,

що розташовані поблизу колоній, зустрічались будівлі німецького типу з горищем наверху для зберігання зерна, і з загальною покрівлею для сараїв та житлових приміщень. Такі будівлі були із земляної цегли, дах із черепиці; 5) ближні до колоній села почали сіяти озиму пшеницю і кукурудзу, які в колоніях вже вирощували з 70-х років.

Крім того, вплив колоністів виражався у значному поширенні техніки в українських селах. Їздити за купівлею сільськогосподарського знаряддя було недалеко, а майстри, що вміли відремонтувати його, уже знаходились між селянами. У заможних тавричан можна було знайти: жатки, кінні молотилки, залізні плуги Сакка, Рамсона, кінні соломорізки, ресорні фургони та ін. Букер і жатка зробили переворот в економії селянського господарства: вони подвоїли робочу здатність сім'ї.

У 30–40-х рр. з'явилися брички і фури; у 40–50-х рр. поширилися віялки. В 60-х рр. у молочанських колоніях вперше з'явився багатолемішний букер, яким можна було орати в день 2–3 десятини, тобто в 4 рази більше, ніж плугом і цей букер швидко поширився, витіснивши незграбне рало і частково місцевий плуг. У 70-х рр. з'явилися у колоністів жатки, між якими перше місце зайняла дешева жатка, зроблена на Хортицькому заводі Леппа і Вальмана. Ця жатка швидко поширилася і серед українських господарів, які дали їй назву «лобогрейка». Трохи пізніше колоністи винайшли букерну сівалку, яка стала дуже поширеною в Таврійських повітах. Разом з тим поширювалось використання соломорізок, кінних грабелів, кінних молотилок та інших знарядь праці [2]. Всі ці знаряддя спочатку купували у німецьких колоніях, а пізніше стали виготовлятися і в українських майстернях.

Сільське господарство менонітів відрізнялось від господарства державних селян тим, що в перших було парове поле (чорний пар, або зайнятий картоплею, кукурудзою чи баштанами), яке інтенсивно оброблялось протягом літа, а в українських селах лише зрідка зустрічались поля з кукурудзою та баштанами. Крім того, у колоністів частіше проводили зяблеву оранку і в менонітів практикувалось в невеликій кількості удобрення ближніх полів гноєм та золою. А в основному, загальний характер землеробства був однаковим як у колоністів, так і в наших селян.

У 80–90-ті рр. XIX ст. у таврійських німців поряд із зайнятим і чорним паром став вводиться дворічний зелений пар, тобто залишення орних земель на дворічний відпочинок. Колоністи помітили, що такий пар краще очищує поля від бур'янів. Зелений пар в деяких менонітських

колоніях (Паства, Гросвейде, Францталь та ін.) витіснив собою чорний пар, в інших колоніях влаштовували дві сівозміни: один з чорним, другий із зеленим паром (Елізабетталь, Рундербейде). Проте, більшість менонітських колоній застосовували чорний пар, а німці Мелітопольських колоній – зайнятий пар з кукурудзою, баштанами і частиною картоплі.

Досвід менонітських колоній довів користь для південно-українського землеробства парового обробітку полів. Завдяки саме цьому пару та частково удобренню, колоністи отримували у себе кращі врожаї зернових в степовому районі. У північній частині Новоросії в кінці XIX ст. парове поле почало входити в практику селянського господарства, а система землеробства перейшла із перелогової в трипільну і чотирьохпільну зернову із зеленим паром. У більшості ж місцевостей південної України паровий обробіток у селян був відсутній і лише місцево зустрічався у вигляді кукурудзяного пару, посівом кукурудзи на зерно.

Отже, меноніти пропагували введення в південно-українському землеробстві чорного пару, удобрення полів гноєм, давали приклад і досвід удобрення полів кізяковою золою, вирощування озимої пшениці, кукурудзи, картоплі, тютюну, застосування покращеної сільськогосподарської техніки в господарстві, і, нарешті, стимулювали місцевих селян покращувати свої господарства.

Значні зміни в господарстві були зумовлені виникненням нових економічних умов краю. Розвиток українських портів і пароплавства, прокладення залізничних колій, разом з підняттям місцевих цін на зерно, широко відкрили південно-українському землеробству нові ринки збуту хліба. Поштовх до нового господарства виходив із німецьких колоній, де вперше позначився його характер і з'явилися машини, які виготовляли в майстернях і заводах у тих же колоніях.

Зі зміною співвідношення між площами під посіви та корми повинно було б змінитися і скотарство в південних районах України. Продуктивною худобою в Херсонській губернії вважали велику рогату худобу, коней, овець і свиней.

Перші переселенці німці-колоністи привезли з собою коней нормандської, фрісландської та інших порід, від схрещення яких з місцевими степовими кінськими був виведений тип німецького напівробочого коня. З 60-х р. воли на польових роботах були замінені на коней [11].

У 80-х рр. XIX ст. розведенням коней зайнялась сім'я Фальц-Фейнів. Коні демонструвались на виставках в Одесі, Сімферополі, Херсоні, Каховці, Нижньому Новгороді. Один

із нащадків сім'ї, Ф.Е. Фальц-Фейн, заснував перший в Україні природоохоронний і перший у світі степовий заповідник «Асканія-Нова» площею 500 га. Завдяки йому був збережений від зникнення кінь Пржевальського.

Українські селяни використовували худобу сірої породи. Вона добре переносила чуму, відрізнялась великим ростом, силою і витривалістю.

Німці-меноніти, в основному, використовували худобу «червоної німецької» породи молочного типу, яка пішла від схрещування фрісландських, франконських та голландських корів з пруськими биками. Внаслідок схрещування з місцевими коровами отримали німецьку колоністську худобу. Роздрібна ціна корови коливалась від 50 до 125 руб. Продуктивність німецької корови була задовільна: так, наприклад, на фермі Херсонського земського сільськогосподарського училища в середньому одна корова давала біля 155 відер молока в рік. Таким чином, «німецька» порода в Херсонській губернії була представницею молочної худоби, а сіра степова – представницею робочої і м'ясної худоби. Для збільшення поголів'я рогатої худоби меноніти утримували її в хлівах, робили загати для зрошення сіножатей, будували приміщення для зберігання кормових запасів.

Для забезпечення худоби зеленими кормами меноніти зрошували луки весняною водою. Для цього було облаштовано 108 земляних гребель, які утримували воду і направляли на луки. Ці водосховища, обсажені вербами, слугували також водопоями для худоби [12]. Якщо звичайні луки давали у середньому 40 пудів сіна з десятини, то зрошувані – 120, тобто у три рази більше. Перша загата була побудована в Молочанському окрузі у 1835 р., за прикладом менонітів вони з'явилися і в Маріупольському колоністському окрузі.

Розведення тонкорунного вівчарства на півдні України зобов'язане таким крупним землевласникам-менонітам, як Корніс та Фальц-Фейн. Найбільших успіхів у розвитку вівчарства домоглася родина Фальц-Фейнів. Син прибулого із Саксонії до Росії спеціаліста з облаштування суконних фабрик Йогана Фейна, Фрідріх, зробив капітал на вмілому розведенні овець місцевих порід, а потім чистокровних мериносів. На виставці сільськогосподарських продуктів в Сімферополі (1846) він отримав золоту медаль за породу мериносів і відмінну її шерсть. Після придбання в 1856 р. у Ангальтського герцогства маєтку Асканія-Нова в Дніпровському повіті (57 тис. десятин) він збільшив поголів'я худоби до 400 тис. і мав щорічно більше ста пудів вовни. Фальц-Фейн

неодноразово нагороджувався золотими медалями за кращі породи мериносів і відмінну мериносну шерсть. На Всесвітній виставці в Парижі 1889 р. зразки продукції Ф. Фейна отримали найвищі нагороди, а план ботанічного саду був премійований золотою медаллю. Через кілька років на базі ботанічного саду був організований всесвітньо відомий зоопарк – нині відомий заповідник «Асканія-Нова».

В Мелітопольському повіті вівчарство мало менші розміри. У Корніса на хуторі Юшанли було всього 10 тисяч овець [4]. У 1814–1816 рр. Катеринославська сукняна фабрика купувала у менонітів шерсть по 40–60 руб. за пуд. В Молочанському менонітському окрузі громадське вівчарство щорічно давало 20 тис. руб. прибутку. З головної галузі у 1882 р. воно поступово – з розширенням орних земель, ростом орендних цін на землю і падінням цін на шерсть, – перетворилось на другорядну галузь.

При заснуванні німецьких колоній в Інструкції було сказано, щоб кожен колоніст щорічно висаджував по 20 дерев шовковиці. Колоністам, бажаючим займатись шовківництвом, роздавали безплатно ґрену. Меноніти здавали шовк Московському купецькому дому П.Я. Маслова по 3 руб. 43 коп. сріблом за фунт [13].

1805 р. поблизу Сімферополя була заснована казенна шовкова плантація, а з 1843 по 1852 рр. при цій плантації існувала школа шовківництва з дворічним курсом. У 1850 р. молочанські та хортицькі меноніти брали участь у Санкт-Петербурзькій та Лондонській виставках по запрошенню Імператорського Московського товариства сільського господарства. Зразки шовку менонітів доставив на виставку комісіонер Комітету шовківництва П. Маслов [14].

Шовківництво спочатку займало важливе місце у господарській промисловості; у 1857 р. у всіх колоніях Хортицького округу було вироблено шовку-сирцю 63 пуди 37 фунтів і виручено за нього 17,599 руб. Коли ж з'явилась повальна хвороба шовкопряда, то шовківництво як сільськогосподарська галузь почало занепадати.

Шовківництво в менонітських колоніях Гнаденфельдтського повіту введено в 1835 р., в якому було вирощено 4 фунти 24 лоти шовку. В період з 1835 по 1851 рр. було видобуто 678 пудів, а потім з 1851 по 1870 рр. – до 1900 пудів розмотаного шовку. Пуд шовку продавали за ціною від 280 до 480 руб.

Не зважаючи на всі заходи уряду, шовківництво в Таврійській губернії не прижилося. В кінці XIX ст. у менонітських колоніях Мелітопольського повіту шовківництвом ніхто не зай-

мався; в Бердянському повіті у Гнаденфельдській волості воно потроху трималось завдяки Комітету шовківництва при Імператорському Московському товаристві сільського господарства і члену цього комітету, землевласнику-меноніту Г.Г. Реймеру, який був головою місцевої сільськогосподарської комісії.

Меноніти на південних землях України були засновниками городництва. Вони вирощували капусту, огірки, квасолю, турецький тютюн. Саме в городництві використовувалося штучне зрошення полів.

Згідно Інструкції колоністи повинні були обов'язково розводити лісові і фруктові дерева. У 1810 р. між колоніями Альтнасау і Вейнау (Мелітопольського повіту) був закладений громадський сад. У той же час граф Демезон розводив сади у німців Бердянського повіту [15]. На кінець сорокових років, за свідченнями Корніса, в менонітських колоніях було насаджено 666578 лісових, 308374 фруктових і 1108539 дерев шовковиці. Крім того, в школах було 1311745 підщеп, дичок та дерев. У менонітів на той час найкращими вважались сади: Корніса в Орлові та Юшанларі, в колонії Блюменорт у меноніта Берле, в Олександрталі у Стефана Керберга, в Ландау – Ісаака Брауна. Сади були обсажені лісовими деревами. Кращими сортами яблунь вважали курський столовий, синап, агатовий, червоний осінній кальвіль, білий літній кальвіль та сірий ренет. Із груш найбільш родючі: бергамот і бонкретсєн; із слив: мірабелла або цвече; з вишень: кислий іспанський.

У 1904 р. створений Молочанський відділ Імператорського російського товариства плодівництва під керівництвом голови П.П. Вібе, до якого входили менонітські села Гольбштадської та Гнаденфельдської волості Бердянського повіту.

Лісові посадки почали насаджувати в окрузі молочанських менонітів в 1811 р. на високих відкритих місцях, а пізніше – на низинах. Пізніше ці плантації були обгороджені живоплотами для захисту від суховіїв та пилових бурь. Як писав Л.Г. Барк, «на начало степному лесоразведению положено немецкими колонистами не только в Екатеринославской губернии, но и во всем южном крае России».

В колоніях Хортицького повіту Катеринославської губернії лісорозведення розпочато в 1843–1844 рр. і закінчилося 1861 р. Тут вирощували в'яз, дуб, ясен, акацію, клен і шовковицю.

В колоніях Гнаденфельдського повіту лісонасадження розпочато у 18-ти поселеннях з 1838 по 1858 рр. Тут зустрічались живоплоти з дикої оливи, глоду. В лісах росли ясен, клен, дуб, берест [16].

Південніше річки Юшанли розташовується пам'ятник природи, зобов'язаний своїм походженням менонітам, – Старо-Бердянське лісництво. У 1841 році І. Корніс отримав доручення від міністра державного майна графа Кисельова знайти місце для облаштування зразкової лісової плантації. У 1845 р. Корніс позначив межу ділянки в 108 десятин землі на лівому березі річки Молочної біля дороги з Орлово в Мелітополь, а 4 квітня 1846 тут посаджено перше дерево. Так виникла Бердянська зразкова плантація, відома як Старо-Бердянське лісництво. Лісництво стало важливим центром лісорозведення на півдні. Тут не тільки розводили ліс, а й навчали підлітків лісовій справі. З організацією у менонітів лісових команд (як способу заміни військової служби) лісництво потрапило в сферу їх діяльності. В Бердянському лісництві завдяки майстрам-менонітам, які відбували тут військову повинність, були вдосконалені деякі знаряддя для лісорозведення, а саме: скобель-ніжка та трьохлемішний скобель, що були представлені на Всеросійській сільськогосподарській виставці в Харкові 1887 р. [17].

Вчений В. Докучаєв приїжджав у 1870 р. у Бердянське лісництво вивчати досвід лісорозведення в степу для того, щоб використати його при освоєнні Кам'яного Степу на Донеччині.

В процесі іноземної колонізації, крім землеробського напрямку, важлива роль відводилась організації і розвитку ремісничої справи, фабрик і заводів. Наприклад, 1852 р. у Молочанському окрузі, за словами Ф. Віббе, знаходився 21 цегляний завод, 6 черепичних заводів, 9 печей для випалювання вапна, 52 вітряних і 5 водяних млинів, 19 крупорушок, 54 маслобоєнь, 7 оцтових заводів, 2 броварні, 1 винокурня, 16 фарбувальень, 1 суконна фабрика, 108 шовкомотальних закладів [12]. Багато майстерень з виробництва землеробських знарядь з часом переросли в машинобудівні заводи (наприклад, майстерня першого меноніта-підприємця Пітера Лепп переросла в завод Лепп і Вальмана; кузня Абрагама Коппа виросла в завод Коппа. На півдні України великими ремісничими і промисловими центрами стали міста Одеса, Олександрівськ, Пришиб, Хортиця, Ной-Гальбштадт. Загалом, в менонітських колоніях на Хортиці на початку ХХ ст. налічувалось 131 підприємство. Знаряддя для сільського господарства у менонітів купувало все місцеве населення: німці з сусідніх колоній, українські та російські селяни, ногайці та інші етнічні групи. Це є доказом того, який позитивний вплив мали менонітські колонії на господарство сусідів.

Отже, маючи значні сільськогосподарські знання й навички і отримавши ряд пільг від уряду Російської імперії, меноніти сприяли інтенсифікації різних галузей південноукраїнського сільського господарства. Вони першими застосували чотирьохпільну систему землеробства і чорний пар, вивели породу великої рогатої худоби,

відому в наш час як українська червона степова, розробили та організували виробництво плуга для підгортання картоплі, зрошували луки і удобрювали поля, заснували Старо-Бердянське лісництво та всесвітньовідомий заповідник «Асканія-Нова» і т. д. І тепер досвід життя менонітів може бути повчальним для нас.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Памятная книжка Таврической губернии, составленная Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К.А. Вернера. – Симферополь : Тип. газеты «Крым», 1889. – Т. IX. – С. 7–8.
2. Про національні меншини в Україні: Закон України (25 червня 1992 р.) // Відомості Верховної ради. – К., 1992. – № 36. – Ст. 529.
3. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / В.Е. Постников. – М. : Тип. И.Н. Кушнерева, 1891. – С. 5–10.
4. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на юге России): очерк / С.Д. Бондарь. – Петроград, 1916.
5. Плесская Э.Г. Немцы Причерноморья / Э.Г. Плесская. – Одесса: Астропринт, 2008. – 136 с.
6. Энциклопедический словарь. Т. XIX: Мекенен–Мифу-Баня / под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: И. А. Ефрона, 1896. – С. 94–96.
7. Самуил Христианович Контениус об иностранной колонизации Южной России: сборник документов 1801–1829 гг. / под ред. О.В. Айсфельд. – Одесса: Астропринт, 2003. – 376 с.
8. Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 1123. – Арк.10зв.–11; Спр. 930. – Арк. 9–465.
9. О премиях за успешное разведение картофеля // Журнал сел. хоз-ва и овцеводства. – М. : Унив. тип., 1842. – С. 79–80.
10. Романюк М. В. Землеробство в менонітських колоніях півдня України (початок-перша половина XIX ст.) / М. В. Романюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua/newreferats/7575/184073> – Загол. з екрану.
11. Постников В. Молочанские и Хортицкие немецкие колонии: хозяйственно-статистический очерк / В. Постников // Сел. хоз-во и лесоводство: журнал М-ва гос. имуществ. – СПб.: В. Демакова, 1882. – Ч. СXXXIX. – С. 79–99.
12. Виббе Ф. Краткое обозрение состояния сельского хозяйства в округе Молочанских колонистов за 1852 год / Ф. Виббе // Журнал сел. хоз-ва, изд. от Импер. Моск. о-ва сел. хоз-ва. – М.: Унив. тип., 1853. – № 9. – С. 119–140.
13. Маслов П. О развитии шелководства в Новороссийском крае у немецких колонистов // Журнал сел. хоз-ва и овцеводства, изд. от Импер. Моск. о-ва сел. хоз-ва. – М. : Унив. тип., 1849. – С. 183–186.
14. Маслов П. О шелководстве молочанских и хортицких колонистов // Журнал сел. хоз-ва и овцеводства, изд. от Импер. Моск. о-ва сел. хоз-ва. – М.: Унив. тип., 1850. – С. 130–135.
15. Лесоводство и садоводство в немецких колониях Новороссийского края // Сб. статей о сел. хоз-ве юга России, извлеченных из «Записок Импер. о-ва сел. хоз-ва южной России с 1830 по 1863 год». – Одесса: П. Францова, 1868. – С. 756–761.
16. Фризен. Описание лесонасаждений и состояния шелководства в колониях волостей: Хортицкой, Екатеринославского уезда Гнабенфельдской и Гальбштадской, Бердянского уезда и Пришибской, Мелитопольского уезда // Записки Импер. о-ва сел. хоз-ва южной России. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1872. – С. 156–161.
17. Срединский Н. К. Лесоводство, садоводство, огородничество и виноделие на Всероссийской сельскохозяйственной выставке в Харькове 1887 года / Н. К. Срединский. – Х.: А. Дарре, 1890. – С. 15–21.

© *Наталія Коломиец*
(Київ)

ВЛИЯНИЕ НЕМЦЕВ-МЕННОНИТОВ НА РАЗВИТИЕ ЮЖНО-УКРАИНСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В XIX ВЕКЕ

На основании изучения архивных документов и научных публикаций освещена история переселения немецких колонистов на украинские земли и раскрыта их разносторонняя хозяйственная деятельность. Проведен анализ влияния немцев-меннонитов на развитие различных отраслей сельского хозяйства юга Украины в XIX веке: земледелия, растениеводства, садоводства, шелководства,

машиностроения, лесоводства, животноводства, заповедного дела и т.д. Показано значение их начинаний и достижений для современного хозяйства.

Ключевые слова: меннониты, черный пар, Бердянское лесничество, Аскания-Нова.

© Natalia Kolomiets
(Kiev)

INFLUENCE OF MENNONITE GERMANS ON DEVELOPMENT OF THE SOUTHERN UKRAINIAN AGRICULTURE IN THE XIX CENTURY

On the basis of studying of archival documents and scientific publications the history of resettlement of the German colonists on the Ukrainian lands is lit and their versatile economic activity is opened. The analysis of influence of Mennonite Germans on development of various branches of agriculture of the South of Ukraine in the XIX century is carried out. Value of their undertakings and achievements for modern economy is shown.

The history of the German Mennonite communities in Ukraine proceeds more than two hundred fifty years. According to the Manifesto of 1763 they were invited by the empress Catherine II for settling and agricultural development of the suburban lands which departed to Russia after the Russian-Turkish wars. Civil liberty, a freedom of worship, eternal freedom from a conscription, a ten-year privilege from taxes, a land plot, the right to be engaged in trade and crafts, to open factories and manufactories was provided to colonists.

Despite difficulties, colonists joined in economic development of the lands allocated for them practically at once after resettlement. Exactly here, on the southern lands of Ukraine, in XIX - the beginning of the XX century they created model farms with highly developed agrotechnical culture which had huge influence on surrounding country farms of the southern Ukrainians.

The Russian Government constantly moved towards all economic undertakings of colonists. And it is valid, since twentieth years the XIX century in Molochansky Mennonite colonies there was a number of societies which were engaged in the economic and meliorative purposes: «Society for improvement and distribution of agriculture», «Society for distribution of forestry, silkworm breeding and winemaking», «Society for sheep breeding improvement», «Society of insurance upon fire».

Especially the importance had «Society for improvement of agriculture» (1830–1871) which chairman from 1830 to 1848 was a famous figure of Molochansky Mennonites Johann Kornis. Society obliged to apply colonies four-field system of a crop rotation: 1) black couples 2) barley, spring-sown field and partially winter wheat 3) spring-sown field 4) rye and oats; to be engaged in afforestation and planting of gardens, cared of development of animal husbandry, watched a condition of public buildings and houses of peasants. Under the leadership of I. Kornis in colonies rational methods of managing were entered. In 1835 it entered obligatory use of «black steam» (Schwarze Brache) in the Molochansky district, in other Mennonite colonies it happened in 1838.

Before reform of 1861 the state peasants, recognizing advantages of the German crop, didn't decide to establish at themselves the German rules. But after reform of 1861 in country life there were changes and they weren't afraid to imitate Germans any more. Influence it was expressed in the following:

- 1) oxen were replaced with horses;*
- 2) carts were replaced with the German vans;*
- 3) the clumsy Little Russian plow was replaced with German the booker;*
- 4) in the villages located close colonies buildings of the German type met an attic for grain storage above, and the general roof for sheds and premises.*
- 5) villages, closest to colonies, started sowing winter wheat and corn which in colonies already grew up more than ten years.*
- 6) considerably use of agricultural machinery in the Ukrainian villages extended. Quite often it was possible to meet both seeders, both harvesters, and a horse rake, and threshers in villages.*

So, having considerable agricultural knowledge and skills and having received a number of privileges from the government of the Russian Empire, Mennonites promoted an intensification of various branches of the South Ukrainian agriculture. They the first applied chotirekhpolny system of agriculture and black steam, removed the breed of cattle known as Ukrainian red steppe now, developed and organized production of a plow for potatoes earthing up, irrigated meadows and fertilized fields, based the Old and Berdyansk forest area and the world famous reserve «Askaniya Nova» etc.

And now experience of life of Mennonites can be instructive for us.

Keywords: Mennonites, black steam, Berdyansk forest area, Askaniya-Nova.

До редакції надійшла 28.06.2015.

**НАГОРОДИ І ВІДЗНАКИ ЗА ВИЗНАЧНІ ДОСЯГНЕННЯ
У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ТА ЛІСІВНИЦТВІ ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Проаналізовано систему заохочення (нагороди та відзнаки) для розбудови сільського господарства та лісівництва, яка існувала в Російській імперії.

За допомогою методів об'єктивності, історизму, аналізу та синтезу вдалося дослідити, що для різних верств населення існували нагороди двох рівнів. Найвищі нагороди – орден Св. Анни 3-го ступеня, золоті і срібні медалі, звання особистого і потомственного почесного громадянства та ціла низка нагород нижчого ступеня. Присудження тієї чи іншої нагороди обумовлювалося як характером заслуг, так і званням (соціальним станом) нагороджуваної особи. Подання та затвердження здійснювалося на різних рівнях, державних і суспільних. Інформація про нагороджуваних осіб доводилася до відома імператора. За наукові праці існували іменні премії: графа Кисельова, товариша міністра статс-секретаря В.І. Вишнякова, княгині М.К. Тенішевої, І.А. Стебута при Московському сільськогосподарському інституті, А.В. Советова в Санкт-Петербурзькому університеті та ін.

Ключові слова: сільське господарство, лісівництво, Російська імперія, нагороди, відзнаки, заохочення.

Постановка проблеми. Колишня Російська імперія була аграрною країною і мала досягнення в агрономії. У XIX ст. вже існувала ціла структурована система заохочення осіб, що трудилися на благо розбудови вітчизняного сільського господарства та лісівництва – різні нагороди та відзнаки.

Цілі та завдання статті. За допомогою методів об'єктивності, історизму, аналізу та синтезу дослідити систему нагород та відзнак Російської імперії за визначні досягнення у сільському господарстві та лісівництві.

Виклад основного матеріалу. За заслуги приватних осіб на сільськогосподарському поприщі, було встановлено нагороди різного рівня. Найвищими нагородами в Російській імперії були: орден Св. Анни 3-го ступеня, золоті та срібні медалі, звання особистого і потомственного почесного громадянства. Присудження тієї чи іншої зі згаданих нагород обумовлювалося як характером заслуг, так і званням нагороджуваної особи.

По-перше, це здійснювалося за поліпшення господарства у всій його сукупності, за чинними правилами, передбачалося нагородження або орденом Св. Анни 3-го ступеня [1], або спеціально встановленими трьох розрядів (в 300 р., 150 р. і 20 р.) золотими та срібними медалями, які роздавали за поданнями губернаторів, інспекторів сільського господарства та сільськогосподарських товариств або на розсуд самого Міністерства землеробства [2]. Згаданий орден вручався не в загальному нагородному порядку, а за статутом, через Кавалерську думу; присудження ж медалей, які видавалися за вина-

ходи та покращення у сільському господарстві, що були доведені досвідом, і за зразкове влаштування поміщиками своїх маєтків, здійснювалося особам узагалі всіх неоподатковуваних станів за відзнаки з сільського господарства за обов'язковим розглядом даних заслуг у Вченому комітеті Міністерства землеробства і державних маєтностей, причому, хоча нагорода затверджувалася владою міністра, але про осіб, які удостоювалися медалей, доводилося до «Высочайшего ведома» (тобто імператору), з опублікуванням у «Відомостях». Особи дворянського стану, що досягли значних успіхів у сільському господарстві, могли бути заохочувані також і іншими нагородами за «Высочайшим благоволением» [3].

По-друге, ці нагороди присуджувалися також за ведення і поширення окремих напрямів тієї чи іншої галузі сільського господарства, як-то: за посіви кукурудзи в південних губерніях [4], за розведення садів і виноградників у Закавказзі та в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях [5], за розповсюдження посадки картоплі і винайдення пристроїв для патокових, крохмальних та інших заводів для їх переробки [6], за розведення кунжуту [7], за вирощування буряків і винаходи пристроїв бурякоцукрових заводів [8], за розведення тутових дерев і вироблення шовку [9], за ведення напряму бджільництва в Іркутському і Приамурському генерал-губернаторствах [10].

Особи оподатковуваних станів і купці, за пунктами 1 і 2 статті 761 «Учреждения орденов и других знаков отличия», нагороджувалися медалями двох ступенів – нижчого (особливої форми нагрудна медаль з написом «за полез-

ное») і вищого (медаль на шию звичайної форми з написом «за усердие»); дворянам же або оголошувалася Найвища милість, або надавалися нагороди за «Высочайшим благоволением»; при цьому за розведення картоплі і пристрої для картопляних заводів, а також за заслуги з бджільництва в Іркутському і Приамурському генерал-губернаторствах, господарі удостоювалися нагородження, до якого б стану вони не належали, заохочення за розведення кунжуту, буряку і туті поширювалися лише на дворян і купців, а заохочення за розведення кукурудзи, садів і виноградників було виключно для сільського населення відповідних губерній.

По-третє, за тривале, зразкове ведення сільського господарства могло бути затребуване звання почесного громадянства, причому в заохочення не менше 10-річної корисної сільськогосподарської діяльності давалося звання особистого, – а не менше 20-річної – звання спадкового почесного громадянства. Клопотання про нагородження як почесним громадянством, так і медалями (нагрудними і нашийними, срібними та золотими, на стрічках різних орденів) порушувалися або урядовими установами та особами (наприклад, губернатором, предводителем дворянства по сільськогосподарській частині і т. д.), або місцевими (земською управою або сільськогосподарським товариством, або самим власником маєтку). Справи цього роду складалися в департаменті землеробства, який вносив їх спершу на ухвалу Вченого комітету, і потім, у разі визнання останнім даної особи гідним нагородження, вони представлялися міністром землеробства, за угодою з підлеглими відомствами, до Найвищої нагороди, через Комітет про службу чинів цивільного відомства і про нагороди.

Існував ще особливий тип нагород, виключно для башкирів: «за отличия, что состоят в улучшении хозяйства». Цим особам вручалися «почетные кафтаны» [11].

По-четверте, почесні нагороди (медалі) за ті, чи інші сільськогосподарські заслуги встановлювалися й деякими сільськогосподарськими товариствами, наприклад, Московським сільського господарства, Вільним Економічним, Російськими товариствами садівництва і плодівництва та ін. Премії цього роду присуджувалися самими товариствами на підставі встановлених ними правил.

З числа премій по сільськогосподарській і лісовій частинах слід вказати на засновані, в пам'ять управління Міністерством державних маєтностей графа П.А. Валуєва, дві щорічні

золоті медалі, які присуджувалися: 1) за розведення лісу на просторах не менших як 15 десятин у степах і 30 десятин в інших місцевостях центральних губерній і 2) за осушення боліт на просторах не менше як 100 десятин, в останньому випадку – особі, яка виконувала зазначені роботи на своїй або орендованій землі або, за згодою землевласника, також – особі, яка керувала роботами, причому ці роботи повинні були здійснюватися упродовж попередніх 5 років перед присудженням премії (а за лісорозведення – протягом 10 років). У здобутті премії могли брати участь як особи, що безпосередньо заявили міністру землеробства про успіхи, досягнуті ними з осушення боліт або лісорозведення, так і особи, про яких надійшли клопотання від губернаторів, земських управ, управлінь державних маєтностей і сільськогосподарських товариств. Премії присуджувалися Радою міністра землеробства, з попереднього розгляду справи на об'єднаному зібранні Вченого та Лісового спеціального комітетів.

Корисна діяльність з наряду лісівництва також заохочувалася нагородами. По-перше, на підставі особливого положення, як додатку до ст. 43 Лісового Статуту, надавалися заохочення чиновникам з лісівництва за заслуги, що виходили зі звичайного кола їхніх обов'язків по службі, а саме за роботи, зроблені не за особливим розпорядженням уряду, але вчинені з дозволу начальства, за складені самими чиновниками лісівничої галузі праці, за інтелектуальні труди, як-то, наприклад: за твір – керівництво з якої-небудь галузі лісових наук і промисловості, проект про удосконалення будь-якої частини лісових промислів та іншого. Крім визначених у порядку державної служби нагород, могли видаватися, за поданням начальства, грошові премії трьох розрядів – вищого (600 р.), середнього (400 р.), нижчого (250 р.). Ці премії присуджувалися Радою міністра землеробства, з попереднього розгляду справи на об'єднаному зібранні Вченого та Лісового спеціального комітетів.

По-друге, до 1901 р. для заохочення за лісорозведення діяли особливі правила, додані до ст. 721 (примітка 3) Лісового Статуту. Ці правила з 26 лютого 1901 р. були замінені на нові, які встановлювали премії за праці з лісорозведення, по зміцненню пересувних пісків і ярів деревами і кущами, також із посадки дерев навколо полів, доріг, а також біля садибної осілости селян. Премії ці видавалися як землевласникам або орендарям їхніх земель, як особам, що керували роботами, так і сільським громадам, селищам і окремим селянам, причо-

му за штучне лісорозведення на площі не менше 50 десятин призначались або цінні художні предмети, при золотих медалях, або одні золоті медалі; за штучне розведення лісу дрібними землевласниками не менше 5 десятин сільськими громадами і селищами не менше 10 десятин і окремими селянами-господарями не менше 1/2 десятини, а також за обсадження лісовими або плодовими деревами полів і сільських доріг (щодо селян – також і їхньої садибної осілости) дрібними землевласниками, сільськими громадами і селищами в кількості не менше 5 000 дерев та окремими селянами-господарями в кількості не менше 500 дерев, видавались або грошові премії (до 300 р.) додатком до срібної медалі, або одні срібні медалі. Наприклад, преміюватися могли тільки роботи, розпочаті не раніше 1876 р., і притому не раніше, як після закінчення 5 років з часу виробництва посіву або посадки лісу, зміцнення пісків або ярів і посадки дерев. При цьому дія нових правил не поширювалася на місцевості, де вводилося положення про збереження лісів [12], і премії не могли присуджуватися за штучне лісорозведення, що здійснювалося в рамках обов'язкового порядку на підставі цього положення [13]. Клопотання про присудження премій порушувалися місцевими урядовими та громадськими органами та приватними особами, подавалися в місцевий комітет зі збереження лісу, а звітти в лісовий департамент і з останнього переходили на розгляд у Лісовий спеціальний комітет, що присуджував премії тільки із затвердження міністра землеробства.

Крім зазначених, існували ще премії за науково-літературні праці в галузі сільського господарства. Сюди відносяться премії імені Вешнякова, Стебута, графа Кисельова та ін. 1) Премія графа Кисельова, заснована в пам'ять управління його Міністерством державних маєтностей. Вона складалася із золотої медалі і присуджувалася через кожні два роки, в рахунок відсотків із зібраної за підпискою суми, в нагороду за твір, де викладалися: або тогочасне становище морального і господарського побуту селян будь-якої частини імперії, або причини незадовільного становища тієї чи іншої сторони побуту селян із зазначенням способів його поліпшення, а також за працю, що містила в собі практичні настанови в різних галузях сільського господарства, ремеслах, народній гігієні, або ж за працю, призначену для народного читання і для керівництва в селянських училищах. Твори для конкурсу на медаль надходили у Вчений комітет Міністерства Землеробства, яким і присуджувалися премії з обов'язковим затвердженням міністра.

2) У пам'ять діяльності по тому ж Міністерству Землеробства колишнього товариша міністра статс-секретаря В.І. Вешнякова, з відсотків із зібраного за передплатою капіталу, через кожні 5 років, починаючи з 1902 р, видавалася премія, у розмірі 500 р., викладачам середніх і нижчих сільськогосподарських навчальних закладів Міністерства Землеробства, а також колишнім вихованцям усіх навчальних закладів цього відомства, за рукописний або друкований, російською мовою, твір із сільського господарства взагалі або з одного з його напрямів, як наприклад: з рослинництва і тваринництва з усіма їхніми галузями, з ґрунтознавства та агрономічної хімії, з прикладної ботаніки, зоології (головним чином, з акліматизації та вчення про шкідливих і корисних тварин і рослини), з сільськогосподарської метеорології, з сільськогосподарської економії і статистики і з сільськогосподарського рахівництва. При цьому премій удостоювалися твори, в яких викладалися самостійні дослідження автора, що збагачували науку новими фактами і спостереженнями, або ж хоча й не носили нових відкриттів, але доповнювали прогалини в російській сільськогосподарській літературі й тому були корисними для господаря. За відсутності таких творів, двом кращим працям могли присуджуватися премії по 250 р. кожна. Термін подання творів – 1 березня конкурсного року, наприклад, 1902, 1907, 1912 рр. і т. д. Премії присуджувалися Вченим комітетом із затвердженням міністра.

3) Дві премії княгині М.К. Тенишевої, велика в 1000 р. і мала в 500 р., присуджувалися: перша – за краще керівництво (відповідно вимогам конкурсу) з сільського господарства для двокласних сільських училищ середньої смуги Росії, в яких подано викладання сільського господарства; мала премія – за твір, що більш-менш відповідав би вимогам конкурсу, а також за керівництво з однієї із трьох галузей господарства: рільництва, скотарства або садівництва. Термін подання творів призначався Вченим комітетом, який присуджував самі премії з обов'язковим затвердженням міністра.

4) Премія І.А. Стебута при Московському сільськогосподарському інституті складалася із золотої медалі (іноді з додатковими грошовими коштами) видавалася на відсотки з капіталу в 3 200 р., зібраного учнями і шанувальниками І.А. Стебута в пам'ять його заслуг, здійснених для сільського господарства. Премія присуджувалася щорічно особі, яка отримала вищу сільськогосподарську освіту, за

сільськогосподарську літературну працю, або яку можна було віднести взагалі до сільського господарства, чи до якої-небудь його частини, якщо вона стосувалася одного якого-небудь сільськогосподарського питання, а також за звіт про тривалу (не менше 10 років) діяльність автора з ведення господарства в одному і тому ж маєтку і за складений зразковий організаційний план господарства зі звітом про показові, отримані за цим планом результати. Рукописні або друковані твори представлялися до ради названого інституту не пізніше 1 січня і премія присуджувалася радою інституту не пізніше 26 вересня того ж року.

5) Подібна премія імені А.В. Советова заснована в 1902 р. при Санкт-Петербурзькому університеті на кошти, зібрані за підпискою його учнями і шанувальниками в пам'ять 50-річчя його наукової сільськогосподарської діяльності. Вона також присуджувалася за такими ж правилами, як і премія І.А. Стебута.

6) Крім того, існували встановлені деякими товариствами спеціальні премії за певні праці. Так, Вільним економічним товариством в 1899 р. був оголошений конкурс на премії за кращі: а) керівництво для пристрою зерно-сушарок (одна премія в 500 р., інша в 300 р.); 2) настановлення по догляду за плугами і боровами (премія в 400 р. і в 200 р.); 3) настановлення по догляду за сівалками (премія 200 р. і 100 р.).

У березні 1900 р. Російським товариством плідівництва оголошено конкурс на премію імені Е. Маутнера за кращий оригінальний (друкований або рукописний) твір з плідівництва, причому, крайнім терміном для подання творів було призначено 18 березня 1902 р. Ці та подібні премії присуджувалися самими товариствами на підставі вироблених ними правил.

7) Насамкінець, золота медаль В.Д. Левинського, запроваджена при сільськогосподарському відділі Московського політехнічного музею за корисні праці з наукового та практичного сільського господарства і лісівництва, причому на означену медаль могли претендувати викладачі нижчих сільськогосподарських навчальних закладів, що опікувалися поширенням сільськогосподарських знань даної місцевості, крім шкільного викладання. Повідомлення про праці претенденти повинні подавати до 1 вересня.

Отже, заохочення для розбудови сільського господарства та лісівництва в Російській імперії існували у вигляді розгалуженої системи нагород і відзнак, що охоплювала різні верстви населення й була структурованою за соціальними станами. Вона включала як ордени та медалі (срібні, золоті), так і грошові премії. Відзначалися здобутки як у практичній царині з різних галузей сільського господарства та лісівництва, так і досягнення в сільськогосподарській науці та освіті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Свод законов Российской империи. – СПб., 1892. – Т. I, ч. 2. Учреждение орденов и других знаков отличия. – Ст. 459, п. 10.
2. Свод законов Российской империи. – СПб., 1893. – Т. XII, ч. 2. Устав сельского хозяйства. – Ст. 28–30.
3. Свод законов Российской империи. – Т. I, ч. 2. – Ст. 746.
4. Свод законов Российской империи. – Т. XII, ч. 2. – Ст. 74; Свод законов Российской империи. – Т. I, ч. 2. – Ст. 743.
5. Свод законов Российской империи. – Т. XII, ч. 2. – Ст. 78; Свод законов Российской империи. – Т. I, ч. 2. – Ст. 746.
6. Свод законов Российской империи. – Т. XII, ч. 2. – Ст. 74, ст. 75; Свод законов Российской империи. – Т. I, ч. 2. – Ст. 747.
7. Свод законов Российской империи. – Т. XII, ч. 2. – Ст. 104.
8. Свод законов Российской империи. – Т. XII, ч. 2. – Ст. 105.
9. Свод законов Российской империи. – Т. XII, ч. 2. – Ст. 109, ст. 110; Свод законов Российской империи. – Т. I, ч. 2. – Ст. 749.
10. Свод законов Российской империи. – Т. XII, ч. 2. – Ст. 113.
11. Свод законов Российской империи. – Т. I, ч. 2. – Ст. 793, п. 2.
12. Свод законов Российской империи. – СПб., 1893. – Т. VIII, ч. 1. Устав лесной. – Ст. 793–840.
13. Свод законов Российской империи. – СПб., 1893. – Т. VIII, ч. 1. Устав лесной. – Ст. 803, 807, п. 2, 7.

© *Ольга Аникина*
(Киев)

НАГРАДЫ И ОТЛИЧИЯ ЗА ВЫДАЮЩИЕСЯ ДОСТИЖЕНИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ И ЛЕСОВОДСТВЕ ВРЕМЕН РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Проанализирована система поощрения (награды и отличия) для развития сельского хозяйства и лесоводства, которая существовала в Российской империи.

С помощью методов объективности, историзма, анализа и синтеза удалось исследовать, что для различных слоев населения существовали разного уровня награды. Наивысшие награды – орден Св. Анны 3-й степени, золотые и серебряные медали, звания личного и потомственного почетного гражданства и целый ряд наград низшей степени. Присуждение той или иной награды обуславливалось как характером заслуг, так и званием (социальным сословием) награждаемых лиц. Представление и утверждение осуществлялось на различных уровнях, государственных и общественных. О награждаемых лицах доводилось до сведения императора. За научные труды существовали именные премии: графа Киселева, товарища министра статс-секретаря В.И. Вишнякова, княгини М.К. Тенишевой, И.А. Стебута при Московском сельскохозяйственном институте, А.В. Советова в Санкт-Петербургском университете и др.

Ключевые слова: сельское хозяйство, лесоводство, Российская империя, награды, знаки отличия, поощрения.

© Olga Anikina
(Kyiv)

AWARDS AND HONORS FOR OUTSTANDING ACHIEVEMENTS IN AGRICULTURE AND FORESTRY DURING THE RUSSIAN EMPIRE

Promotion system (awards and distinctions) for the development agriculture and forestry that existed in the Russian Empire is analyzed.

Employing the methods of objectivity, historicism, analysis and synthesis managed to explore that there were two levels of awards for different segments of the population. The highest awards were the Order of St. Anne the 3rd degree, gold and silver medals, the titles of personal and hereditary honorary citizenship and a number of lower grade awards. Rewarding was caused by the nature of merits as well as rank (social status) of awarded person. Presentation and approving was carried out at various levels of government and society. About awarded persons notified to the Emperor. There were nominal prizes for scientific literary works: Earl Kiselev, Deputy Minister State Secretary V. Vishnyakov, Princess M. Tensheva, I. Stebut at the Moscow Agricultural Institute, A. Sovetov in St. Petersburg University and others.

Order of St. Anne is not awarded in total rewarding order; and by the Statute, through Cavalry Duma; awarding medals that were issued for inventions and improvements in agriculture that have been proven by experience, and for model placement the landowners' estates were carried out in general to all untaxed states for the awards of agriculture by the compulsory consideration their merits in the Scientific Committee of the Ministry of Agriculture and the State Estates, thus, although the award was argued the minister's authority, but Your Highness (the Emperor) was informed about awarded people with medals. The names of the award recipients published in «Vedomosti». Nobility, that have done general success in agriculture, could also be encouraged to other rewards by «Imperial favor». Persons of taxable estates and merchants under paragraphs 1 and 2 of the Article 761 of the «Institutions of Awards and Other Honors» were awarded by the medals of two levels – lower (special form of breast medal with the inscription «For useful») and higher (neck medal of the normal shape with the words «For diligence»).

For long, model farming the title of honorary citizenship could be claimed, and to encourage at least 10 years of useful agricultural activities the title of personal honorary citizenship was given, and at least 20 years – the title of hereditary honorary citizenship. Application for awarding an honorary citizenship and medals (breast and neck, silver and gold, the tapes of various orders) were violated by governmental institutions and persons (such as governor, marshal of nobility in agriculture etc.) or local (zemskiy council or agricultural society, or by the owner of the estate). Cases of this kind were composed in the department of agriculture, that at first brought them to the decision on the Scientific Committee, and then, if it found the persons worthy of this award, they were submitted to the highest award by the Minister of Agriculture in agreement with the subordinate departments through the Committee on civil service ranks departments and the awards.

Honorary awards (medals) for different agricultural achievements were also established by some agricultural societies for example, Moscow Society of Agriculture, the Free Economic, Russian Society of Horticulture and Fruit Growing and others. Among the prizes in agricultural and forest parts should be pointed out two annual gold medals that were founded in memory of Earl P. Valuev's management the Ministry of Public Estates. Useful activities in forestry direct were encouraged by the awards. In addition to the awards that were determined in the manner by the civil service, cash prizes of three discharges – top, middle, lower could be issued on the proposal of the authorities.

Keywords: agriculture, forestry, the Russian Empire, awards, honors, encouragement.

До редакції надійшла 24.06.2015.

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ДОЇЛЬНИХ АПАРАТІВ

У статті розглянуто і систематизовано основні етапи розвитку доїльного обладнання для великої рогатої худоби та наведено перші способи механізованого доїння. Особливу увагу приділено розробленим доїльним апаратам вітчизняних та закордонних винахідників, які підтверджені авторськими свідоцтвами. Представлено ряд сучасних провідних виробників, які розробляють і виготовляють роботизовані доїльні системи. Метою даного дослідження є виявлення тенденцій розвитку та особливостей будови вітчизняного і зарубіжного доїльного обладнання. Завданнями статті є те, щоб зацікавити, звернути увагу на проблеми з питань становлення та розвитку механізації доїння корів. Методологічною основою дослідження є загальні принципи об'єктивності, історизму, які передбачають об'єктивний опис і аналіз подій на основі науково-критичного використання різноманітних джерел.

Ключові слова: доїння, молоко, корова, розвиток, доїльне обладнання.

Головним завданням молочного господарства є забезпечення людства молоком і молочними продуктами. Молоко, яке отримують від тварин, вважається найлегшою їжею, оскільки для його засвоєння витрачається організмом людини невелика кількість травних соків слабкого складу. Молоко слугує повноцінним і незамінним харчуванням для немовлят, а також є необхідним для людини в будь-якому віці.

Значний внесок у розробку механізації доїння тварин внесли: В.П. Бабкін, Л.П. Карташов, В.П. Корольов, І.Н. Краснов, Д.Д. Мартюгін, У.Г. Уїтлстоун, А.І. Фененко, Ю.А. Цой та ін. [1–4; 8; 9]. Однак питання історії розвитку цієї проблеми в даній літературі не висвітлено.

Людина почала конкурувати з телятами за молоко ще за 9000 р. до н.е. Гіппократ рекомендував молоко в якості лікувального засобу і ліків за 400 р. до н.е. І з того часу, як людина одомашнила велику рогату худобу, корова стала невід'ємною частиною розвитку суспільства.

Ручне доїння в усі часи було і є важкою справою, оскільки видоїти одну корову у себе в дворі чи на пасовищі – це одне, і зовсім інше, коли потрібно видоїти ціле стадо. Результат залежить від досвіду, уміння, витривалості працівника і не кожному вдається достатньо добре опанувати прийоми доїння. Також під час ручного доїння молоко, контактуючи з навколишнім середовищем, вбирає в себе наявні забруднюючі елементи у вигляді пилу, запаху, бактерій та ін., що сприяє погіршенню його мікробіологічних характеристик, однак при даному способі доїння майже не травмуються дійки вимені та захворюваність на мастит не перевищує 3–3,5% [9, с.12].

Перші спроби механізувати доїння були зроблені ще на початку XIX ст. В Англії спро-

бували діставати молоко з вим'я корів, вставляючи соломинки в канали дійок. На основі даного способу винахідник Блартон у 1836 р. виготовив пристосування зі спеціальними доїльними трубками. Ці трубки діяли за принципом катетера, і були розраховані на самовільне витікання молока із дійок. І хоч подібні пристосування відрізнялись малою ефективністю, а їх застосування супроводжувалось погіршенням гігієнічних умов отримання молока, все ж протягом понад чотирьох десятиліть робились спроби розроблення аналогічних конструкцій [7, с. 63].

Були й ті, хто відкидав саму думку машинного доїння, вважаючи його ненатуральним і по суті шкідливим для тварин. У 1892 р. містер Бебкок у своїй роботі «национальный молочник» писав, що «доильные аппараты приведут к ухудшению качества молока и снижению стандартов доения».

Для винаходу надійного доїльного апарата знадобилося кілька десятків спроб, на відміну від швидкого розвитку й прийняття інших інновацій молочного устаткування, такого, як очищення й виробництво молока, спроба Бебкока (дослідження молока на вміст жиру) і сепаратор.

Деяко пізніше з'явився апарат «Моретон», де чотири трубочки з'єднувались в одній чашці-колекторі, з якої молоко відводилось у відро трубопроводом. Введення трубок-катетерів у порожнину дійок через сфінктер призводило до пошкодження судин, таким чином, молоко повністю не витікало з вим'я та призводило до захворювання тварини. Апарати такого типу, через зазначені причини, не набули широкого поширення [4, с. 133].

У 1837 р. було створено дисковий витискувальний доїльний апарат. В основу роботи дано-

го апарата було покладено витискування молока подібно до того, як це робить людина. Витискування здійснювалось спеціальними дисками з роликками, які обертались. У них для стиснення дійок і витискування молока періодично створювався тиск. Ці пристрої, названі «вижимали» або «лактатори» діяли за різними кінематичними схемами: дискові і ланцюгові з роликками, вальцеві, лопатні з порожніми жолобками, повітряними подушками та ін. Дані апарати приводились у дію від механічного, гідравлічного та пневматичного приводів. Вони були громіздкими і тим самим пошкоджували вим'я корів.

Величезна кількість різновидів доїльних апаратів того часу можна поділити на 2 групи: ті, що наслідували ручне доїння (пристроєм механічного тиску), і ті, які імітували ссання (вакуумні пристрої). Прихильники обох типів доїння вживали безліч спроб протягом 50 років доти, поки не був винайдений пульсатор.

Перші вакуумні доїльні апарати були виготовлені з використанням більших гутаперчевих стаканів, в 1859 р. Джон Кінгман запатентував винахід олов'яних стаканів з еластичним краєм для використання в доїльних апаратах за методом «ссання». Перший успішний досвід використання стаканів з вакуумним доїльним апаратом був зареєстрований 1860 р., одним з перших винахідників доїльного апарата вважається Л.О. Колвил. Винайдений ним апарат одержав безліч позитивних відгуків. Він замінив чохол чотирма гумовими стаканами, які надівались на кожен сосок вимені. В одній з його конструкцій промивка проводилась водою, що проходила через апарат.

Найбільш вдалою моделлю доїльного апарата з однокамерними стаканами була створена в 1889 р. шотландцем В. Марчлендом, що забезпечувала виведення молока окремо із кожної дійки вимені. Однокамерні доїльні склянки були покриті з середини гумовою оболонкою. Молоко під дією постійного розрідження відсмоктувалось у відро. Вакуумна система складалась із ручного насоса, змонтованого вздовж стійл над годівницями, трубопроводу з певною кількістю кранів (один на дві корови), гумових шлангів і доїльних апаратів. Даний апарат працював під дією вакуумметричного тиску 36,6 кПа. Але при використанні апарата Марчленда спостерігалось сильне роздратування і запалення дійок. З часом винахідник удосконалив свій винахід: застосував вакуумметричний насос з механічним приводом і навіть зробив спробу транспортувати видоєне молоко в спеціальне відділення корівника.

Перший свій екземпляр він продав за 400 доларів. У цьому ж доїльному апараті був за-

стосований вакуумний насос, що працював від парового двигуна.

Як показав аналіз джерел, у 1895 р. доктор Олександр Шілдс із Глазго (Англія) запатентував пульсатор, який за допомогою автоматичного клапана періодично впускав повітря в трубопровід. У доїльному апараті Шілдс використав однокамерні стакани-чашки з пружної гуми. Під час доїння застосовувався вакуум, що періодично змінювався у межах 115–375 мм рт. ст. Під дією різниці атмосферного і вакуумметричного тисків стінки чашки стискувались і молоко виводилось із вим'я. У фазі розрідження кожна із чотирьох еластичних чашок апарата стискувалась, відсмоктувала і витискала молоко із сосків. Коли ж пульсатор впускав повітря в систему, дія вакууму припинялась, пружні гумові чашки відновлювали свою початкову форму, у дійки із вимені надходило молоко і в них відновлювався порушений кровообіг.

Послідовність удосконалення конструкції Шілдса призвело до створення однокамерних доїльних стаканів. Конусоподібні стінки однокамерних доїльних стаканів Шілдса були виконані із твердого матеріалу, при доїнні вони не деформувались. Під дією вакууму, що періодично створювався в нижній частині стакана, кожна дійка подовжувалась, перекриваючи конусну частину стінок, попереджуючи подальше збільшення розрідження. Під час доїння дійки вим'я піддавались своєрідному масажу, а робочі періоди чергувались з періодами відпочинку. Водночас, оскільки розміри дійок у корів були різні, тому випускали доїльні стакани декількох розмірів. Це суттєво ускладнило експлуатацію, і тому машини з однокамерними стаканами не отримали широкого розповсюдження.

У 1902 р. англійські винахідники Халберт і Парк, а у 1903 р. австралійський фермер Джільє незалежно один від одного винайшли двокамерний доїльний стакан і пульсатор з особливою камерою, у якій вакуум змінювався регулярно від нуля до 380 мм рт. ст. Доїльний стакан Джільє складався із зовнішнього жорсткого металевого і внутрішнього еластичного гумового циліндрів. Еластичний ковпачок з отвором надівався на верхню частину доїльного стакана, на нижню – чашка з простором між зовнішнім і внутрішнім циліндром. Джільє також обґрунтував необхідність створення різниці тиску, під дією якого транспортується молоко в ємність. Необхідний тиск повітря створювався за допомогою спеціального отвору для впускання повітря в молоко збірну камеру колектора або в доїльний стакан для покращення режиму руху молока по молочному шлангу.

У СРСР в 1928 р. були завезені закордонні доїльні машини, і розпочалося створення вітчизняних доїльних апаратів [9, с. 13]. Так, першим вітчизняним доїльним апаратом слід вважати винахід А.Д. Кузьміна, який отримав авторське свідоцтво на винахід 31 грудня 1932 р. (№28728).

У 1934 р. у Всесоюзному інституті електрифікації сільського господарства (ВІЕСГ) інженерами В.П. Корольовим, В.С. Красновим і зоотехніком Д.Ф. Мартюгіним розроблений доїльний апарат з двокамерними доїльними стаканами, у якому тиск був нижче атмосферного до 380–400 мм рт. ст. Тут між тактами ссання і стиснення передбачений додатковий такт відпочинку. Тривалість такту ссання при цьому залишався незмінним. Такт відпочинку відбувався при впуску повітря в простір доїльного стакана [4, с. 133; 5, с. 135].

У 1960-х рр. було розроблено доїльний апарат «Стимул», доїльний стакан якого мав гофрований ковпак. Його висота під дією вакууметричного тиску при такті всмоктування зменшувалась, а під дією атмосферного тиску збільшувалась. Жорстка прозора частина стакана у верхній частині мала циліндричну, а у нижній – конічну форму. Така конструкція забезпечувала видоювання молока із діжок різних розмірів одним комплектом доїльних стаканів.

Важливим етапом розвитку і удосконалення доїльної техніки було розроблення в 1963 р. А.І. Фененком і впровадження у виробництво доїльних апаратів ДА-Ф-50 з об'єднаним пульсатором колектором ДА-50.00.000, який забезпечував виведення молока при рівнозначних величинах вакууметричного тиску у піддійкових і міжстінкових просторах двокамерних стаканів при тактах ссання. Таким чином усувалось радіальне розширення діжкової гуми, що в існуючих конструкціях апаратів призводить до наповзання стаканів на діжки і погіршення режиму виведення молока.

В існуючих конструкціях двотактних апаратів цей недолік усунуто шляхом створення нової конструкції гільзи. Це нове досягнення в світовій практиці. Застосування цієї конструкції усуває дестабілізуючий фактор у режимі роботи доїльного апарата [1, с. 13].

Процес удосконалення доїльних апаратів продовжувався, згодом були створені апарати ДА-3М, «Волга», «Доярка», АДУ-1/2, АДУ-1/3, ДА-50, ДА-Ф-70, ДАЧ-1 та інші [9]. Двотактні доїльні апарати АДУ-1, ДА-Ф-50 використовують для стад з молочною продуктивністю 4,5–5,5 тис. кг молока. Такі доїльні апарати мають більшу продуктивність, забезпечують середню інтенсивність видоювання молока від 2,9 кг/хв до 4,0 кг/хв.

В останні роки спостерігається тенденція повної автоматизації практично всього спектра устаткування для виконання технологічних процесів на молочно-товарних фермах. Розробка та апробація таких технологій розпочалася в кінці минулого століття і базується на застосуванні доїльних роботів на молочних фермах.

На даний час у світі є понад 10 фірм, які розробляють і виготовляють роботизовані доїльні системи. Найбільш відомі такі фірми: «Лелі», «Меко», «Гасконь Мелот», «Галасі», «Пролін Б.В.», «АМС Ліберті» (Нідерланди), «Дювелсдорф», «Вестфалія» (Німеччина), «Фулвуд» (Великобританія) та ін. Практично всі моделі роботів розраховані на 150–170 доїнь за добу. Тобто, при 2–3-х разовому доїнні один робот у змозі обслужити 50–70 корів за добу. Застосування робота ефективне, коли загальне виробництво молока цих корів складає 400–500 тис. літрів на рік [10, с. 29–31].

Отже, досвід минулого свідчить, що створення та впровадження у виробництво більш технологічного доїльного обладнання, яке розроблялось винахідниками, мало за мету підвищення продуктивності молочної галузі виробництва, забезпечення більш комфортних для тварин умов утримання, поліпшення фізіологічного стану тварин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адамчук В.В. Этапы развития механизированного производства молока и говядины в Украине / В.В. Адамчук, А.И. Фененко // Молочное дело. – 2014. – № 2. – С. 13–16.
2. Бабкин В.П. Механизация доения коров и первичная обработка молока / В.П. Бабкин. – М.: Агропромиздат, 1986. – 271 с.
3. Карташов Л.П. Машинное доение коров / Л.П. Карташов. – М.: Колос, 1982. – 301 с.
4. Королев В.Ф. Эволюция технических средств доения коров / В.Ф. Королев // Научные труды ВИЭСХ. – 1980. – Т.51. – С. 133–139.
5. Краснов И.Н. Доильные аппараты / И.Н. Краснов. – Ростов н/Д: Ростовский университет, 1974. – 226 с.
6. Мартюгин Д.Д. Книга мастера машинного доения / Мартюгин Д.Д., Мыльников Н.В., Изилов Ю.С. – М.: Россельхозиздат, 1974. – 200 с.
7. Уиттлстоун У.Г. Принципы машинного доения. Перевод с англ. / У.Г. Уиттлстоун. – М.: Колос, 1964. – 167 с.

8. Фененко А.І. Розробка ритмічного технологічного процесу доїння / А.І. Фененко // Вісник с.-г. науки. – 1961. – № 3. – С. 1–5.
9. Цой Ю.А. Процессы и оборудование доильно-молочных отделений животноводческих ферм / Ю.А. Цой. – М.: ГНУ ВИЭСХ, 2010. – 424 с.
10. Фененко А.І. Рациональное использование доильного оборудования / А.І. Фененко // Механизация и электрификация соц. сел. хоз-ва. – 1978. – № 5. – С. 29–31.

© **Станислав Герук**
(Киев),

© **Елена Сукманюк**
(Житомир)

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ДОИЛЬНЫХ АППАРАТОВ

В статье рассмотрено и систематизировано основные этапы развития доильного оборудования для большого рогатого скота и приведены первые способы механизированного доения. Особое внимание уделено разработанным доильным аппаратам отечественных и зарубежных изобретателей, которые подтверждены авторскими свидетельствами. Представлен ряд современных ведущих производителей, которые разрабатывают и изготавливают роботизированные доильные системы. Целью данного исследования есть выявления тенденций развития и особенностей строения отечественного и зарубежного доильного оборудования. Задачами статьи является то, чтобы заинтересовать, обратить внимание на проблемы по вопросам становления и развития механизации доения коров. Методологической основой исследования являются общие принципы объективности, историзма, которые предусматривают объективное описание и анализ событий на основе научно-критического использования разнообразных источников.

Ключевые слова: доение, молоко, корова, развитие, доильное оборудование.

© **Stanislav Geruk**
(Kyiv)

© **Olena Sukmaniuk**
(Zhytomyr)

MILKING MACHINES HISTORY

The article considers and systematizes the main steps in development of the cattle milking equipment, describing the initial ways and means of machine milking and focusing on the equipment devised by both domestic and foreign inventors and protected by patents. A number of present-day leading producers specializing in development and manufacturing of robotized milking systems have been herewith presented.

The livestock production has always been essential for the country food security. Therefore, in Ukraine the problem of main livestock products, including milk, has always been relevant. The social significance of milk and dairy products sets the duty of the state to provide them physical and economic accessibility.

Dairy cattle breeding is currently one of the main and most difficult branches of livestock. Without the further intensification it's very difficult to satisfy the food needs of the population. So, the main task of any Ukrainian dairy region is to increase animal productivity and get high-quality dairy products.

This study purpose is identifying domestic and foreign milking equipment trends and structural features. The objectives of the article is to motivate, to pay attention to the problems of mechanization milking cows formation and development. Methodological basis of the study are the general principles of objectivity, historicism, which provide an objective description and analysis of events on the scientific and critical use of various sources basis. While doing the work the problem-chronological and comparative historical methods were used. This paper reviewed and systematized main stages of milking equipment for cattle and described the first mechanized milking methods. Special attention was paid to developed by domestic and foreign inventors milking machines that are verified by copyright certificates. Past experience shows that the creation and implementation of more technological milking equipment, which was developed by inventors, was intended to increase productivity of dairy industries, providing a more comfortable animal welfare, improving the animals' physiological state in carrying out process.

In recent years, we can watch the complete automation tendency of virtually the entire equipment spectrum to perform technological processes on dairy farms. The development and testing of such technologies started at the end of the last century and is based on the milking robots use on dairy farms.

When used in the dairy production automated and further development of robotic individual milking animals processes (and in physically heavy for a man) achieved significant relief and improve the conditions of workers, making milking machine operator profession more attractive to young professionals.

Key world: milking, milk, cow, development, milking equipment.

До редакції надійшла 11.06.2015.

УМАНСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ЯК СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ ЗАКЛАД СЕРЕДНЬОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ: РЕОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПЕРЕБУДОВИ У НАВЧАЛЬНО-ПРАКТИЧНІЙ СТРУКТУРІ (1859–1912)

З середини 50-х рр. XIX ст. значну роль у розвитку аграрної освіти і науки України починають відігравати спеціалізовані сільськогосподарські училища. Середній рівень сільськогосподарської освіти був представлений трьома професійними сільськогосподарськими навчальними закладами, серед яких виділялося Уманське училище, що стало не лише центром освіти, а й базою для проведення практичних і теоретичних досліджень.

Історіографічний аналіз показав, що наявні праці недостатньо повно розкривають основні аспекти проблеми, яка досліджується. Їй приділена незначна увага в окремих дослідженнях науковців у контексті інших важливих проблем сільськогосподарської освіти.

У статті розкривається процес становлення та діяльності Уманського училища в 1859–1912 рр. У результаті проведеного дослідження виділено основні етапи в його діяльності. Приділено увагу законодавству, що регулювало діяльність сільськогосподарських навчальних закладів, у тому числі, й Уманського училища. Розглянуто причини, що спонукали урядові установи здійснювати реорганізації цього освітнього закладу. Виділено періодизацію у реорганізації училища. На основі вивчення документів прослідковано зміни в програмах, навчальних планах, практичних заняттях та діяльності господарського комплексу Уманського училища. Акцентовано увагу на високому рівні професійної підготовки випускників училища.

Приділено увагу визначенню аспектів, які потребують подальшої наукової розробки з вказаної проблеми.

Ключові слова: аграрна освіта, сільське господарство, Уманське училище, навчальна діяльність.

В історії розвитку сільськогосподарської освіти сучасної України особливий інтерес істориків-аграрників викликає друга половина XIX – початок XX ст. У цей період починають свою діяльність професійні сільськогосподарські навчальні заклади. Середній рівень сільськогосподарської освіти був представлений Харківським (1855), Уманським (1859) та Херсонським училищами Міністерства Державного Майна.

В українській історіографії недостатньо наукових праць, у яких би на широкому фактичному матеріалі розкривався процес становлення та діяльності Уманського училища в другій половині XIX – початку XX ст. Наукові розвідки не мали узагальнюючого характеру та відзначались епізодичністю й фрагментарністю. Аналіз історіографії засвідчує, що окремі аспекти зазначеної нами теми знайшли наукове висвітлення [1; 12–16], але в цілому вона залишається перспективною в плані її вивчення. Метою нашої публікації є більш повне висвітлення історії становлення та розвитку Уманського училища, визначення основних етапів в його діяльності, реорганізацій та змін у навчально-практичній структурі.

Уманський національний університет садівництва бере свій початок від Головного

училища садівництва – першого в Росії вищого навчального закладу з садівництва.

Головне училище садівництва було відкрите 9 серпня 1844 р. у м. Одесі при Імператорському Ботанічному саду на основі «Положення про садові заклади», затвердженого царським указом від 9 лютого 1842 р. [7, с. 27]. На його утримання держава щорічно виділяла 10 тис. крб. сріблом. Першими учнями училища стали десять вихованців Одеського сирітського будинку, які навчалися за казенний кошт. В училищі працювало 8 викладачів, які вели 16 предметів. Навчально-виробничу практику учні проходили в Криму та в Одеському Ботанічному саду. У різний час в Одеському училищі було від 18 до 29 учнів. У 1857 р. кількість учнів зменшилась до 12, а в 1858 р. їх було всього 8 [3, с. 44].

До складу навчального курсу входили: загальноосвітні предмети в об'ємі елементарного курсу, а саме: Закон Божий, російська мова та арифметика; допоміжні предмети: геометрія, латинська мова, ботаніка, креслення та малювання, загальні поняття з фізики, хімії, геології, мінералогії, зоології, ентомології в обсязі знань необхідних для садівника. В основі навчальної системи було поставлене практичне та теоретичне вивчення садівництва, що доповнювалось

відомостями про лісівництво, шовківництво, бджільництво та виноградарство. Трьохрічний курс навчання закінчувався екзаменами. Кращі вихованці відряджалися в Крим на річну практику в Нікітський ботанічний сад, а слабші учні залишалися на той же термін для практичних занять при Головному училищі [21, с. 9–10].

З початку своєї діяльності Головне училище садівництва розвивалося в несприятливих умовах, які полягали в: обмеженості оборотних коштів для успішного розвитку навчальної та науково-практичної роботи, недостатності відповідних наукових кадрів садівництва та робочої сили і, врешті, природних умовах – засушливому кліматі Одеси без можливості правильного зрошування різноманітних насаджень ботанічного саду. Протягом Одеського періоду діяльності Головного училища (1844–1859 рр.) було здійснено 6 випусків кількістю 29 учнів [9, с. 4].

Згідно Височайшого повеління від 30 березня 1859 р. після п'ятнадцятирічного існування в Одесі, Головне училище садівництва було переведено в Уманський Царицин Сад [2, с. 76–80].

Відповідно до постанови «Про перетворення деяких садівничих закладів відомства Міністерства Державного Майна» від 9 червня 1858 р. Уманський Царицин Сад з оранжереями, теплицями та іншими його будівлями передався в відання училища. Змінилася назва саду – Уманський сад Головного училища садівництва. Згідно нового «Положення про Головне училище садівництва у м. Умані» в навчальні плани училища вводилися суттєві зміни. Мета училища – розповсюдження та покращення садівництва та лісівництва. Таким чином, училище садівництва перетворилося, по суті, в училище садівництва та лісівництва. Курс училища розділявся на два самостійних відділення: 1) вище – для «навчання вчених-садівників і лісівників, які б з'єднували теорію з практикою та вміли не лише вибирати місце для саду, парку, або городу, але й облаштувати їх зі смаком, влаштувати оранжерею, або теплицю, керувати садовими і лісовими роботами та вести лісове господарство»; 2) нижче – для підготовки «практичних садівників, що повинні не тільки доглядати за деревами і оранжерейними рослинами, а й виконувати різні садові, лісові та городні роботи з метою розведення та керівництва садами, лісовими плантаціями та городами (§3) [2, с. 76–80].

Навчання на вищому відділенні тривало 4 роки. Учні вивчали ті ж самі предмети, що і в Одеському училищі, а в позаурочний час – зай-

малися практичним садівництвом і лісівництвом (§9). Перехід із одного курсу на інший супроводжувався випробовуванням, з метою перевірки теоретичних та практичних успіхів учнів (§11). Вихованці, що закінчили з повним успіхом курс наук, отримували звання вчених-садівників (§21). По закінченню училища казеннокошті випускники повинні були прослужити в розпорядженні Міністерства Державного Майна не менше 3 років (§22) [2, с. 138–142]. Вихованці нижчого відділення навчалися виключно практичному садівництву і лісівництву та отримували звання садівників (§28) [2, с. 142–144].

На основі «Положення про Головне училище садівництва у м. Умані», дирекцією Головного училища були розроблені умови прийому учнів до цього закладу, вказувалися правила подачі документів та їх перелік.

Перехід училища в Умань співпав з активізацією суспільного життя в країні, що, звичайно, відобразилося і на піднесенні освіти. Після падіння кріпосного права відбувся перехід до нових форм сільського господарства, з'явився великий попит на землеробів, а садівництво відсувалося на другий план. Відповідно до нових умов життя, попиту на вчених-садівників майже не було, а лише – на практичних садівників (недорогих з жалуванням до 150 крб.), тому випускники училища не знаходили собі місця роботи, де б могли практично примінити свої знання і змушені шукати собі іншу діяльність: управляючих маєтками та прикажчиками, куди їх залюбки запрошували. Саме ці обставини спонукали Міністерство перетворити Головне училище садівництва в землеробське училище.

Відповідно до «Положення про перетворення Головного училища садівництва в Умані та Імператорського Нікітського саду з Магарацьким училищем виноробства» від 8 травня 1868 р., відбулося перетворення Уманського училища в Училище землеробства та садівництва зі значним розширенням програм, при чому навчальна система училища зближувалась з навчальною системою інших землеробських училищ, але широким вивченням садівництва [4, с. 169–171]. Програма теоретичного курсу садівництва залишалась у попередньому стані, а практичні заняття були значно скорочені через те, що більша частина літнього часу приділялась практичним заняттям з сільського господарства, для чого було влаштоване при училищі невелике практичне поле площею 43 десятини. В 1877 р. «практичне поле» розширювалось прирізкою до нього 30 десятин із запасних садових ділянок училища та отримали назву практичного господарства.

У 1872 р. в училищі були введені програми, складені в 1870 р. для землеробських училищ, які розширювали вивчення природничих наук і сільськогосподарських предметів [21, с. 25–26].

Внаслідок перетворення Уманського училища в землеробське, відбулося роздвоєння навчальної системи на дві спеціальності, де прослідковувалась цілковита невідповідність між теорією та практикою. Сумісництво двох спеціальностей сприятливих результатів не дало. 23 травня 1878 р. для п'яти землеробських училищ, в тому числі і Уманського, було затверджене нове Положення та новий штат, а 16 червня – новий статут, що значно розширив навчальні програми училищ [5, с. 241–245]. Відповідно до нового статуту курс загальноосвітніх предметів розширився майже до курсу реальних училищ, і як наслідок, повний курс навчання становив 6 років: п'ять класів і шостий практичний рік для відряджень учнів в державні та приватні господарства з метою посилення їх практичних знань. Причому, до уваги приймалися виключно інтереси землеробства.

Після закінчення повного курсу навчання відмінники отримували атестат першого розряду та звання почесного громадянина. Після роботи в сільському господарстві протягом трьох років, їм присвоювали звання «ученого-управителя і садівника». Всі інші учні, що витримали випускні іспити, одержували атестат другого розряду, при тих же умовах їм присвоювалося звання «помічника ученого-управителя і садівника» [20, с. 188]. Звання «ученого-управителя» такі випускники отримували після семирічної практики у господарстві (Статут §39. Положення ст. 18). Учням, які не закінчили повного курсу, але навчалися не менше як два роки та витримали іспити з усіх сільськогосподарських та садових робіт, присвоювалось звання «нарядчиків сільських та садових робіт» (Статут §38. Положення ст. 17). Учні, що отримали атестат першого розряду, могли вступати на державну службу Міністерства Державного Майна на посади інспекторів, вчителів креслення, геодезії та лаборантів у землеробських училищах, конторників або помічників управителів сільськогосподарськими фермами (Статут §42. Положення ст. 21).

1888 р. введено новий Статут училища, проте внесені ним зміни були несуттєвими: відновлювалося викладання курсу лісівництва як окремого предмету та шостий практичний клас був реформований веденням теоретичного викладання в першому півріччі, а друге – відводилося на стажування в господарстві учи-

лища [17, с. XIII]. У 1888 р. затверджені «Правила та примірні програми для практичних занять учнів землеробських училищ», з метою ознайомлення практикантів з усім життям господарства, його технічними і економічними умовами, які виховували навички для успішного ведення господарства [6].

27 грудня 1894 р. Уманське училище землеробства і садівництва святкувало 50-річний ювілей своєї діяльності, що ознаменувався: виготовленням ювілейної медалі, виданням ювілейного нариса про діяльність училища з часу його заснування та з'їздом колишніх випускників училища (з 27 по 31 грудня 1894 р.). За півстоліття училище випустило 462 учнів, з них Головне училище садівництва (тобто до 1868 р. включно) закінчили 66 осіб (29 в Одесі, 37 в Умані), а решта 395 осіб закінчили Уманське училище землеробства і садівництва (177 осіб до перетворення у 1878 р. і 218 – після перетворення) [8, с. 21]. Таким чином, щорічно випускалося приблизно 9 осіб. Головне училище садівництва зробило всього 14 випусків, а училище землеробства та садівництва – 23 (до 1894 р.).

У 1868–1903 рр. Уманське училище землеробства і садівництва випустило 540 «вчених управителів і садівників». Протягом вказаного періоду в Умані було створено новий тип училища, в якому землеробство тісно поєднувалося з садівництвом в одній спеціальності. Таке поєднання було незручним і спричиняло багато труднощів в організації навчально-практичного процесу училища. Уманське училище забезпечувало потреби величезного району та було єдиним для всього Південно-Західного краю з високоякісним та різнобічним господарством. Воно завжди з честю виконувало свій обов'язок: випускало добре підготовлених «учених управителів». Поскілки училище розміщувалося в саду, який був гордістю всього Південно-Західного краю, то поза сумнівом, що жоден навчальний заклад в імперії не мав таких могутніх засобів для розвитку естетичного смаку у своїх вихованців, як училище землеробства і садівництва. Цією виключною обставиною необхідно було скористатися для посилення викладання садівництва. Ставилося питання про перетворення цього училища виключно в садівниче. З цього приводу в тогочасних газетах і журналах друкувалися статті, в яких приводилися аргументи проти задуманої реформи, висловлювалася думка про з'єднання обох спеціальностей, але з необхідним відокремленням кожної, з метою підготовки висококваліфікованих спеціалістів [19, с. 726–727; 18, с. 894–895].

З постійним розвитком промислового плідництва та городництва, з виникненням нижчих садівничих навчальних закладів і розвитком місцевої сільськогосподарської організації, для якої необхідні садівники-інструктори, відсутність середнього училища з садівництва ставало все більш відчутнішим. Для задоволення цієї потреби міністерство зупинилося на Уманському Царициному Саду, який найбільш відповідав правильній постановці викладання садівництва в найширших розмірах.

18 лютого 1903 р. Уманське училище землеробства і садівництва було реорганізоване в Уманське середнє училище садівництва і землеробства [10, с. 1131]. Училище, починаючи з третього класу, розділялось на два відділення: садівництво та землеробство. Два нижчих класи були спільними для обох відділень. В чотирьох старших класах викладання садівництва велося самостійно та окремо від вивчення землеробських наук. Садівничє відділення Уманського училища серед спеціальних навчальних закладів займало особливе місце. За кількістю викладачів-спеціалістів, різноманітністю навчальних посібників, за зручністю свого положення, за розмірами казенних коштів воно було головним центром розповсюдження садівничих знань не лише в Росії, а й за кордоном.

Остання реорганізація училища відбулася у 1912 р.: садівничє відділення повністю відокремлювалося від землеробського. Тривалість навчання була різною: на садівничому відділенні – 4 роки, на землеробському – 6. Були уточнені програми курсів, обсяг і зміст практичних занять, що буквально, забезпечувало високу якість підготовки спеціалістів. Учням училища, які закінчили повний курс садівничого відділення присвоювалося звання «ученого садівника» та «помічника ученого садівника», залежно від розряду. Основний контингент учнів складався переважно з вихідців Київської, Подільської, Волинської та Полтавської губерній, тобто училище задовольняло в основному місцеві потреби в спеціалістах. Проте в училищі також навчалися учні з віддалених губерній, як то:

Привіслинських, Закавказьких, Таврійської, Бессарабської, Чернігівської, Курської, Катеринославської, Харківської та області Війська Донського [9, с. 81].

Отже, Уманське училище, як спеціалізований заклад середньої сільськогосподарської освіти, впродовж усього досліджуваного періоду, пройшло складний шлях свого розвитку, зазнало декількох реорганізацій та перебудов у навчально-практичній структурі. Проте, визначальною його особливістю в системі інших фахових закладів такого типу була підготовка висококваліфікованих спеціалістів із садівництва.

В діяльності Уманського училища періоду, що досліджується, чітко виділяються три етапи: 1) Уманське училище садівництва (1859–1868 рр.); 2) Уманське середнє училище землеробства і садівництва (1868–1903 рр.); 3) Уманське середнє училище садівництва і землеробства (1903–1912 рр.).

У реорганізації Уманського училища виділяється три періоди: 1) 1868–1878 рр. – училище намагалося на практиці поєднати дві спеціальності та привести у відповідність з цим завданням свої навчальні посібники і наукові колекції. Практичне поле було реорганізоване у практичне господарство. Права і штати викладачів затверджувались на рівні землеробських училищ; поряд з викладанням у повному обсязі садівництва вводилися додаткові дисципліни, що вивчалися в землеробських училищах; 2) 1878–1888 рр. – відповідно до нових Положення і Статуту кількість предметів в училищі зросла до 31, а термін навчання до 6 років; 3) 1888–1903 рр. – поліпшення матеріального становища училища, дальший розвиток наукових досліджень, пошуки шляхів роз'єднання двох спеціальностей.

Проведений аналіз не вичерпує всіх аспектів означеної наукової проблеми. Подальшого вивчення та систематизації потребують архівні матеріали, збірники законів Російської імперії, довідкові видання, розпорядження, що стосуються становлення та розвитку аграрної освіти цієї доби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Карасюк І.М. Уманський сільськогосподарський інститут (1844–1994): [монографія] / І.М. Карасюк. – К.: Вища школа, 1994. – 206 с.
2. Об утверждении положения о Главном училище садоводства в Умани // Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Постановления по сельскохозяйственным учебным заведениям за время 1836–1899 гг. – СПб.: Тип. В. Киршмбаума. – 1900. – Вып. III. – С. 76–80.
3. Одесса за 100 лет. (Одесса и ее окрестности). 1894. – Одесса, 1895. – 190 с.
4. Положение о преобразовании Главного училища садоводства в Умани и Императорского Никитского Сада с находящимися при нем Магарачским училищем виноделия от 8 мая 1868 г. // Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Постановления по сельско-

- хозяйственным учебным заведениям за время 1836–1899 гг. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1900. – Вып. III. – С. 169–171.
5. Положение о преобразовании земледельческих училищ от 23 мая 1878 г. // Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Постановления по сельскохозяйственным учебным заведениям за время 1836–1899 гг. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1900. – Вып. III. – С. 241–245.
 6. Правила и примерные программы для практических занятий учеников земледельческих училищ. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1888. – 39 с.
 7. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Постановления по сельскохозяйственным учебным заведениям за время 1836 – 1899 гг. – СПб., 1900. – Вып. III. – 415 с.
 8. Сельскохозяйственное образование в России в к. 1894 г. Справочная книжка, изданная Департаментом Земледелия. – СПб., 1895. – 194 с.
 9. Сельскохозяйственные учебные заведения ведомства Министерства государственных имуществ. Средние сельскохозяйственные учебные заведения / Сост. Н. Москальский. – СПб., 1881. – Вып. II. – 88 с.
 10. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. 1903. Отдел первый. Первое полугодие. – 1526; 58; 64 с.
 11. Уманское училище садоводства и земледелия составлено Директором училища М. Е. Софроновым при участии преподавателей и заведывающих отдельными отраслями. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1910. – 80 с.
 12. Уманський державний аграрний університет: історія, сьогодення, славетні імена. – К. : Грамота, 2009. – 296 с.
 13. Уманський державний аграрний університет: 160 років / під ред. П.Г. Копитко, Г.М. Господаренко, П.В. Костогриз та ін. – Умань, 2004. – 32 с.
 14. Уманський національний університет садівництва (1844–2011): Літопис становлення і визнання / А.Ф. Головчук, А.У. Коваль, М.В. Недвига; за ред. А.Ф. Головчука. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2012. – 240 с.
 15. Уманський сільськогосподарський інститут (1844–1994): 150 / уклад.: І.М. Карасюк, М.Ю. Замаховська; перекл.: Т.Г. Сухомейло та ін. – К.: Вища школа, 1994. – 88 с.
 16. Уманський сільськогосподарський інститут ім. О.М. Горького / [відп. за вип. І.М. Карасюк]. – К.: Реклама, 1968. – 119 с.
 17. Устав земледельческих училищ // Сельскохозяйственные учебные заведения, подведомственные департаменту земледелия в конце 1895 г. – СПб., 1896. – С. XIII–XVI.
 18. Хозяин. – 1894. – № 45. – С. 894–895.
 19. Хозяин. – 1894. – № 36. – С. 726–727.
 20. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. – М., б. г. – Т. 38. – 636 с.
 21. Юбилей Уманского училища. Речь преподавателя Уманского училища земледелия и садоводства В.А. Долбина, прочтенная на юбилейном акте 27 декабря. – К., 1895. – 39 с.

© **Майя Костюк**
(Умань)

УМАНСКОЕ УЧИЛИЩЕ КАК СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ СРЕДНЕГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ: РЕОРГАНИЗАЦИИ И ПЕРЕСТРОЙКИ В УЧЕБНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ (1859–1912)

С середины 50-х гг. XIX в. значительную роль в развитии аграрного образования и науки на территории Украины начинают играть специализированные сельскохозяйственные училища. Средний уровень сельскохозяйственного образования был представлен тремя профессиональными сельскохозяйственными учебными заведениями, среди которых выделялось Уманское училище, которое стало не только центром образования, но и базой для проведения практических и теоретических исследований.

Историографический анализ исследования показал, что имеющиеся работы недостаточно полно раскрывают основные аспекты исследуемой проблемы. Ей уделено незначительное внимание в отдельных исследованиях ученых в контексте других важных проблем сельскохозяйственного образования.

В статье раскрывается процесс становления и деятельности Уманского училища в 1859–1912 гг.

В результате проведенного исследования выделены основные этапы в его деятельности. Уделено внимание законодательству, которое регулировало деятельность сельскохозяйственных учебных заведений, в том числе, и Уманского училища. Рассмотрены причины, побудившие пра-

вительственные учреждения осуществлять реорганизации этого образовательного учреждения. Выделено периодизацию в реорганизации училища. На основе изучения документов прослежены изменения в программах, учебных планах, практических занятиях и деятельности хозяйственного комплекса Уманского училища. Акцентируется внимание на высоком уровне профессиональной подготовки выпускников училища.

Уделено внимание определению аспектов, которые требуют дальнейшей научной разработки с указанной проблемы.

Ключевые слова: аграрное образование, сельское хозяйство, Уманское училище, учебная деятельность.

© *Maiia Kostiuk*
(Uman)

UMAN SCHOOL AS A SPECIALIZED SECONDARY AGRICULTURAL EDUCATIONAL INSTITUTION: REORGANIZATION AND REARRANGEMENT IN THE ACADEMIC AND PRACTICAL STRUCTURE (1859–1912)

From the 50-ies of the XIX century specialized agricultural educational institutions played a significant role in the development of agricultural education in Ukraine. The median level of agricultural education was presented by three vocational schools of agriculture, among which Uman School became not only the educational center but also the base for practical and theoretical research.

Historiographical analysis revealed that existent works on the subject do not bring out the main aspects of the problem to the full extent. Some scientists pay little attention to it in their studies in the context of other important problems of agricultural education.

The paper reveals the process of formation and activity of Uman School in 1859–1912. Three main stages of its activity are marked out in the result of the conducted research: 1) Uman School of Horticulture (1859–1868); 2) Uman Secondary School of Agriculture and Horticulture (1868–1903); 3) Uman Secondary School of Horticulture and Agriculture (1903–1912).

With its relocation to Uman, the school received a new statute according to which a lower department for practical gardeners with a two-year period of training was established. 37 graduates finished the School with professional qualifications in horticulture up to 1868.

Attention is paid to the legislation, that regulated the activity of agricultural educational institutions including Uman School. Reasons for reorganization of the educational institution by government authorities were studied. Periodization of reorganization of the educational institution are distinguished. Changes in programs, education plans, practicals and in the economic complex of Uman School are considered on the ground of documentation.

Three periods are singled out in the reorganization of Uman School: 1) 1868–1878 – the School made attempts to combine Agriculture and Horticulture and to adjust books and scientific collections to this aim. The practical field was reorganized into the practical farm. Teaching staff and their rights were approved at the level of agricultural schools; additional agricultural subjects were introduced; 2) 1878–1888 – according to the new Regulations and Statute the number of subjects increased to 31 and the period of training was extended to 6 years; 3) 1888–1903 pp. – the period of improvement of the material position of the School, further research development, attempts to find ways of separating the two specialties.

The School celebrated its 50th anniversary as a significant event in 1894. About 540 graduates finished the School with professional qualifications in horticulture and administration from 1869 to 1903.

In 1903 two separate units were created in the School – the department of horticulture and the department of agriculture (1903–1912). Each department had its academic and production base.

High level of professional preparation of the School graduates is pointed out.

Attention is devoted to defining the aspects that require further research development in the field of study.

Key words: agricultural education, agriculture, Uman School, studies.

До редакції надійшла 28.06.2015.

**ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
АКАДЕМІКА АН СРСР Є.М. ЛАВРЕНКА (1918–1934 РР.)**

Метою статті є: на основі методів конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу дослідити найважливіші напрями науково-організаційної та педагогічної діяльності академіка АН СРСР Євгена Михайловича Лавренка в період його перебування у м. Харкові, визначити чинники становлення його як ученого-геоботаніка. Результати дослідження виявили, що саме у цей період проявилася надзвичайна широта інтересів ученого. З'ясовано, що на формування особистості Є.М. Лавренка та становлення його як ученого-геоботаніка визначальний вплив мали середовище виховання і викладачі Харківського університету В.І. Талієв та В.М. Арнольдї. Під час навчання в аспірантурі науково-дослідної кафедри ботаніки при Харківському інституті народної освіти Є.М. Лавренко займався вивченням української флори, здійснюючи численні польові маршрути і досліджуючи доступні гербарні сховища різних міст. На посаді консерватора, а згодом завідувача Гербарію Харківського ботанічного саду, завідувача Гербарію та Відділу геоботаніки Українського інституту прикладної ботаніки, Секції геоботаніки Українського інституту агрогрунтознавства учений займався проблемами геоботаніки, систематики рослин, історії флори і рослинності. Ним було описано низку нових таксонів, виявлено нові для України види, уточнено ареали рідкісних рослин, підібрано матеріали для ботаніко-географічного районування України. Є.М. Лавренко здійснював підготовку I тому «Флори УСРР» (1935 р.), будучи заступником редактора, автором вступної статті про ботаніко-географічне районування України з картою ботаніко-географічних районів і одним з основних авторів спеціального тексту. Особливе місце серед наукових розвідок Є.М. Лавренка посідала охорона природи. Будучи членом Харківського товариства любителів природи та крайовим інспектором Харківської інспектури охорони природи, вчений не лише розробляв основи охорони степів, а й зберіг територію заповідника Хомутовський степ. У ці ж роки вчений займався педагогічною діяльністю в якості доцента кафедри ґрунтознавства (1929–1930 рр.), а згодом професора кафедри ботаніки (1931–1934 рр.) Харківського сільськогосподарського інституту, а також професора кафедри морфології і систематики рослин (1933–1934 рр.) Харківського державного університету, читаючи курси загальної ботаніки, морфології і систематики рослин, ботанічної географії, публікуючи низку методичних посібників. Розкрито малодосліджену сторінку біографії Є.М. Лавренка стосовного його участі в діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України, де він виконував обов'язки спеціаліста Підсекції геоботаніки. Узагальнюючий висновок зводиться до того, що саме у Харківський період (1918–1934 рр.) творчого шляху Є.М. Лавренка викристалізувалися основні тенденції його наукових інтересів, які в подальшому сприяли розгортанню активної науково-організаційної та педагогічної діяльності всесоюзного та міжнародного масштабу, забезпечили провідну роль ученого в розвитку ботанічної науки країни і роль лідера у становленні та розвитку геоботаніки.

Ключові слова: Є.М. Лавренко, геоботаніка, систематика рослин, охорона природи, ботаніко-географічне районування, Харківський ботанічний сад.

За сучасних умов державотворення в Україні історична реконструкція вітчизняної біологічної науки повинна ґрунтуватися на детальному аналізі та об'єктивній оцінці внеску окремих особистостей у розроблення її окремих наукових напрямів. Персоналізація української історії науки дає змогу визначити етапи розвитку наукових напрямів, надає історії вітчизняної науки й техніки портретної конкретики, у сукупності визначає актуальність поставленої проблеми. У розвитку геоботанічного напрямку біологічної науки ціла епоха пов'язана з іменем видатного вченого, геоботаніка і ботаніко-географа,

академіка АН СРСР Євгена Михайловича Лавренка (1900–1987 рр.). Активна наукова і науково-організаційна діяльність ученого, його фундаментальні праці з методичних і теоретичних проблем геоботаніки, ботанічної географії та екології, що отримали визнання і поширення не тільки в нашій країні, а й за кордоном, наукове та методичне керівництво великими колективами вчених, численні учні та послідовники – все це визначило провідну роль Є.М. Лавренка у розвитку ботанічної науки країни і роль лідера у становленні та розвитку геоботаніки впродовж більш ніж півстоліття. Є.М. Лавренко – один з

кращих знавців рослинного покриву аридних країн і безсумнівно визнаний у світі авторитет у вивченні степів Євразії. [4, с. 50]. Учений здійснював велику науково-організаційну роботу в Ботанічному інституті АН СРСР, 10 років очолював Всесоюзне ботанічне товариство (з 1963 до 1973 рр.), був головним редактором «Ботанічного журналу», членом Бюро Біологічного відділення АН СРСР, головою Наукової ради з проблеми біогеоценологічного вивчення живої природи, виконуючи низку науково-громадських обов'язків. Під час своїх численних поїздок різних років Є.М. Лавренко обстежив майже всю територію степових і лісостепових районів Європейської частини СРСР, дослідив райони Кавказу, Казахстану, пустельні регіони та гірські системи Середньої Азії, подорожував у тропічну Західну Африку, Східні Альпи, високігірні Татри і низку районів Польської Народної Республіки та Фінляндії. Завдяки цьому Є.М. Лавренко здобув не лише всесоюзне, а й міжнародне визнання, однак науково-організаційна діяльність в Україні, а саме на Харківщині, де впродовж 1918–1934 рр. відбувалося його становлення як ученого-геоботаніка, залишається малодослідженою [3, с. 13].

Окремі аспекти вищенаведеної проблеми знайшли своє відображення у наукових працях З.М. Крамишевої [4, с. 49–51], В.Д. Александрової [1, с. 735–761], а також довідникових виданнях [3], у яких, при висвітленні біографії ученого, побіжно згадується його робота у науково-освітніх закладах м. Харкова. Отже, аналіз історіографічних напрацювань попередників вказує на ту обставину, що діяльність видатного вченого Є.М. Лавренка у харківський період (1918–1934 рр.) усе ще потребує додаткових дослідницьких зусиль. Відповідно до цього, завданням статті є на основі методів конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу дослідити основні напрями науково-організаційної та педагогічної діяльності академіка АН СРСР Є.М. Лавренка в період його перебування у м. Харкові, визначити чинники становлення його як ученого-геоботаніка.

Є.М. Лавренко народився 23 лютого 1900 р. у м. Чугуєві Харківської губернії в сім'ї ветеринарного лікаря. Інтерес і любов до природи степів виникли у майбутнього вченого ще в дитячі роки, які пройшли в регіоні класичних східноєвропейських степів. Його батько, який добре знав місцеву флору і фауну, багато розповідав хлопчикові про свої екскурсії в природу, а пізніше брав його в подорожі, показуючи

і називаючи рослини російською та латинню. В автобіографічних записках Є.М. Лавренко написав про свого батька як першого наставника, який навчив його любити природу з усіма живими її мешканцями і відчувати пануючу в ній красу і гармонію. До старості вчений зберігав спогади про глибоке враження, яке справили на нього галявини з килимом квітучих пролісок, батьки свідомо возили його, маленького хлопчика, в дубовий ліс, щоб подивитися на цвітіння весняних ефемероїдів [4, с. 49].

У 1918 р. Є.М. Лавренко закінчив Харківську гімназію, впродовж навчання глибоко і цілеспрямовано займаючись ботанікою, і вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Є.М. Лавренко виховувався в навчальному закладі на класичних традиціях, його вчителями були університетські професори-ботаніки В.І. Талієв, автор підручників з ботаніки та визначників рослин Європейської частини СРСР, і В.М. Арнольд, автор першого російського підручника з альгології. Під час навчання Є.М. Лавренко вступив до відомої природоохоронної організації – Харківського товариства любителів природи, очолюване піонером охорони природи В.І. Талієвим. Наукову спільноту було створено у травні 1869 р. під назвою «Общество испытателей природы при Харьковском Университете». Метою товариства був розвиток різних напрямів природознавства: геологічного, зоологічного, ботанічного та ін. Воно об'єднувало місцевих та іногородніх вчених. У своїй діяльності товариство звертало увагу на систематизацію мало розроблених досліджень або тих, що мали соціально-економічне значення, а також дбало про підвищення наукового рівня і професійної кваліфікації своїх членів. За більш ніж 60 років існування Товариство дослідників природи здійснило вагомий внесок у вивчення природи України, виконавши значний обсяг систематичних, флористичних, фауністичних, ембріологічних та фізіологічних досліджень.

Природоохоронні погляди молодого Є.М. Лавренка – заслуга його вчителя В.І. Талієва. Саме учитель сприяв публікації першої статті 17-річного студента «К флоре Харьковского у.» (1918 р.) в «Бюллетене Харьковского общества любителей природы» [7, с. 28–30], давав зі своєї бібліотеки книги, здійснив з ним кілька екскурсій на крейдяні відслонення р. Дінця, залучив до визначення гербарних зборів експедиції з вивчення рослинності Харківського губернського земства [4, с. 49].

Уже в харківський період проявилася надзвичайна широта інтересів ученого. У роки навчан-

ня в університеті (1918–1922 рр.) Є.М. Лавренко спеціалізувався як систематик і флорист та продовжував вивчення місцевої флори. Він описав нові таксони (*Festuca rubra* var. *cretacea* Lawrenko та ін.), досліджував рослинність боліт Харківської губернії. Студентом він почав свій трудовий шлях у ботанічних установах: з 1921 р. він займав посаду консерватора Гербарію Харківського ботанічного саду. У 1922 р. Є.М. Лавренко вступив до аспірантури науково-дослідної кафедри ботаніки при Харківському інституті народної освіти та продовжив вивчення української флори, здійснюючи численні польові маршрути і досліджуючи всі доступні гербарні сховища різних міст. У результаті ним було описано низку нових таксонів, виявлено нові для України види, уточнено ареали рідкісних рослин тощо. Ці дані публікувалися ученим в українських виданнях і в Ботанічних матеріалах Гербарію Головного ботанічного саду РРФСР. Одночасно Є.М. Лавренко опублікував серію робіт про сфагнові торфовища Харківської губернії, опис цілинних степів, написав спільно з М.В. Клоковим нарис про рослинність Донбасу, підготував матеріали для ботаніко-географічного районування України, виконав опис лісів Донецького кряжу, опис рослинності Нижньодніпровських пісків тощо [3, с. 9–10]. Ці статті, прекрасно документовані багатим фактичним матеріалом, зберегли своє наукове значення до теперішнього часу.

Молодий ботанік, що зайняв після закінчення аспірантури, з 1926 р., посаду завідувача Гербарію Харківського ботанічного саду, з 1928 р. – завідувача Гербарію та Відділу геоботаніки Українського інституту прикладної ботаніки, а з 1930 р. – Секції геоботаніки Українського інституту агрогрунтознавства, незабаром став визнаним знавцем флори і рослинності України. У цей період учений продовжує друкувати серії робіт з окремих флористичних і геоботанічних об'єктів, зокрема, описи нових для України і нових для науки таксонів, уточнення ареалів та екології видів, описи рослинності цілинних степів, засоленних ґрунтів, боліт, пісків, результати вивчення процесів пасовищної дигресії і демутації, вивчення ґрунтів, зв'язку геоботаніки і ґрунтознавства тощо. У 1927 р. учений опублікував нарис рослинності України, а в 1930 р. – велику оглядову роботу про рослинність України з картами ареалів найважливіших рослин і картою геоботанічного районування України. З 1926 р. він також розпочав публікацію низки статей з питань історії флори і рослинності та проблеми реліктів, зокрема, у статті «Леса Донецького

кряжа» [8, с. 49–66], аналізуючи особливості ареалів видів лісових рослин, він зробив висновки про давність лісів Донбасу. Питанню про лісові (неморальні) релікти Є.М. Лавренко присвятив ще низку робіт: «*Coronilla elegans* Pans. на Україні в зв'язку з питанням про третичні лісові релікти» (1927 р.), «*Centry konservirovaniya treticnykh lesnykh reliktoy mezdu Karpatami i Altaem*» (1927 р.), статтю «Лесные реликтовые (третичные) центры между Карпатами и Алтаем» (1930 р.) з картами ареалів і висновками, які широко змальовують картину рефугіумів лісових реліктів цієї території.

У ці ж роки учений займався педагогічною діяльністю в якості доцента кафедри ґрунтознавства (1929–1930 рр.), а згодом професора кафедри ботаніки (1931–1934 рр.) Харківського сільськогосподарського інституту, а також професора кафедри морфології і систематики рослин (1933–1934 рр.) Харківського державного університету, читаючи курси загальної ботаніки, морфології і систематики рослин, ботанічної географії, публікуючи низку методичних посібників [3, с. 10].

До початку 30-х рр. XX ст. Є.М. Лавренко став одним із найавторитетніших вчених-ботаніків України, блискучим знавцем її флори і рослинності [4, с. 49]. У цей період Є.М. Лавренко здійснював підготовку I тому «Флори УСРР» [6] (1935 р.), будучи заступником редактора, автором вступної статті про ботаніко-географічне районування України з картою ботаніко-географічних районів і одним з основних авторів спеціального тексту: ним описано 12 родин, у тому числі родину *Gramineae* (за виключенням родів *Diplachne*, *Stipa* *Poa*) [3, с. 10].

Окремо слід виділити природоохоронну діяльність Є.М. Лавренка, яку він активно розпочав у харківський період. З 1926 р. до грудня 1929 р. він очолював Харківську інспектуру з охорони природи. Учений брав участь в організації заповідників Хомутовський степ, Михайлівська цілина, охороні унікального дендропарку в Кременчуці. 6 липня 1928 р. Технічною радою Маріупольського окружного земельного відділу було прийнято рішення про організацію на території заповідника Хомутовський степ радгоспу. Як крайовий інспектор Харківської інспектури охорони природи Є.М. Лавренко вжив найрішучіших заходів на захист степового заповідника, і Хомутовський степ вдалося відстояти. З 1930 р. ученого призначено заступником центрального інспектора Українського комітету охорони пам'яток природи. У Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву РАН, у фонді

Є.М. Лавренка зберігся його звіт як Харківського крайового інспектора охорони природи за 1927–1928 рр. «...Організовано два заповідника місцевого значення: 1) цілина Михайлівського кінзавода на Сумщині (майже єдина цілина лісостепової смуги України) – оголошена за нашою ініціативою Сумським ОВК від 31.5.1928 р.; 2) бір Гетьманщина на Полтавщині – за ініціативою Полтавського Державного музею.... За дорученням Бюро Українського комітету охорони природи закінчив складання списку цілин всієї України (в списку всього 264) та складена карта степових цілин та степових заповідників (бажаних та існуючих)» [2, арк. 1–3].

У 20–30-х рр. з-під пера Є.М. Лавренка вийшло більше двох десятків наукових робіт, присвячених становищу охорони природи в країні, а також інвентаризації та заповіданню цілинних степів, лісів, боліт, місць зростання рідкісних рослин. Ці матеріали публікувалися в журналах «Вісник природознавства», «Краєзнавство». З 1927 р. Український комітет охорони пам'яток природи розпочав випуск спеціальних збірників «Охорона пам'яток природи на Україні». Виходили вони під редакцією О.С. Федоровського і Є.М. Лавренка. Серед найцікавіших природоохоронних матеріалів, підготовлених ученим і опублікованих в 20-х рр., слід відмітити «Охорона природи на Україні» [10, с. 162–179], «Рослинність цілинних степів України та їх охорона» [11, с. 20–33], «Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона» (спільно з П. Погребняком) [9, с. 10–30].

Особливе значення Є.М. Лавренко приділяв заповіданню степів: «Досі дехто вважає, що охорона природи – це якась вузько академічна, так би мовити, музейна робота. Але це, звичайно, не так. Не кажучи вже про те, що заповідні ділянки незміненої людиною природи можуть мати величезне світове значення, а з вивченням природи цілинних степів і, в першу чергу, рослинності і ґрунтів, поєднуються також кардинальні питання народного господарства країни... Охорона цілинних степів має велике значення також і з точки зору вивчення розвитку степового ґрунту – чорнозему і різних його підтипів і варіантів. Природна рослинність є одним з найголовніших елементів створення ґрунту, так як вона залишає в ґрунті перегній (гумус). Людина, що знищує природну рослинність і розорює верхні шари ґрунту, порушує цим нормальний процес еволюції ґрунту» [12, с. 21]. Опублікована у «Вістях ВУЦВК» (республіканська газета «Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету») у січні 1927 р. стаття Є.М. Лаврен-

ка [13, с. 5], присвячена цьому ж питанню, дала великий поштовх охороні степів.

Маловідомою залишається участь Є.М. Лавренка в діяльності Сільськогосподарського вченого (згодом наукового) комітету України (СГНКУ), одного з предтеч теперішньої Національної академії аграрних наук, що розгорнув активну роботу щодо згуртування вітчизняних наукових сил, відродження зруйнованих галузевих науково-дослідних установ. СГНКУ мав розгалужену структурну систему, в його складі діяли 16 секцій (економічна, метеорологічна, секція дослідної сільськогосподарської справи, хімічна, секція ґрунтознавства, ботанічна, зоологічна, секція боротьби з шкідниками, народного сільськогосподарського побуту, рільництва, садівництва та городництва, сільськогосподарської освіти, популяризації та видавництва, меліораційна, лісова, технічна), 9 підсекцій (служби погоди, преси та видавництва, шкільної сільськогосподарської освіти, позашкільної сільськогосподарської освіти, сільськогосподарської промисловості, термінологічно-перекладова, сільськогосподарського машинобудівництва, сільськогосподарського будівництва, ентомологічна) [13, с. 7–8]. У ЦДАВО України зберігається список працівників комітету, зокрема, серед співробітників Ботанічної секції, яку очолював професор О.А. Яната, зустрічається прізвище Є.М. Лавренка як спеціаліста Підсекції геоботаніки [15, арк. 83–89]. Також, згідно архівних матеріалів комітету, учений разом з О. Федоровським, Н. Ремезовим, М. Котовим та А. Прошкиною брав участь у діяльності Центральної станції дослідження кормових рослин з обстеження геологічної будови, ґрунтів, флори, бур'янів та шкідників, фауни території станції [5, с. 1–31].

У 1934 р. Є.М. Лавренко перейшов на роботу в Ботанічний інститут АН СРСР (Ленінград), таким чином розгорнувши масштаб своєї діяльності. У 1935 р. Президія АН СРСР присудила йому науковий ступінь доктора біологічних наук без захисту дисертації, а з 1938 р. учений займав посаду завідувача відділу геоботаніки Ботанічного інституту АН СРСР. У 1946 р. Є.М. Лавренка обрано членом-кореспондентом АН СРСР, а в 1968 р. – академіком АН СРСР. З 1963 р. до 1973 р. він очолював Всесоюзне ботанічне товариство [3, с. 11–12].

Таким чином, на основі викладеного матеріалу можна стверджувати, що саме у харківський період (1918–1934 рр.) творчого шляху Є.М. Лавренка викристалізувалися основні тенденції його наукових інтересів (геоботаніка,

систематика рослин, історія флори і рослинності, охорона природи), які в подальшому сприяли розгортанню його активної науково-організаційної та педагогічної діяльності всесоюзного та

міжнародного масштабу, забезпечили провідну роль ученого в розвитку ботанічної науки країни і роль лідера у становленні та розвитку геоботаніки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова В.Д. Е.М. Лавренко: (к 70-летию со дня рождения и 50-летию научной деятельности) / В.Д. Александрова, З.В. Карамышева // Бот. журн. – 1970. – Т. 55. – № 5. – С. 735–761.
2. Архів Санкт-Петербурзького відділення РАН. – Ф. 996. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–3.
3. Евгений Михайлович Лавренко. Материалы к библиографии ученых СРСР. – М.: Наука, 1974. – 111 с.
4. Карамышева З.В. Евгению Михайловичу Лавренко 100 лет / З.В. Карамышева // Степной бюллетень. – Новосибирск: НИЦ ОИГГМ СО РАН. Изд. дом «Манускрипт», 2000. – № 6. – С. 49–51.
5. Коротке справоздання про діяльність Сільсько-господарського наукового комітету України за 1923–1924 операц. рік // Вісник сільськогосподарської науки. – 1924. – Ч. 7–9. – С. 1–31.
6. Лавренко Є.М. Ботаніко-географічне районування УСРР / Є.М. Лавренко // Флора УСРР. Визначник квіткових та вищих спорових рослин УСРР. Ч. 1. Вищі спорові, голонасінні та вкритонасінні односім'ядольні – К.: Держ. вид. колг. радгоспн. літ. УСРР, 1935. – С. 9–14.
7. Лавренко Е.М. К флоре Харьковского у. / Е.М. Лавренко // Бюлл. Харьковского общества любителей природы. – 1918. – № 2–3. – С. 28–30.
8. Лавренко Е.М. Леса Донецкого края / Е.М. Лавренко // Почвоведение. – 1926. – № 3–4. – С. 49–66.
9. Лавренко Є. Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона / Є.М. Лавренко, П. Погребняк // Краєзнавство. – 1929. – № 1–2. – С. 10–30.
10. Лавренко Є.М. Охорона природи на Україні / Є.М. Лавренко // Вісник природознавства. – 1927. – № 3–4. – С. 162–179.
11. Лавренко Є.М. Рослинність цілинних степів України та їх охорона / Є.М. Лавренко // Краєзнавство. – 1928. – № 6–10. – С. 20–33.
12. Лавренко Є.М. Цілинні степи України і потреба їхньої охорони / Є.М. Лавренко // Вісті ВУЦВК. – 1927. – 11/1. – № 8. – С. 5.
13. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.): збірник документів і матеріалів / УААН, ДНСГБ; уклад.: В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Б.К. Супіханов, С.Д. Коваленко; під заг. ред. М.В. Зубця, Ю.Ф. Мельника; наук. ред. В.А. Вергунов. – К., 2006. – 528 с.; порт., фото – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 14).
14. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.6. – Спр. 1270. – Арк. 83–89.

© *Петр Дрозд*
(Киев)

ХАРЬКОВСКИЙ ПЕРИОД НАУЧНО-ОРГАНИЗАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА АН СССР Е.М. ЛАВРЕНКО (1918–1934 ГГ.)

Целью статьи является: на основе методов конкретно-исторического, сравнительного и проблемно-хронологического анализа исследовать основные направления научно-организационной и педагогической деятельности академика АН СССР Евгения Михайловича Лавренко в период его пребывания в г. Харькове, определить факторы становления его как ученого-геоботаника. Результаты исследования показали, что именно в этот период проявилась необычайная широта интересов ученого. Установлено, что на формирование личности Е.М. Лавренко и становления его как ученого-геоботаника определяющее влияние имели среда воспитания и преподаватели Харьковского университета В.И. Талиев и В.М. Арнольди. Во время учебы в аспирантуре научно-исследовательской кафедры ботаники при Харьковском институте народного образования Е.М. Лавренко занимался изучением украинской флоры, совершая многочисленные полевые маршруты и исследуя все доступные гербарные хранилища разных городов. На посту консерватора, а впоследствии заведующего Гербарием Харьковского ботанического сада, заведующего Гербарием и Отделом геоботаники Украинского института прикладной ботаники, Секцией геоботаники Украинского института агропочвоведения ученый занимался проблемами геоботаники, систематики растений, истории флоры и растительности. Им был описан ряд новых таксонов, выявлены новые для Украины виды, уточнены ареалы редких растений, подобраны материалы

для ботанико-географического районирования Украины. Е.М. Лавренко осуществлял подготовку I тома «Флоры УССР» (1935 г.), будучи заместителем редактора, автором вступительной статьи о ботанико-географическом районировании Украины с картой ботанико-географических районов и одним из основных авторов специального текста. Особое место среди научных исследований Е.М. Лавренко занимала охрана природы. Будучи членом Харьковского общества любителей природы и краевым инспектором Харьковской инспектуры охраны природы, ученый не только разрабатывал основы охраны степей, но и сохранил территорию заповедника Хомутовская степь. В эти же годы ученый занимался педагогической деятельностью в качестве доцента кафедры почвоведения (1929–1930 гг.), а затем профессора кафедры ботаники (1931–1934 гг.) Харьковско-го сельскохозяйственного института, а также профессора кафедры морфологии и систематики растений (1933–1934 гг.) Харьковского государственного университета, читая курсы общей ботаники, морфологии и систематики растений, ботанической географии, публикуя ряд методических пособий. Раскрыта малоисследованная страница биографии Е.М. Лавренко, касающаяся его участия в деятельности Сельскохозяйственного научного комитета Украины, где он выполнял обязанности специалиста Подсекции геоботаники. Обобщающий вывод сводится к тому, что именно в Харьковский период (1918–1934 гг.) творческого пути Е.М. Лавренко выкристаллизовались основные тенденции его научных интересов, которые в дальнейшем способствовали развертыванию его активной научно-организационной и педагогической деятельности всесоюзного и международного масштаба и обеспечили ведущую роль ученого в развитии ботанической науки страны и роль лидера в становлении и развитии геоботаники.

Ключевые слова: Е.М. Лавренко, геоботаника, систематика растений, охрана природы, ботанико-географическое районирование, Харьковский ботанический сад.

© Petro Drozd
(Kyiv)

KHARKIV PERIOD OF SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF THE MEMBER OF THE USSR ACADEMY OF SCIENCES E. M. LAVRENKO (1918–1934)

The aim of the article is, using the methods of concrete historical, comparative and problem-chronological analysis, to explore the basic directions of organizational and educational work of the famous scientist, geo-botanist and botanist, and botany-geographer, the member of the USSR Academy of Sciences Yevgen Myhailovych Lavrenko (1900–1987) during his stay in Kharkiv; to determine the factors of his recognition as a scientist.

The results of the study showed that it was this period when it manifested an extraordinary breadth of his interests. It was found that the formation of E.M. Lavrenko's personality and his recognition as a scientist-geobotanist were decisively influenced by his education environment and lecturers of Kharkiv University, namely V.I. Taliiev, the author of textbooks on botany and plant auxiliaries in European part of the USSR, and V.M. Arnoldi, the author of the first textbook on Russian algology. Nature protection looks of young E.M. Lavrenko were the merit of his teacher V.I. Taliiev. That was his teacher who contributed to the publication of the first article by 17-year-old student «To the Flore of Kharkiv District» (1918) in the «Bulletin of Kharkiv Society of Nature».

While being a post-graduate student of the scientific-research department of botany at the Kharkiv Institute of Public Education, the scientist studied the Ukrainian flora, making numerous field trails and exploring all possible herbarial repositories of different cities. Being a conservator, the head of the Kharkiv Botanical Garden Herbarium, and later the head of Herbarium and Geo-botany Department of the Ukrainian Institute of Applied Botany, Geo-botany Section of the Ukrainian Institute of Agropedology, the scientist dealt with the problems of geo-botany, plant systematics, and flora and vegetation history. He described a number of new taxa, found out new species for Ukraine, specified habitats of rare plants, and chose materials for botanical-geographical regionalization of Ukraine.

E.M. Lavrenko published a series of papers on individual floristic and geo-botanical objects, including descriptions of new for Ukraine and new for science taxa, refinement habitats and ecology of species, descriptions of virgin steppe vegetation, salinity of soils, wetlands, sands, and sphagnum peat of Kharkiv province, forests of Donetsk Ridge, the results of the study of pasture digression and demutation processes, study of soils, and connection between geo-botany and pedology etc. These papers, well documented with rich factual material, are still valuable for science. In 1926 he also began publishing a series of articles on the history of flora and vegetation, and relic problems, in particular, in the article «Forest of Donetsk Ridge» (1926), analyzing the features of habitats of forest plant species, he concluded the long standing of

Donbass forests. The issue of forest (immoral) relics E. M. Lavrenko devoted a number of papers: «*Coronilla elegans* Panc. in Ukraine in connection with the Tertiary forest relics» (1927), the article «Forest relics (tertiary) centers between the Carpathian Mountains and Altay» (1930) with maps of habitat and conclusions, widely depicting a picture of forest relic refugium of this territory.

In 1927 the scientist published an essay on vegetation in Ukraine, and in 1930 – a major survey paper about vegetation in Ukraine with maps of habitats of most important plants and geo-botanical zoning map of Ukraine. E.M. Lavrenko edited the first volume of «*Flora of the USSR*» (1935), being the deputy editor, the author of the introductory article about botanical-geographical zoning of Ukraine with the map of phyto-geographical regions, and one of the main authors of the special text.

A special place among the scientific explorations of E.M. Lavrenko had nature conservation. As a member of the Kharkiv Society of Nature and Provincial Inspector of Kharkiv Inspectorate for Nature Conservation, the scientists not only developed the fundamentals of steppe conservation, but also participated in organization of reserves Khomutovsk Steppe, Michael's virgin soil, protection of unique park in Kremenchug, protected the reserve Khomutovsk Steppe from building the farm. In 20–30's E.M. Lavrenko wrote more than two dozen scientific papers devoted to nature conservation in the country, as well as inventory and conservation of virgin steppes, forests, wetlands, habitat of rare plants. Those papers were published in journals «*Bulletin of Natural History*» and «*Regional studies*». Since 1927 the Ukrainian Committee for Protection of Nature Monuments started issuing special collections «*Protection of natural monuments in Ukraine*», published under the editorship of O.S. Fedorovskiy and E.M. Lavrenko.

During the same years the scientist worked as an associate professor of soil science department (1929–1930), and then professor of botany department (1931–1934) of Kharkiv Agricultural Institute, and professor of the department of morphology and systematics of plants (1933–1934) of Kharkiv State University, lecturing general botany, morphology and systematics of plants, botanical geography, as well as publishing a series of manuals.

It is studied an unexplored stage of E.M. Lavrenko's biography regarding his participation in the activities of the Agricultural Scientific Committee of Ukraine, where he served as a specialist of Geo-botany Subsection. Besides, according to archival material of the committee, the scientist together with O. Fedorovskiy, N. Remezov, M. Kotov and A. Proshkyna participated in the Central Station of Forage Plant Research where they studied the geological structure, soil, flora, weeds, pests, and fauna of the station.

The conclusion states that it was Kharkiv period (1918–1934) of E.M. Lavrenko's work when they jelled the main directions of his scientific interests, which subsequently led to the deployment of his active scientific, educational, and organization work of national and international caliber and provided the leadership of the scientist in the development of botanical science in the country and a leading role in the development of geo-botany.

Key words: E.M. Lavrenko, geo-botany, plant systematics, nature conservation, phyto-geographical zoning, Kharkiv Botanical Garden.

До редакції надійшла 27.08.2015.

УДК 929:502 Скопецкий В.В.

© Віталій Ящук

(Переяслав-Хмельницький)

ДОСЛІДЖЕННЯ В. В. СКОПЕЦЬКИМ ПИТАНЬ ФІЛЬТРАЦІЇ ТА ЙОГО ВНЕСОК У СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ ЕКОЛОГІЮ

Стаття присвячена аналізу наукового доробку професора В.В. Скопця в галузі кібернетичної науки, зокрема, досліджень, що стосуються питань фільтрації. Оскільки, кібернетика є наукою про загальні принципи управління в різноманітних системах, її наукові здобутки широко використовуються дослідниками багатьох наукових галузей, у тому числі екологічної.

Формування кібернетики як науки припадає на середину ХХ ст. Воно було зумовлене розвитком прогресивних ідей людства і необхідністю створення, зберігання, передавання та перетворення інформації у системах управління. Особливість і оригінальність кібернетики полягає в тому, що вона виникла на стику математики, логіки, соціології, біології, техніки і нейрофізіології.

Важко уявити сучасну науку без досягнень кібернетики. Вона дає новий погляд на світ, заснований на ролі зв'язку, керування, організованості та інформації. Значення кібернетики полягає в тому, що вона дає загальнонаукові знання, які можуть застосовуватись у різних галузях науки.

Сьогодні відбувається активне впровадження методів кібернетичної науки в екологію. Серед них найважливішим є метод моделювання систем і процесів управління. Початком сучасної математичної екології більшість вчених вважає роботи А. Лоткі та В. Вольтера. Сьогодні дослідники володіють широкою базою математичних методів, без яких екологія, як сучасна наука, неможлива.

В процесі вивчення екологічних систем особливе місце належить методу математичного моделювання. Він особливо допомагає вченим у тих випадках, коли проведення реального експерименту неможливе. Серед проблем, які належать до сфери вивчення математичного моделювання в екології існує проблема розв'язання обернених задач, які часто зводяться до задач керування динамічними об'єктами з розподіленими параметрами.

Активне впровадження математичного моделювання в екологічні дослідження розпочалося після відкриття в 1992 р. при Інституті кібернетики імені В.М. Глушкова відділу математичних систем моделювання проблем екології та енергетики. Засновником відділу і його головою до 2010 р. був В.В. Скопецький – член-кореспондент НАН України, доктор фізико-математичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України.

В.В. Скопецький зробив вагомий внесок у кібернетичну науку. Вчений активно досліджував питання математичного моделювання і з'ясування процесів у неоднорідних середовищах, автоматизації розрахунку складних задач фізики і техніки, розробки чисельно-аналітичних методів прикладної математики. Досліджував неklasичні математичні моделі процесів тепло- та масопереносу, працював над математичним моделюванням і вивченням процесів у неоднорідних середовищах.

В.В. Скопецький велику увагу в своїх дослідженнях приділяв питанням фільтрації. Розвиток промисловості, чисельне зростання міст і населення в них породжують проблему забруднення річок, води, повітря та ґрунтів. Шкідливі промислові й побутові стоки зберігаються в поверхневих накопичувачах, що, в свою чергу, зумовлює необхідність забезпечення екологічно безпечного функціонування цих інженерних об'єктів. Питання фільтрації в неоднорідних середовищах, зокрема ґрунтах, складають вагомий частку в процесі здійснення безпечної побудови сховищ побутових і промислових відходів.

Внесок В.В. Скопецького в галузь математичного моделювання екологічних процесів надзвичайно важливий і має цінні практичні результати.

Ключові слова: В.В. Скопецький, математичне моделювання, екологія, фільтрація.

Поступальний розвиток людства впродовж останнього сторіччя відображений, насамперед, у вдосконаленні наукових і технічних засобів. Ми є свідками утворення інформаційного суспільства, в якому інформаційні технології із сфери промисловості проникли в освіту, медицину, культуру і повсякденне життя кожної людини. Поруч з терміном «інформатика» в науковій літературі вживається термін «кібернетика», яким визначають науку, що вивчає загальні закономірності будови складних систем управління і протікання в них процесів управління [4, с. 473–474].

Оформлення кібернетики як окремої галузі науки відбулося в 1948 р., і пов'язується з ім'ям Норберта Вінера – американського вченого, математика, «батька кібернетики», автора праці «Кібернетика, або управління і зв'язок у тварині і машині» [3].

Назва «кібернетика» походить від грецького «κυβερнетес», що спочатку означало «рульовий», «керманич», але згодом трактувалось як «правитель над людьми». Так, старогрецький філософ Платон у своїх творах в одних випадках називає кібернетикою мистецтво управління кораблем або колісницею, а в інших – мистецтво керувати людьми [4, с. 473–474; 12, с. 6].

Потреби інженерної справи в проектуванні та виробництві обчислювальних машин, а також керуванні виробничими процесами зумовили наприкінці 40-х рр. XX ст. формування сприятливих умов для розвитку кібернетики. Після закінчення Другої світової війни радянські інженери створили кілька дослідницьких груп (І.С. Брук, С.О. Лебедев, Ю.Я. Базилевський), які успішно сконструювали обчислювальні засоби. Науково-дослідна робота вітчизняних науковців проводилася на фундаменті основоположних праць українських математичних шкіл (Д.А. Граве, Я.І. Грдіна, М.К. Крилов, М.М. Боголюбов, О.Ю. Шмітд, М.О. Лаврентьєв та ін.), фахівців-гуманітаріїв – А. А. Богданова, В. І. Вернадського. Тому не дивно, що саме Україна серед колишніх радянських республік стала колискою комп'ютерної техніки і кібернетики, як за сукупністю нових методів, так і засобів пізнання складних систем [11, с. 8].

Основною метою кібернетики є оптимізація процесів управління. Для досягнення цієї мети науковці використовують у своїх дослідженнях різні методи. Одним з найпоширеніших є метод математичного моделювання, який полягає у

відтворенні того чи іншого процесу в рамках математичного апарату, що дає змогу з допомогою обчислень отримати різноманітні результати.

Математичне моделювання широко застосовується практично усіма природничими і суспільними науками. Воно дозволяє замінити реальний об'єкт моделлю і з допомогою її вивчення досягнути поставлених завдань. Математичне моделювання є надзвичайно важливим методом у екологічних наукових дослідженнях. З його допомогою екологічні явища і процеси подаються у вигляді логіко-математичних схем, рівнянь, алгоритмів. Математичне моделювання значно допомагає дослідникам у ситуаціях, коли проведення реального експерименту неможливе. Велика кількість проблем, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища, які потребують швидкого вирішення, зумовлює актуальність використання математичного моделювання складних екологічних процесів.

Активний розвиток промисловості має наслідком урбанізацію, що в сукупності породжує ряд проблем, пов'язаних з необхідністю стилізування промислових та побутових відходів. Шкідливі промислові стоки зберігаються в сховищах, наприклад, рідкі відходи від гірничої і хімічної промисловості – в шламо- і хвостосховищах. В свою чергу, виникає проблема дослідження екологічної безпечності даних об'єктів.

Впровадження математичного моделювання у сферу екології на території України активно розпочалося після відкриття в 1992 р. при Інституті кібернетики імені В.М. Глушкова відділу математичних систем моделювання проблем екології та енергетики. Засновником відділу і його очільником до 2010 р. був В.В. Скопецький – член-кореспондент НАН України, доктор фізико-математичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України. В сферу наукових досліджень відділу входить розробка питань ідентифікації динаміки розподілених просторово-часових процесів, математичного моделювання та оптимізації хвильових процесів у неоднорідних середовищах, створення математичних моделей, адекватних різноманітним фізико-математичним процесам в екології, гідро та атомній енергетиці, інформаційних технологій фізико-математичних процесів у неоднорідних середовищах.

В Інституті кібернетики імені В.М. Глушкова проводилася робота над побудовою автоматизованих засобів розв'язання крайових задач математичної фізики для рівнянь із частинними похідними. Наслідком стала поява автоматизованих систем прикладних програм (АСПП), пакетів програм (ПП) і систем підтримки прийняття рішень (СППР).

З допомогою однієї з перших АСПП, розробленої в Інституті кібернетики імені В.М. Глушкова – системи з напівавтоматичною організацією обчислювального процесу для дослідження задач геогідроекології – було проведено дослідження фільтраційних режимів на Київській гідроакумуючій станції, а також пружно деформованого стану греблі Київської ГЕС при зміні рівнів води у верхньому б'єфі. Завдяки роботі відділу були знайдені екологічно і технічно безпечні режими функціонування даних об'єктів.

Значна роль у впровадженні математичного моделювання в сфері екології належить В.В. Скопецькому – незмінному керівнику відділу математичних систем моделювання проблем екології та енергетики при Інституті кібернетики імені В.М. Глушкова НАН України впродовж вісімнадцяти років.

В.В. Скопецький відзначився плідною науковою діяльністю в сфері кібернетики. Був удостоєний Республіканської премії для молодих вчених (1976 р.), Державної премії України в галузі науки і техніки (1991 р., 1999 р., 2005 р.); лауреат премій ім. С.О. Лебедева (1997 р.), ім. В.М. Глушкова (2004 р.) НАН України; заслужений діяч науки і техніки України (2007 р.) [5, с. 270–271].

Автор понад 300 наукових праць, з них 20 монографій та навчальних посібників, отримав 5 авторських свідоцтв на винаходи. Під керівництвом В.В. Скопецького захищено 16 кандидатських та 3 докторські дисертації [2].

Відділ математичних систем моделювання проблем екології та енергетики при Інституті кібернетики імені В.М. Глушкова на чолі з В. В. Скопецьким розробив автоматизовані системи «Центр-2», «ФСП-ОС», «САС», «САР-ПОК», «ПОИСК». Перераховані системи проблемно орієнтовані на вирішення класів задач прикладної математики і широко застосовувалися в наукових центрах країни [6, с. 56].

Вчений розробив і обґрунтував обчислювальні схеми вирішення задач механіки суцільного середовища, запропонував нові моделі задач у середовищах з тонкими суцільно неоднорідними включеннями, а також ітераційний метод вирішення еліптичних рівнянь дивергентного типу.

В.В. Скопецьким було створено ряд систем дослідження взаємодіючих складних процесів у механіці суцільного середовища, екологічного моніторингу навколишнього природного середовища. Вчений запропонував та теоретично обґрунтував нові математичні моделі та обчислювальні алгоритми комплексних задач акустики, фільтрації, теплопровідності в сере-

довищах з включеннями та суттєвими неоднорідностями. Розробив інформаційну технологію дослідження класів задач прикладної математики з трансобчислювальною складністю на суперкомп'ютерах СКІТ з паралельною організацією обчислень [6, с. 70].

Професор В.В. Скопечкий – автор або співавтор ряду фундаментальних підручників: «Вопросы автоматизации решения задач фильтрации на ЭВМ», «Математическое моделирование и исследование процессов в неоднородных средах», «Численное моделирование распространения загрязнений в окружающей среде», «Розподіл ресурсів у просторі та часі», «Нелінійні математичні моделі процесів геогідродинаміки» [6, с. 19–37].

Окреме місце в наукових розвідках дослідника займали питання математичного моделювання екологічних процесів. В сферу його наукових досліджень входять питання процесів міграції забруднення у воді, повітрі, під землею, прогнозування забруднень повітряного, водного та підземного середовищ внаслідок аварій на підприємствах. Дослідження проводились з допомогою обчислюваного експерименту, іншими словами, науково-технічні завдання вирішувались шляхом застосування обчислювальної математики.

В роботах В.В. Скопечкого ґрунтовно досліджено питання апроксимації, стійкості різницевої схеми, а також алгоритми їх реалізації для рівняння конвективного перенесення. Розглянуто основні сіткові апроксимації для нестационарного рівняння колективно-дифузійного перенесення. Для оцінки ефективності числових методів проведено методичне дослідження числових алгоритмів у разі використання реальних сіток.

Велику увагу у своїх наукових розвідках В.В. Скопечкий приділяв питанням фільтрації, зокрема, досліджував принципи побудови основних математичних моделей процесів перенесення забруднень у ґрунтових водах, описуваних диференціальними рівняннями в частинних похідних з урахуванням основних фізичних факторів: конвективного перенесення, дифузії, розпаду (сорбції) тощо.

Розвиток гідроенергетики вимагав широкого впровадження обчислювальних технологій і застосування методів математичного моделювання. Використання математичного забезпечення ЕОМ дозволяло ефективно побудувати проектні рішення і вибрати оптимальні за сукупністю критерії. З допомогою ЕОМ здійснювався аналіз суцільних середовищ. До сфери наукових

інтересів В. В. Скопечкого також входила проблема побудови математичних моделей фізичних процесів у складних неоднорідних середовищах, розробка алгоритмічного і програмного забезпечення системи автоматизації розрахунку різних класів задач механіки суцільного середовища, розвитку теорії МСЕ [7, с. 3–6].

Необхідність вирішення задач прогнозування швидкого осідання під час різноманітних (наприклад, гідротехнічних) споруд, побудованих на насичених водою основах зумовлює актуальність дослідження процесів фільтраційної консолідації в деформованих ґрунтових масивах. Важливе значення має також дослідження процесів ущільнення основ шламо- і хвостосховищ, призначених для зберігання рідких відходів підприємств гірської і хімічної промисловості.

Зберігання шкідливих промислових і побутових стоків у поверхневих накопичувачах породжує завдання вивчення умов екологічно безпечного функціонування цих інженерних об'єктів. В окремих випадках, ситуація ускладнюється тим, що сховища наповнюються концентрованими соляними розчинами і для оцінки процесів консолідації їх основ є некоректним застосування класичної теорії консолідації. В. В. Скопечкий в своїх наукових розвідках займався вирішенням проблеми фільтраційної консолідації ґрунтових масивів, насичених соляними розчинами. Зокрема, він вивчав вплив властивостей релаксаційності фільтраційного процесу на динаміку процесу консолідації насичених сольовими розчинами ґрунтових масивів [1, с. 71].

Вчений у своїх дослідженнях вперше поставив і розв'язав окремі задачі фільтраційної консолідації ґрунтових масивів, насичених сольовими розчинами (без врахування реологічних властивостей ґрунтового скелета), та встановив факт істотного впливу засоленості фільтрату на перебіг процесу ущільнення. Вивчав математичне моделювання процесу фільтраційної консолідації насичених сольовими розчинами масивів у випадках змінності коефіцієнта фільтрації за умов лінійної повзучості ґрунтового скелета, а також наявності властивості нелінійної повзучості скелета ґрунту [9, с. 55–56].

В ситуації, коли розчини, що наповнюють сховища промислових стоків мають складну внутрішню будову (зокрема, коли наповнювачами шламо- та хвостосховищ є розчин з яскраво вираженими властивостями не ньютонівських рідин), важливе значення має врахування релаксаційних властивостей фільтраційного процесу, оскільки час релаксації для таких рідин може бути досить значним. Нестационарні процеси фільтрації

в слабо проникних пористих середовищах зумовлюють значні відхилення від класичного закону Дарсі, що має наслідком використання для опису цих процесів релаксацийних моделей. Звідси впливає актуальність врахування впливу релаксацийних явищ на перебіг процесу фільтраційного ущільнення масивів, насичених сольовими розчинами. В своїх дослідженнях В.В. Скопецький займався питаннями математичного моделювання фільтраційного ущільнення насичених сольовими розчинами ґрунтових масивів за умов релаксацийності фільтраційного процесу [10, с. 55–56].

У монографії «Розподіл ресурсів у просторі та часі», яка вийшла друком в 2003 р., В. В. Скопецький розглядає питання розподілу ресурсів у просторі та часі і з'ясовує екологічні проблеми, пов'язані зі збереженням ґрунтів у зоні зрошувального землеробства. Автор наголошує, що збільшення потужності зрошувальних систем призводить до порушення екологічного балансу, деградації та засоленості ґрунтів, збільшення вартості будівництва і втрат урожаю

внаслідок недостатнього та несвоєчасного поливу сільськогосподарських культур [8, с. 157–158].

В процесі дослідження було досягнуто результатів, які можуть бути використані для уникнення технологічних помилок при видаванні води, тобто запобігти підтопленню і заболоченню ділянок зрошення. Розроблено математичні методи розв'язання сформульованих задач, що дозволяють розрахувати оптимальні режими керування зрошувальними системами та одержати оптимальні календарні графіки поливів. При цьому, розв'язується задача утримання вологості ґрунту в заданих межах.

Отже, застосування кібернетичних методів в екологічних дослідженнях дозволяє вченим покращити сучасний стан екології в Україні. Одним із провідних науковців у цій галузі є В.В. Скопецький, наукова праця якого відзначилася особливо важливим внеском у сферу питань фільтрації в неоднорідних середовищах. Науковий доробок вченого залишається актуальним і до нині та має важливі теоретичні і практичні результати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Булавацький В.М. Системный подход к проблеме математического моделирования процесса фильтрационной консолидации / В.М. Булавацький, В.В. Скопецький // Кибернетика и систем. анализ. – 2006. – № 6. – С. 71–79.
2. Відділ математичних систем моделювання проблем екології та енергетики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL http://users.i.kiev.ua/~norkin/ICYB/MAINMENU/About/DEPARTMENTS/FROM_OLD_SITE/Web_175.htm. – Назва з екрану.
3. Винер Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине: Пер. с англ. / Н. Винер. – М. : Советское радио, 1958. – 216 с.
4. Энциклопедия кибернетики / Под ред. В.М. Глушкова и др. – К. : Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1974. – Т. 1. – 608 с.
5. Математичне та комп'ютерне моделювання. Серія: Технічні науки: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т, 2010. – Вип. 4. – С. 270–271.
6. Поточний архів НАН України, м. Київ. Особова справа В.В. Скопецького № 251р.
7. Сергиенко С.И. Математическое моделирование и исследование процессов в неоднородных средах / Сергиенко С.И., Скопецький В.В., Дейнека В.С. – К. : Наукова думка, 1991. – 432 с.
8. Скопецький В. В. Численное исследование эллиптических систем с разрывными коэффициентами / Скопецький В.В., Ляшко С.И., Войцеховский С.А. // Кибернетика и систем. анализ. – 2000. – № 4. – С. 157–161.
9. Скопецький В.В. Математичне моделювання деяких процесів фільтраційної консолидації масивів, насичених сольовими розчинами / В.В. Скопецький, В.М. Булавацький // Доповіді НАН України. – 2005. – № 8. – С. 55–61.
10. Скопецький В.В. Математичне моделювання процесу консолидації масивів, насичених сольовим розчином за умов релаксацийної фільтрації / В.В. Скопецький, В.М. Булавацький // Доповіді НАН України. – 2006. – № 2. – С. 55–63.
11. Стан та перспективи розвитку інформатики в Україні: монографія / Кол. авторів. – К.: Наукова думка, 2010. – 1008 с.
12. Хоменко Л.Г. Історія вітчизняної кібернетики та інформатики (етапи накопичення наукової спадщини та досвіду інформатизації суспільства): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Л.Г. Хоменко. – К., 2000. – 35 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ В. В. СКОПЕЦКИМ ВОПРОСОВ ФИЛЬТРАЦИИ И ИХ ВКЛАД В СОВРЕМЕННУЮ УКРАИНСКУЮ ЭКОЛОГИЮ

Статья посвящена анализу научного наследия В.В. Скопецкого в области кибернетической науки, в частности, исследований, касающихся вопросов фильтрации. Поскольку, кибернетика является наукой о общих принципах управления в различных системах, ее научные достижения широко используются исследователями многих научных отраслей, в том числе экологической.

Формирование кибернетики как науки приходится на середину XX века. Оно было обусловлено развитием прогрессивных идей человечества и необходимостью создания, хранения, передачи и преобразования информации в системах управления. Особенность и оригинальность кибернетики заключается в том, что она возникла на стыке математики, логики, социологии, биологии, техники и нейрофизиологии.

Сегодня трудно представить современную науку без достижений кибернетики. Не последнюю роль в этом играет то, что она дает новый взгляд на мир, основанный на роли связи, управления, организованности и информации. Значение кибернетики заключается в том, что она дает общенаучные знания, которые могут применяться в различных областях науки.

Сегодня происходит активное внедрение методов кибернетической науки в экологию. Среди них самым важным является метод моделирования систем и процессов управления. Началом современной математической экологии большинство ученых считает работы А. Лотки и В. Вольтера. Сегодня исследователи обладают широкой базой математических методов, без которых экология, как современная наука, невозможна.

В процессе изучения экологических систем особое место принадлежит методу математического моделирования. Он особенно помогает ученым в тех случаях, когда проведение реального эксперимента невозможно. Среди проблем, которые относятся к сфере изучения математического моделирования в экологии существует проблема решения обратных задач, которые часто сводятся к задачам управления динамическими объектами с распределенными параметрами.

Активное внедрение математического моделирования в экологические исследования началось после открытия в 1992 г. при Институте кибернетики имени В.М. Глушкова отдела математических систем моделирования проблем экологии и энергетики. Основателем отдела и его руководителем до 2010 г. был В.В. Скопецкий – член-корреспондент НАН Украины, доктор физико-математических наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины.

В.В. Скопецкий сделал весомый вклад в кибернетическую науку. Ученый активно исследовал вопросы математического моделирования и исследования процессов в неоднородной среде, автоматизации расчета сложных задач физики и техники, разработки численно-аналитических методов прикладной математики. Исследовал неклассические математические модели процессов тепло- и массопереноса, работал над математическим моделированием и исследованием процессов в неоднородной среде.

В.В. Скопецкий большое внимание в своих исследованиях уделял вопросам фильтрации. Развитие промышленности, количественный рост городов и их населения порождают проблему загрязнения рек, воды, воздуха и почв. Вредные промышленные и бытовые стоки хранятся в поверхностных накопителях, что в свою очередь вызывает необходимость обеспечения экологически безопасного функционирования этих инженерных объектов. Вопрос фильтрации в неоднородной среде, в частности почвах, составляет весомую долю в процессе осуществления безопасного строительства хранилищ бытовых и промышленных отходов.

Вклад В.В. Скопецкий в отрасль математического моделирования экологических процессов чрезвычайно важен и имеет ценные практические результаты.

Ключевые слова: В.В. Скопецкий, математическое моделирование, экология, фильтрация.

© Vitaliy Yashchuk
(Pereyaslav-Khmelnytsky)

V.V. SKOPETSKYI'S RESEARCH OF FILTRATION AND HIS CONTRIBUTION TO MODERN UKRAINIAN ECOLOGY

The article analyzes the scientific achievements of Professor V.V. Skopetskyi in cyber science, including research on issues of filtration. Whereas, cybernetics is the science of the general principles of management in various systems, its scientific achievements are widely used by researchers of many scientific fields, including environmental.

Usually the individual or a group of people, whose innovative ideas and activities bring immediate radical changes into a particular field of science, become a driving factor of any development.

Therefore, it is appropriate to study the outstanding personality of V. Skopetskiy, Ukrainian cyberneticist, who worked on the development of numerical and analytical methods for applied mathematics, studied processes in heterogeneous environments, had considerable success in automating the calculation of difficult problems in physics and engineering.

Cybernetics as a science was formed in the middle of the 20th century. This was caused by the development of progressive ideas of humanity and the need to create, store, transfer and transform of information in management systems. The peculiarity and originality of cybernetics is that it emerged at the intersection of mathematics, logic, sociology, biology, engineering and neurophysiology.

Today it is difficult to imagine modern science without the achievements of cybernetics. Not the least role in this play that it gives a new view of the world based on the role of communication, management, organization and information. The value of cybernetics is that it gives general scientific knowledge and can be used in various fields of science.

There is an active introduction of cybernetic methods in environmental science today. Among them is the most important method of modeling systems and management processes. As the beginning of modern mathematical ecology, most scientists consider the works of A. Lotki and V. Voltaire. Today researchers have a wide base of mathematical methods, without which the existence of ecology, as modern science, impossible.

In the process of studying of ecological systems special place belongs to the method of mathematical modeling. It especially helps scientists in those cases when an actual experiment is impossible. Among the problems that belong to the study of mathematical modeling in ecology there is a problem solving inverse problems, which are often reduced to control problems dynamic objects with distributed parameters.

Active implementation of mathematical modeling in environmental studies began after opening in 1992 at the Institute of Cybernetics of V.M Glushkov Department of mathematical modeling of Ecology and Energy. The founder of the Department and its chairman for 2010 was V. Skopetskiy – Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Science, Professor, Honored Worker of Science of Ukraine.

V. Skopetskiy made a significant contribution to the cybernetic science. Scientifically investigated the problem of mathematical modeling and research processes in heterogeneous environments, automation calculate complicated tasks of physics and technology development of numerous analytical methods applied mathematics.. Investigated nonclassical mathematical models of heat and mass transfer, worked on mathematical modeling and research processes in heterogeneous environments.

At present there are no meaningful work that would give us the opportunity to realize the value of scientific heritage of V.V.Skopetskiy for national cyber science. There are only a short biographical article published on the occasion of the 60th anniversary of the scientist in the Proceedings of the National Academy of Sciences of Ukraine. The personality of scientist are not explored and needs to be explore with learning archives and all available scientific material that left by scientist. Only on the basis of a full and in-depth research we will be able to open unexplored page of Science of Ukraine.

Textbooks and manuals prepared by V. Skopetskiy do not lost their importance even today. V.V. Skopetskiy made a significant contribution into the teaching and training of the teaching staff in the field of Ukrainian cyber science. 16 candidate and 3 doctoral dissertations were defended under his scientific instruction. It is worth noting him as a talented teacher and researcher of new areas of cybernetics. Works of V. Skopetskiy is a contribution to the development of Ukrainian cyber science.

Analysis of V. Skopetskiy's major scientific interests provides important observational findings about priority of research in cybernetics, thus Prof. V. Skopetskiy's works reflect the main courses of Ukrainian cyber science.

V. Skopetskiy paid great attention to the filtering in his researches. The development of industry, numerical growth of cities and their population raises the problem of pollution of rivers, water, air and soil. Hazardous industrial and domestic waste water stored in surface storage, which in turn leads to the need to ensure environmentally safe operation of engineering facilities. Questions of filtration in heterogeneous environments, including soils constitute a significant part in the process of building safe storage of household and industrial waste.

Learning of heritage of Skopetskiy will help to fill up our source of knowledge of scientific thought in the field of cybernetics in second half of the XX–XXI century and explore more deeper the specific problems of national cyber science.

It successfully combines scientific research with teaching at the Faculty of Cybernetics of Taras Shevchenko Kyiv National University. Initially studying, then combining career and study in graduate

school at the Institute of Cybernetics of National Academy of Sciences of Ukraine, V. Skopetskyi has passed all stages on the path to steady growth and assert himself as a highly qualified scientist and teacher.

One should note the extraordinary performance, wisdom, prudence and sense of humor of V. Skopetskyi. Repeatedly colleagues turned to him for the kind words and wise advice. It can be concluded that the scientific work of V. Skopetskyi became another important brick in the foundation of national cyber science in Ukraine.

Contribution of V.V Skopetskyi in mathematical modeling of ecological processes is extremely important and has valuable practical results. Prospects for further research in this area are the historical analytical and psychological analysis of the formation and development of the scientific views of prominent scientist and cyberneticist V.V. Skopetskyi.

Keywords: V.V. Skopetskyi, mathematical modeling, ecology, filtering.

До редакції надійшла 23.06.2015.

РЕЦЕНЗІЇ

РОЗОВИК О. ЖІНКИ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УРСР (1920-ТІ РОКИ). – ВІННИЦЯ: НІЛАН-ЛТД, 2014. – 454 С.

Протягом останнього часу інтерес до ролі жінок у суспільстві проявляється в різноманітних дослідженнях як українських, так і зарубіжних вчених. О. Розовик помітила недостатнє наукове висвітлення постаті жінки протягом 1920-х рр. і на основі широкої джерельної бази, особливо архівних матеріалів, розкрила розробку радянськими органами влади законодавчих актів, спрямованих на вирішення політичних, соціальних і культурно-освітніх прав жіноцтва в цей період.

Монографія побудована за оригінальним планом і складається з п'яти розділів, що розгорнуто висвітлюють та аналізують найважливіші аспекти згаданої проблематики. Перший розділ книги висвітлює історіографію та джерельну базу дослідження. У підрозділі «Джерельна база та методика дослідження» зібрані, систематизовані і розглянуті матеріали з Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Державних архівів Житомирської, Одеської, Полтавської, Харківської, Хмельницької, Київської та Чернігівської областей (с. 29–35). Загалом досліджено матеріали 11 архівосховищ України, що дозволяє висвітлити тематику в межах значної частини України.

У другому розділі «Законодавче забезпечення прав жінок та їх участь у громадсько-політичному житті республіки» основна увага авторки звернута на підготовку та прийняття органами влади нормативно-правових документів, що мали забезпечити права жіноцтва в суспільстві. Дослідниця звернула увагу на той факт, що в імперський період жінки були обмежені у своїх соціально-економічних, культурних та політичних правах (с. 37). Усе це фактично залишало жіноцтво поза легальним громадсько-політичним життям суспільства, не давало їм можливості брати безпосередню участь у розв'язанні різноманітних соціально-економічних, суспільно-політичних і культурно-освітніх проблем України. Дослідниця докладно проаналізувала процес залучення жінок до представницьких і виконавчих органів влади (с. 49–88), громадських об'єднань (с. 88–125). Найцікавішою частиною підрозділів є численні порівняльні та інформаційні таблиці (наприклад, на с. 58–64, 74).

У третьому розділі «Виробнича діяльність і повсякденне життя жінок» дослідниця розкриває напрями виробничої діяльності жінок (с. 126–144), умови праці, сферу побуту (с. 145–162), організацію охорони здоров'я, материнства і дитинства (с. 163–169). У 1920-ті роки жінки отримали право вільного вибору професії і сфери роботи, яка відповідала їхнім інтелектуальним, фізичним і сімейно-побутовим інтересам.

У четвертому розділі «Жінки в культурно-освітніх процесах у контексті політики коренізації» авторка звернула увагу на висвітлення однієї з найактуальніших проблем того часу – ліквідації неписьменності, підвищення загальноосвітнього і культурного рівня населення. Найбільш поширеною формою ліквідації неписьменності були організовані владою, громадськими організаціями і професійними спілками вечірні та денні курси, що відкривалися на підприємствах та установах України. Щороку отримували можливість підвищити свій освітній рівень 550–600 тис. осіб, частину яких становило і жіноцтво (орієнтовно до 200 тис. із загальної кількості). Дослідниця детально розглянула також передумови та розгортання професійно-технічної освіти та її вплив на підвищення кваліфікації жінок, залучення їх до нових галузей економіки (с. 178–184). Висвітлено роль жіноцтва у сфері вищої освіти і їх участі в науково-дослідній роботі навчальних, наукових установ (с. 184–196) та у розвитку культури, збереженні національних традицій українського народу (с. 196–207).

У п'ятому розділі «Громадська і соціально-економічна діяльність жінок національних меншин» детально проаналізовано роль жіноцтва у громадсько-політичному житті республіки. Зважаючи на те, що в Україні діяло 9 російських, 7 німецьких, 4 болгарських, 1 польський і 1 єврейський райони, 1574 національних сільських і селищних рад, окремі представники місцевих та центральних органів влади звертали увагу на розширення представництва національних меншин. Серед депутатів різного рівня рад жінки становили до 10,5% (росіянки), 15% (полячки), до 14% (єврейки), 8,5% (болгарини), 8,6% (німкені) (с. 233), що, звичайно, було невисоким показником, і тому проводилася активна робота по підвищенню громадської активності жіноцтва. Автор зазначила, що участь жінок у громадській роботі інколи блокувалася у соціальному плані (с. 234–235).

О. Розовик розглянула також залучення жінок до виробничої діяльності у різних сферах економіки. Відзначено активне включення жіноцтва до освоєння нових для них професій – агрономів, зоотехніків, бухгалтерів, інженерів тощо (с. 273–284).

У будь-якому історичному дослідженні неможливо уникнути суб'єктивізму автора. Він закладається у самій концепції праці. Однак особливістю даної роботи є спроба авторки донести до читача якомога більший пласт інформації з актуальної проблеми. Якщо тлумачення певних фактів підпорядковане баченню автором історичного процесу і має суб'єктивний характер,

то аналіз читачем такої значної кількості фактичного матеріалу дозволить йому самостійно інтерпретувати перебіг тих чи інших подій.

Складається приємне враження про працю О. Розовик «Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УРСР (1920-ті роки)» і хочеться побажати авторці продовжити творчі пошуки і не зупинятися на досягнутому. Кожен дослідник у таких працях знайде відповіді на запитання, які в нього можуть виникнути під час прочитання підручників, часописів і газет. Саме з таких книг складається враження будь-якої людини про дух і значення епохи.

© *Леонід Могильний*

До редакції надійшла 22.06.2015.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

УНІВЕРСИТЕТИ ДУШІ ТА СЕРЦЯ БОРИСА ФЕДОРОВИЧА БІЛЕЦЬКОГО (до 80-річчя з Дня народження)

Наче журавлиний ключ, летять літа у вирій... Ніхто не в силі змінити плин часу. У ці чудові, сонячно-багаті осінні дні збирає 80-літній урожай власних літ скромний, порядний, працюючий, професіонал своєї справи, невтомний Борис Федорович Білецький – кандидат історичних наук, доцент, який майже все своє життя присвятив справі навчання й виховання дітей, молоді та й усіх охочих, яких цікавить історія свого краю, українського народу, Вітчизни до пізнання нового й незвіданого.

Благодатна черкаська земля, яка дала світу чимало талановитих, працюючих і неповторних людей. Саме тут, у місті Корсуні, який з 1947 р. почав іменуватись на честь Великого Кобзаря Шевченківським, 7 вересня 1935 р. у родині Федора та Лідії Білецьких народився первісток – син, якого назвали Борисом.

Зростав хлопець у звичайній українській родині, для якої праця завжди була найпочеснішим і найвідповідальнішим обов'язком. Мати, Лідія Несторівна (12.03.1911 – 12.02.1989), коли вперше в Україні почалось будівництво державної

сільськогосподарської гідроелектростанції на річці Рось, виявилась серед її працівників – працювала як некваліфікована робоча сила на підсобних роботах – в основному для спорудження греблі на ношах переносили будівельні матеріали.

Батько Бориса, Федір Іванович (21.04.1905 – 5.10.1937), походив з бідної сім'ї. Не маючи відповідної освіти, він працював чоботарем в артілі «Прогрес» у рідному місті, славився як майстер високого класу у своїй справі. За успіхи, досягнуті у виробництві, був обраний делегатом і взяв участь у роботі Всеукраїнського з'їзду працівників легкої промисловості (1936).

Доля виявилась «щедрою» на випробовування. У 1937 р. трагічно пішов із життя батько, залишивши дружину з малолітніми дітьми: 2-річним Борисом та місячним немовлям Володимиром, на руках. У таких умовах колективізації й індустріалізації та сталінщини грізних 1930-х рр. спливало сирітське дитинство Бориса й Володимира.

Проблем додала Друга світова війна (1939–1945), напад німецьких фашистів на СРСР, Україну, післявоєнна руїна, відбудова господарства.

Але потрібно було виживати за будь-яких обставин. Несучи цю важку ношу, мати виявляла надзвичайну енергію, кмітливість і винахідливість, дбаючи лише про дітей і забувши про особисте життя. В значній мірі допомагали виживати сад та город, дві кози і мізерна пенсія сім'ї за вбитого батька-годувальника, яку часто держава забиравала як позику на відбудову і розвиток народного господарства, доводилось також ще й платити податки, якими обкладалась присадибна ділянка.

17 лютого 1944 р. місто Корсунь-Шевченківський, яке за грізні бої називали «Сталінградом на Дніпрі», було звільнено від німецько-фашистських загарбників. Відкривалася перспектива мирного життя і навчання. З осені 1944 р. пішов до школи Борис. Навчатись доводилось у початковій школі № 3, приміщення якої німці використовували як конюшні для коней, а територію – для складування зброї та боєприпасів. Маючи на двох одну пару черевиків, не завжди обом братам вдавалось одночасно потрапити до школи – один із них мав залишитись вдома, інший – іти до школи.

До часів повоєнного лихоліття додався голод 1946–1947 рр., який хлопці відчули на

власній шкірі. Він супроводжувався голодними смертями. Школярам удавалось уникати цього завдяки тому, що буфети, які були організовані в школах, насамперед, обслуговували дітей безпосередньо в навчальних класах. Одержавши по 200 г хліба-глевтяка, діти тут же його поїдали, бо голод не чекав і не терпів відкладання на потім.

Проте життя брало своє. По закінченні початкової школи Борис продовжив навчання в середній школі № 1 міста Корсунь-Шевченківського. Мав школяр заповітну мрію – закінчити школу з золотою медаллю. Проте доля розпорядилася інакше. Через важкі матеріальні статки, змушений був залишити школу й вступати до Корсунь-Шевченківського педагогічного училища ім. Т.Г. Шевченка, одного з найстаріших і найславніших в Україні, заснованого ще 1923 р., оскільки там дітям з низькими матеріальними статками при доброму навчанні виплачували стипендію.

«Мені, – згадує Борис Федорович, – не уявлялось тоді, що я стану педагогом, учителем молодших класів. Але час і обставини робили своє. Високий професіоналізм і така ж вимогливість викладачів у процесі навчання і педагогічної практики засвідчували, що мати чисто жіночою інтуїцією визначила мій життєвий шлях». Навчання в педучилищі, активна участь у громадській роботі, в спортивному житті колективу училища давали глибокі фахові знання, кували волю і майстерність майбутнього педагога. Жадоба знань, любов до навчання і книги ніколи не покидали Бориса.

Повний курс навчання в педучилищі для юнака закінчився влітку 1955 р. одержанням диплома з відзнакою.

За розпорядженням Черкаського обласного відділу народної освіти Борис Білецький одержав призначення на роботу в Сарненську середню школу Монастирищенського району. Тут він вчителював у старших класах, де вів математику, біологію, малювання, фізичну культуру та ін. Невдовзі, 3 жовтня 1955 р., був призваний до лав Збройних Сил СРСР.

Мрія про здобуття вищої освіти між тим ніколи не покидала Бориса.

Після демобілізації з армії, у листопаді 1958 р., він повернувся до рідного дому – в місто Корсунь-Шевченківський. І уже з грудня поточного року до кінця серпня 1961 р. працював учителем у Завадівській середній школі Корсунь-Шевченківського району Черкаської області, де викладав історію, українську літературу, військово-допризовну підготовку, цивільну оборону, фізичну культуру тощо. Паралельно з 1 ве-

ресня 1960 р. навчався на заочному відділенні історичного факультету Чернівецького державного (з 2000 р. – національного) університету ім. Ю. Федьковича (з 1989), а з вересня 1961 р. перевівся на денне відділення цього вузу. Так через п'ять років після закінчення педучилища здійснилася мрія юнака про навчання у вищому навчальному закладі.

Здобутий Борисом життєвий досвід та неймовірна жага до навчання, активна участь у громадському та духовно-культурному житті ВНЗ сприяли здобуттю ним глибоких знань, виробленню умінь і навиків професійної діяльності, що ставало можливим завдяки високопрофесійним та вимогливим викладачам, духовним наставникам студентства. І як наслідок – у червні 1965 р. здобуто наступний, вузівський диплом, і також з відзнакою. Його залишили працювати лаборантом на одній з кафедр рідного університету. Склавши вступні іспити до аспірантури, з жовтня 1965 р. він став аспірантом ЧДУ і приступив до підготовки та складання кандидатських екзаменів і написання кандидатської дисертації, що була пов'язана з історією розвитку сільської електрифікації України. У листопаді 1968 р. зарахований на посаду старшого викладача ЧДУ, на якій перебував до лютого 1974 р.

На початку жовтня 1970 р. Борис Білецький захистив кандидатську дисертацію в Дніпропетровському державному університеті і в лютому 1974 р. переведений на посаду доцента ЧДУ. У грудні 1975 р. затверджено вченому званні доцента. На цій посаді в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича Борис Федорович трудився до вересня 2007 р., а далі – доцентом кафедри менеджменту і туризму Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.

Дружина, Лариса Юріївна, завжди підтримувала Бориса Федоровича в усіх його добрих починаннях, в усьому допомагала, забезпечувала міцні і надійні тили. Разом вони народили й виховали чудових діток: сина Володимира, який пройшов шлях від рядового моряка до капітана далекого плавання і плавав у складі інтернаціональних екіпажів під прапорами понад десятка країн світу, та донечку Оленку, яка, здобувши економічну та юридичну освіти стала висококваліфікованим фахівцем банківської справи, провідним спеціалістом «Приватбанку». Діти подарували батькам чудових онуків: син – Вероніку й Єлизавету, а донечка – Данилка, Михайлика та Дашу.

В такій родині трудиться, творить і відпочиває доцент Борис Федорович Білецький.

Працюючи викладачем ЧНУ, Борис Федорович проводив лекційні і семінарські заняття з історичних дисциплін понад 40 років. Найдовше йому довелося працювати зі студентами економічного, географічного, фізичного, математичного, біологічного, хімічного, філологічного, філософсько-теологічного факультетів, а також – історії, політології і міжнародних відносин; іноземних мов. Керував виконанням бакалаврських, дипломних і магістерських робіт на історичному факультеті, був у складі державних екзаменаційних комісій в ЧНУ і ЧТЕІ КНТЕУ протягом ряду років. Поряд з цим розробив та читав декілька спецкурсів, серед них: «Історичні портрети політичних і державних діячів України», «Українська Центральна Рада», «Людина та її потреби», пізніше – «Історія туризму», «Географія туризму», «Екологічний туризм», «Туристичні ресурси України», «Основи туризмознавства», «Основи сервісної діяльності», «Основи наукових досліджень» та ін.

Борис Федорович успішно займається науковою та навчально-методичною роботою. Серед його доробку близько 200 публікацій в українських, російських, грецьких, англomовних виданнях, серед яких – підручники, навчально-методичні посібники, праці довідкового характеру, наукові статті в фахових виданнях, рецензії, науково-популярні роботи та інші публікації з історії України, світового туризму, основ наукових досліджень та ін. Він був учасником багатьох міжнародних, загальноукраїнських, міжвузівських та вузівських науково-практичних конференцій. Активно залучає до дослідницької діяльності студентську молодь.

За роки викладацької роботи у вищих навчальних закладах (1968–2015) через руки, серце й розум Бориса Федоровича пройшли десятки тисяч випускників. Багато з них обійшли свого учителя, захистивши не тільки кандидатські, а й докторські дисертації, працюють викладачами у навчальних закладах, займають керівні посади різних рівнів – від місцевих до урядових органів та міжнародних організацій. Борис Федорович щиро радий їх успіхам.

Вміння не тільки плідно працювати, а й вдаватися до активних форм відпочинку характерне для Бориса Федоровича. Він – прихильник тихого полювання, прогулянок у Карпати, один з ініціаторів походів по лісах і горах, туристичних поїздок по країнах СНД. Педагог брав активну участь в лекційній пропаганді в усі часи, за що серед інших заохочень з нагоди 60-річчя Чернівецької обласної організації товариства «Знання» нагороджений Почесною грамотою республіканської організації цього товариства та цінним подарунком.

Б.Ф. Білецькому доводилося працювати в складі міністерських комісій, займатися питаннями акредитації, багато років трудитись у профспілковій організації університету, виконувати різного роду важливі доручення ректорату, керівництва міста й області, виступати з актуальних проблем вітчизняної історії на телебаченні, радіо, в пресі.

Борис Федорович, як і в молоді роки, веде активну навчальну, методичну, наукову і громадську роботу.

Скрізь і всюди, де б він не був – серед колег, друзів, студентів, сусідів, знайомих, – користується великим авторитетом, відзначається незвичайною працьовитістю і енергією, обов'язковістю, комунікабельністю, скромністю, порядністю, доброзичливістю, високим професіоналізмом, відповідальністю. Володіє такими чудовими рисами характеру, як оптимізм і тонке почуття гумору, завжди має добрий настрій і намагається сіяти серед тих, з ким спілкується, розумне, добре, вічне. Завжди готовий надати допомогу й підтримку всім, хто її потребує, – друзям, студентам, колегам.

У чудовий день золотого ювілею бажаємо Вам, Борисе Федоровичу, міцного відмінного здоров'я, зберігати й примножувати юнацький запал, оптимізм, впевненість і щирість душі. Нових творчих успіхів, добра, наснаги, благополуччя, радості й любові у родинному колі та поваги від студентства, колег, друзів.

© Галина Коцур

До редакції надійшла 28.08.2015.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анікіна Ольга – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Башли Маргарита – кандидат історичних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет.

Березовська Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри Гуманітарних дисциплін Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії.

Білецький Борис – кандидат історичних наук, доцент, м. Чернівці.

Герук Станіслав – кандидат технічних наук, доцент, провідний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут механізації та електрифікації сільського господарства» Національної академії аграрних наук України.

Грицик Лариса – аспірантка кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дрозд Петро – асистент кафедри фізіології, біохімії рослин та біоенергетики, Національний університет біоресурсів і природокористування України.

Зубко Ольга – кандидат історичних наук, фахівець Центру міжнародних зв'язків та діяльності Вінницького національного аграрного університету.

Коломієць Наталія – кандидат сільськогосподарських наук, завідувач відділу бібліотечно-інформаційних технологій та наукової обробки документів Національної наукової бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Костюк Майя – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Віта – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ластовський Валерій – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

Могильний Леонід – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Петровський Андрій – студент 2 курсу магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Постольник Ігор – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пшеничний Тарас – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пятницька Вероніка – аспірантка Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України.

Скрипник Анатолій – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сукманюк Олена – кандидат історичних наук, старший викладач Житомирського національного агроєкологічного університету.

Циганенко Лілія – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Чередніченко Олексій – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Яшук Віталій – аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

THE INFORMATION ABOUT AUTHORS

Anikina Olga – Ph.D., Senior Research Fellow of the Institute of History of Agricultural Science, Education and Technology National Science Agricultural Library Ukrainian Academy of Agrarian Sciences of Ukraine.

Bashly Margarita – PhD, Izmail State University of Humanities.

Berezovskaya Viktoriya – Candidate of Historical Sciences, associate Professor of Humanities, Ismail faculty of the Odessa national Maritime Academy.

Biletskyi Borys – Candidate of History, assistant professor (Chernivtsi).

Geruk Stanislav – Ph.D., docent, Institute of Mechanization and Electrification of Agriculture National Academy of agrarian sciences of Ukraine (NAANU).

Grytsyk Larysa – Graduate student of the Department of the Ukrainian History and Ethnic Policy of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Drozd Petro – Assistant of Physiology, Plant Biochemistry and Bioenergetics Dept., National University of Life and Environmental Science of Ukraine (NUBiP).

Zubko Olga – Candidate of Historical Sciences, specialist of the Centre for international relations and activities Vinnytsia National Agrarian University Postal address:

Kolomiets Natalia – Candidate of Agricultural Sciences, head of library and information technology and scientific processing of documents Scientific Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine.

Kostiuk Maiia – Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Department of Social-Human and Legal Disciplines Uman National University of Horticulture.

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, full professor, the Head of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kotsur Vita – Candidate of Historical Sciences, lecturer of the department of history and culture of Ukraine in SHEI «Pereyaslav-Khmelnitsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».

Kotsur Halyna – Candidate of Historical Sciences, assistant professor of the department of History fore humanitarians faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Lastovskyi Valeriy – Doctor of Historical Sciences, professor, professor of International Relations Chair, Kyiv National University of Culture and Arts.

Mogylny Leonid – Doctor of historical science, Associate Professor of Department of Ukrainian History and Etnopolitics, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Petrovskiy Andriy – Master student, history faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

Postolnik Igor – PhD student, history faculty, Kyiv National Taras Schevchenko University.

Pshenychnyy Taras – PhD historical faculty Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Pyatnitskaya Veronica – PhD student at the National agricultural library NAAN of Ukraine.

Skrypnyk Anatoliy – Candidate Sciences in History, Associate Professor, Doctoral Student of the Department of History of Ukraine Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University.

Sukmaniuk Olena – Ph.D. in History, senior lecturer, Zhytomyr National Agroecological University.

Tsyganenko Lilya – Doctor of History, professor, vice-rector for scientific and pedagogical work of Izmail State University of Humanities.

Cherednichenko Oleksiy – Graduate student of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Yashchuk Vitaliy – Graduate student department of History and Culture of Ukraine SHEE «Pereyaslav-Khmelnitsky state pedagogical university after Hrihory Skovoroda».

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 31

Фото на обкладинці: Спасо-Преображенський кафедральний собор, пам'ятка архітектури 1776–1788 рр. (Суми).

Технічний редактор Г.Г. Коцур
Комп'ютерна верстка В.В. Дроняк

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Рукописи статей не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакційної колегії:

м. Київ
проспект Академіка Глушкова, 2
корпус мех.-мат. ф-ту, кім. 507

Підписано до друку 1.10.2015. Формат 60x84 ¹/₈.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 16,09. Обл.-вид. арк. 17,44
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП В.М. Гавришенко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46